

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДУЛЯ АЛІНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 364-787.24-057.36АТО(043.3)

**ДИСЕРТАЦІЯ
СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА НЕДЕРЖАВНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ
СІМЕЙ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ**

Спеціальність 231 Соціальна робота

Галузь знань 23 Соціальна робота

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ / А. В. Дуля /

Науковий керівник: Лях Тетяна Леонідівна, кандидат педагогічних наук,
доцент

Київ — 2023

АНОТАЦІЯ

Дуля А. В. Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 231 «Соціальна робота» (23 Соціальна робота). — Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2023.

Дисертація є комплексним дослідженням актуальної проблеми соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції, що знайшло відображення у теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці дієвості програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

У дисертації *вперше визначено*: поняття «сім'ї учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил» та «соціальна підтримка сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил»; проблеми та потреби сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; типи сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; стан надання соціальної підтримки сім'ям учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил у діяльності недержавних організаціях;

уточнено: особливості функціонування сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; діагностичний інструментарій для визначення психоемоційного стану учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та членів їхніх сімей; зміст, види, форми та етапи соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил;

подальшого розвитку набули зміст, форми та методи соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних

сил у недержавних організаціях та програма підготовки фахівців цих організацій до роботи з означеними сім'ями.

На засадах міждисциплінарного аналізу досліджуваної проблеми визначено сутність понять: «сім'ї учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил» як вразливі сім'ї з високим рівнем ризику виникнення сімейного неблагополуччя через: відчуття членами сім'ї самотності, тривожності, страху; обмеження міжособистісної взаємодії; формування патерну неповної сім'ї; дисгармонію у функціонуванні та небезпеку розлучення подружжя; поняття «соціальна підтримка сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил» як специфічний вид діяльності спеціально уповноважених органів держави, недержавних організацій, фахівців із соціальної роботи задля оптимізації психоемоційного стану учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та членів їхніх сімей, сприяння соціальній адаптації та інтеграції, нормальному функціонуванню сім'ї та зростанню соціального благополуччя засобами надання їм інформаційної, психологічної, соціально-педагогічної, правової, соціально-гуманітарної допомоги.

Розкрито особливості функціонування сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та визначено, що життєдіяльність цих сімей реалізується через основні її функції: матеріально-економічну, житлово-побутову, репродуктивну, виховну, рекреативну, комунікативно-емоційну, які належним чином не задовольняються. З'ясовано, що за не достатнім виконанням сімейних функцій сім'ї учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил належать до сімей групи ризику.

Подано класифікацію типів сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил (сім'ї учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, де один із її членів зараз перебуває в зоні бойових дій; сім'ї учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, де один із її членів повернувся із зони бойових дій; сім'ї учасників

антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, які розлучились: до від'їзду в зону бойових дій, під час перебування в зоні бойових дій, після повернення із зони бойових дій; сім'ї, де один із її членів є інвалідом війни; сім'ї загиблих учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил) та здійснено їхню характеристику.

Визначено актуальні проблеми сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил і об'єднано їх у чотири групи (психологічні проблеми, матеріально-побутові проблеми, проблеми з оформленням документів та проблеми з вихованням дітей). Виявлено, що всі вищеперераховані проблеми у цих сім'ях посилюються з кожною повторною участю в бойових діях учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

Визначено основні потреби цієї групи отримувачів соціальних послуг, а саме: потреба в інформаційній підтримці (права та соціальні пільги учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та їхніх сімей; зміни в законодавстві, які стосуються соціальної підтримки; державні та недержавні організації, що надають соціальну підтримку; ефективну взаємодію з органами влади; формування в громадськості поваги та толерантного ставлення, а не співчуття); потреба в правовій підтримці (відновлення втрачених документів; оформлення статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» «член сім'ї загиблого»; отримання соціальних пільг та гарантій для різних типів сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил); потреба в матеріальній підтримці та житловому забезпеченні (отримання грошової та соціально-гуманітарної допомоги; отримання житла та поліпшення житлових умов; пільг на житлово-комунальні послуги; отримання земельної ділянки; залучення коштів на задоволення потреб учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та їхніх сімей); потреба в медичному обслуговуванні (протезування; лікування; реабілітація; покращення фізичного стану; компенсація медичного обслуговування); потреба в соціально-педагогічній підтримці (заняття для батьків з підвищення батьківської

компетентності; заходи для дітей і їхніх батьків (чи осіб, що їх замінюють) із налагодження взаємовідносин в сім'ї; заняття з метою профілактики ризикованої поведінки; відпочинок та оздоровлення для дітей та всієї сім'ї; потреба в психологічній підтримці (відновлення психоемоційного стану членів сім'ї; корекція негативних емоційних та поведінкових проявів; переживання втрати; запобігання посттравматичному стресовому розладу; подолання залежності від психоактивних речовин; налагодження міжособистісної взаємодії та подолання конфліктів; покращення психологічного клімату в сім'ї); потреба в допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції (підвищення адаптивності та інтегрованості в суспільне життя; формування активної життєвої позиції та вміння долати відчуття розгубленості та самотності; допомога в професійному самовизначенні та працевлаштуванні), відповідно до яких має здійснюватися соціальна підтримка.

Розширення уявлення про зміст, види, форми та етапи соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил у контексті теорії та практики соціальної роботи допомогло проаналізувати специфіку соціальної підтримки цієї цільової групи в умовах недержавних організацій.

Визначено специфіку соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, а саме: поєднання принципів комплексності, сімейно орієнтованості та міждисциплінарності в наданні соціальної підтримки, щоб надати можливість означеній групі отримувачів соціальних послуг бути активним членом своєї власної сім'ї (виконувати подружні та батьківські обов'язки на належному рівні), громади та суспільства зокрема; врахування проблем та потреб, а також типів сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил для ефективного надання різних видів соціальної підтримки; підвищення професійної компетентності фахівців із соціальної роботи шляхом збагачення методами, формами та засобами соціальної підтримки сімей учасників

антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, що дасть змогу розширити межі застосування та покращити якість надання підтримки; підсилить практичну спрямованість підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної, суспільно значущої й благодійної діяльності в цьому напрямі, що сприятиме розвитку професійних навичок у майбутніх соціальних працівників, які працюватимуть з учасниками антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та членами їхніх сімей.

У дисертації представлено програмно-змістове забезпечення як орієнтир здійснення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил. Воно складається із *комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил»*, метою якої є оптимізація психоемоційного стану учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та членів їхніх сімей, сприяння соціальній адаптації та інтеграції, нормальному функціонуванню сім'ї й зростанню соціального благополуччя через надання їм інформаційної, психологічної, соціально-педагогічної, правової й соціально-гуманітарної допомоги (яка включала: форми, методи та заходи різних видів соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил з урахуванням цільової аудиторії, їхніх проблем та потреб; план соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; план роботи груп самопомоги окремо для учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та окремо для дружин і матерів учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; програми діяльності сімейної арттерапевтичної студії, художньої майстерні; курси підвищення батьківської компетентності; програму соціальної адаптації учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та членів їхніх сімей); інструментарію для експертного оцінювання програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; діагностичного інструментарію для аналізу

проблем і потреб сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та визначення їхнього психоемоційного стану та інструментарію перевірки дієвості комплексної програми; *навчального змістового модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями»*, метою якого є: формування уявлення про сутність, форми та методи соціальної роботи з учасниками антитерористичної операції/операції об'єднаних сил і членами їхніх сімей, а також відпрацювання навичок розроблення програми соціальної підтримки відповідно до виявлених проблем та потреб.

Розкрито змістове наповнення комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил» відповідно до основних тематичних блоків: інформаційна підтримка, правова підтримка, психологічна підтримка, соціально-педагогічна підтримка, соціально-гуманітарна підтримка, допомога в соціальній адаптації та інтеграції.

Успішність реалізації програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил визначається впровадженням дієвих форм, методів та заходів різних видів соціальної підтримки, які було теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено їхню дієвість у процесі реалізації комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил» у недержавних організаціях, що дало змогу якісно надати соціальну підтримку цій групі отримувачів соціальних послуг, розв'язати їхні актуальні проблеми, задовольнити потреби та покращити психоемоційний стан; розроблення навчального змістового модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями» та реалізація у підготовці фахівців недержавних організацій перед впровадженням Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил» дало змогу фахівцям засвоїти теоретичні знання, щодо сутності та особливостей соціальної роботи з цією групою отримувачів

соціальних послуг, здобути практичні вміння та навички підбору ефективних методів та форм роботи із сім'ями учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, відпрацювати вміння прогнозувати результати роботи. Також його включення до освітньо-професійних програм зі спеціальності «Соціальна робота», що надало змогу збагатити теоретичну підготовку здобувачів вищої освіти знаннями про соціальну роботу з цією групою отримувачів соціальних послуг, мотивувати їх до соціально корисної, волонтерської та благодійної діяльності в соціальній підтримці сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

Дієвість упровадження програмно-змістового забезпечення сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил в умовах недержавних організацій підтверджена позитивною динамікою, яка була виявлена в процесі здійснення контрольного експерименту. Результати контрольного зрізу зафіксували наявність позитивної динаміки в задоволенні потреби в різних видах соціальної підтримки та покращенні психоемоційного стану кожного члена сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, які брали участь у формувальному експерименті та їхню високу оцінку якості наданої підтримки.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробленні та упровадженні програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, що містить: комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил»; інструментарій щодо визначення проблем і потреб сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, психоемоційного стану членів сім'ї, форм фіксації рівня задоволеності якістю отриманої соціальної підтримки; програму навчального змістового модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями» для підготовки фахівців із соціальної роботи до надання якісної та кваліфікованої соціальної підтримки сім'ям учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

Результати дослідження можуть бути використанні фахівцями із соціальної роботи державних та недержавних організацій із метою оптимізації процесу надання соціальної підтримки сім'ям учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; закладами вищої освіти в розробленні навчальних дисциплін «Соціальна робота з різними типами сімей», «Соціальна робота з вразливими групами населення» (для студентів першого (бакалаврського) освітнього рівня), «Соціальна робота з учасниками бойових дій і членами їхніх сімей» (для студентів другого (магістерського) освітнього рівня) спеціальності 231 Соціальна робота.

Ключові слова: учасники антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, учасники бойових дій, сім'ї, сім'ї учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, потреби та потреби членів сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, типи сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, соціальна підтримка, соціальна підтримка сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, недержавні організації, форми та методи роботи із сім'ями учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, інформаційна підтримка, правова підтримка, психологічна підтримка, соціально-педагогічна підтримка, соціально-гуманітарна підтримка, допомога щодо соціальної адаптації та інтеграції.

ANNOTATION

Alina V. Dulia Social support by non-governmental organizations to families of participants of the anti-terrorist operation. — Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the Doctor of Philosophy degree in specialty 231 «Social Work» (23 Social Work). — Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2023.

The thesis is a comprehensive study of the actual problem of social support by non-governmental organizations of families of participants of anti-terrorist operation, which was reflected in the theoretical justification and experimental verification of the effectiveness of software and content provision of social support by non-governmental organizations of families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces.

The thesis defines *for the first time*: the concepts of «families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces» and «social support of families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces»; problems and needs of families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces; types of families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces; the state of providing social support to families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces in the activities of non-governmental organizations;

clarified: peculiarities of the functioning of families of the participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces; diagnostic toolkit for determining the psycho-emotional state of the participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces and their family members; the content, types, forms and stages of social support for families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces;

the content, forms and methods of social support of families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces in non-governmental

organizations and the program of training specialists of these organizations to work with the specified families *acquired further development*.

On the basis of the interdisciplinary analysis of the investigated problem, the essence of the concepts: «families of participants in the anti-terrorist operation/operation of the joint forces» was defined as vulnerable families with a high level of risk of family dysfunction due to: feeling of loneliness, anxiety, fear by family members; limitation of interpersonal interaction; formation of a single-parent family pattern; disharmony in functioning and danger of divorce; the concept of «social support of families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces» as a specific type of activity of specially authorized state bodies, non-governmental organizations, and social work specialists to optimize the psycho-emotional state of ATO/OJF participants and their family members, promote social adaptation and integration, to the normal functioning of family and the growth of social well-being by means of providing them with informational, psychological, social-pedagogical, legal, social-humanitarian assistance.

The peculiarities of the functioning of families of the participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces were revealed and it was determined that the life activities of these families are realized through its main functions: material and economic, housing and household, reproductive, educational, recreational, communicative and emotional, which are not adequately satisfied. It was found that families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces belong to families of the risk group due to the insufficient performance of family functions.

The classification of types of families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces is provided (families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces, where one of its members is currently in the combat zone; families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces where one of its members has returned from the combat zone; families of participants of anti-terrorist operation/joint force operation who have got divorced: before departure to the combat zone, during the stay in the combat zone,

after returning from the combat zone; family where one of its members is a war invalid; families of deceased participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces) and their characterization was carried out.

The actual problems of families of the participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces were determined and they were grouped into four groups (psychological problems, material and household problems, problems with processing documents and problems with raising children). All of the above-mentioned problems in these families were found to increase with each re-engagement of participants of anti-terrorist/operation of the joint forces.

The main needs of this group of recipients of social services are identified, namely: the need for informational support (rights and social benefits of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces and their families; changes in legislation related to social support; state and non-state organizations that provide social support, effective interaction with authorities; formation of public respect and tolerant attitude, not sympathy); the need for legal support (restoration of lost documents; registration of the status of «participant in hostilities», «disabled of war», «family member of the deceased»); obtaining social benefits and guarantees for various types of families of participants in an anti-terrorist operation/ operation of joint forces); the need for material support and housing provision (receiving monetary and social humanitarian aid; obtaining housing and improving living conditions; benefits for housing and communal services; obtaining a land plot; attracting funds to meet the needs of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces and their families); the need for medical care (prosthesis; treatment; rehabilitation; improvement of physical condition; compensation for medical care); the need for socio-pedagogical support (classes for parents to improve parental competence; measures for children and their parents (or persons replacing them) to establish relationships in the family; classes aimed at preventing risky behavior; rest and recovery for children and the whole family); the need for psychological support (restoration of the psycho-emotional state of family members; correction of negative emotional and behavioral manifestations; experiencing loss;

prevention of post-traumatic stress disorder; overcoming addiction to psychoactive substances; establishing interpersonal interaction and resolving conflicts; improving the psychological climate in the family); the need for help with social adaptation and integration (increasing adaptability and integration into social life; formation of an active life position and the ability to overcome feelings of confusion and loneliness; assistance in professional self-determination and employment) according to which social support should be provided.

Expanding the understanding of the content, types, forms and stages of social support for families of participants in an anti-terrorist operation/operation of joint forces in the context of the theory and practice of social work helped to analyze the specifics of social support for this target group in the conditions of non-governmental organizations.

The specifics of social support for families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces have been determined, namely: the combination of the principles of complexity, family orientation and interdisciplinary in the provision of social support in order to enable this group of recipients of social services to be an active member of their own family (perform marital and parental responsibilities at an appropriate level), communities and societies in particular; taking into account the problems and needs, as well as the types of families of the participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces for the effective provision of various types of social support; increasing the professional competence of social work specialists by enriching the methods, forms and means of social support for families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces, which will allow expanding the limits of application and improving the quality of support provision; strengthened the practical orientation of training future social workers for professional, socially significant and charitable activities in this direction, which will contribute to the development of professional skills of future social workers who will work with participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces and their family members.

The thesis presents software and content support as a reference point for the implementation of social support by non-governmental organizations of families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces. It consists of *comprehensive program «Social support of families of ATO/OJF participants»*, the purpose of which is to optimize the psycho-emotional state of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces and their family members, to promote social adaptation and integration, normal family functioning and the growth of social well-being by providing them with informational, psychological, socio-pedagogical, legal and social-humanitarian assistance (which included: forms, methods and measures of various types of social support for families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces, taking into account the target audience's problems and needs; a plan for social support of families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces; work plan of self-help groups separately for the participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces and separately for the wives and mothers of the participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces; activity programs of family art therapy studio, art workshop; parenting competence improvement courses; program of social adaptation of the participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces and their family members); toolkit for expert assessment of software and content provision of social support by non-governmental organizations to families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces; diagnostic toolkit for analyzing the problems and needs of families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces and determining their psycho-emotional state and toolkit for checking the effectiveness of the comprehensive program; *educational module «Social work with servicemen and their families»*, the purpose of which is: formation of an idea of the essence, forms and methods of social work with participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces and members of their families, as well as practicing the skills of developing a program of social support in accordance with identified problems and needs.

The content of the comprehensive program «Social support of families of ATO/OJF participants» has been revealed in accordance with the main thematic blocks: informational support, legal support, psychological support, social-pedagogical support, social-humanitarian support, assistance in social adaptation and integration .

The success of the implementation of software and content support for families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces is determined by the implementation of effective forms, methods and measures of various types of social support, which were theoretically substantiated and experimentally verified for their effectiveness in the process of implementing the comprehensive program «Social support of families of ATO/OJF participants» in non-governmental organizations, which made it possible to provide high-quality social support to this group of recipients of social services, solve their current problems, satisfy their needs and improve their psycho-emotional state; the development of the educational module «Social work with servicemen and their families» and its implementation in the training of specialists of non-governmental organizations before the implementation of the comprehensive program «Social support of families of ATO/OJF participants» allowed specialists to acquire theoretical knowledge about the essence and features of social work with this group recipients of social services, to acquire practical skills and skills in selecting effective methods and forms of work with families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces, to practice the ability to predict work results. Also, its inclusion in the educational and professional programs in specialty «Social work», which made it possible to enrich the theoretical training of students of higher education with knowledge about social work with this group of recipients of social services, to motivate them to socially useful, volunteer and charitable activities in the social support of families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces.

The effectiveness of the implementation of software and content support for the families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces in

the conditions of non-governmental organizations is confirmed by the positive dynamics that were revealed during the control experiment. The results of the control section recorded the presence of positive dynamics in meeting the need for various types of social support and improving the psycho-emotional state of each family member of the participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces who participated in the formative experiment, and their high assessment of the quality of the support provided.

The practical significance of the obtained research results lies in the development and implementation of software and content support for families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces, which includes: comprehensive program «Social support of families of ATO/OJF participants»; tools for determining the problems and needs of families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces, psycho-emotional state of family members, forms for recording the level of satisfaction with the quality of the social support received; the program of educational module «Social work with servicemen and their families» for training of social work specialists to provide high-quality and qualified social support to families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces.

The results of the study can be used by specialists in social work of state and non-state organizations in order to optimize the process of providing social support to the families of participants in the anti-terrorist operation/operation of the joint forces; institutions of higher education in the developed educational discipline «Social work with different types of families», «Social work with vulnerable population groups» (for students of the first (bachelor's) educational level), «Social work with combatants and members of their families» (for students of the second (master's) educational level) specialty 231 Social work.

Keywords: participants of anti-terrorist operation/ operations of the joint forces, combatants, families, families of participants of anti-terrorist operation/ operations of the joint forces, needs and requirements of family members of participants of anti-terrorist operation/ operations of the joint forces, types of

families of participants of anti-terrorist operation/operations of the joint forces, social support, social support of families of participants of anti-terrorist operation/operation of the joint forces, non-governmental organizations, forms and methods of working with families of participants of anti-terrorist operation/operation of joint forces, informational support, legal support, psychological support, social-pedagogical support, social-humanitarian support, assistance with social adaptation and integration.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові статті, опубліковані у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України

1. Дуля А. В., Веретенко Т. Г. Функціонування сімей учасників антитерористичної операції. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки. Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2017. № 1(306). Ч. 1. С. 25–32. ISSN 2227-2844. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2017_1%281%29_5*
2. Дуля А. В., Веретенко Т. Г. Роль громадських організацій в здійсненні соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна» / ред. М. Є. Чайковський. Хмельницький : ХІСТ, 2017. № 14. С. 76–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2017_14_18*
3. Дуля А. В. Основні етапи надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки. Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2018. № 1(315). Ч. 1. С. 6–11. ISSN 2227-2844. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2018_1%281%29_3*
4. Дуля А. В. Соціально-психологічний портрет учасників АТО/ООС. *Ввічливість. Humanitas. 2021. № 5. С. 19–23. ISSN 2786-4715. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.5.3> URL: <http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/humanitas/article/view/319>*
5. Дуля А. В. Особливості соціальної допомоги особам, які потребують тимчасового захисту в Польській Республіці. *Ввічливість. Humanitas. 2022. № 2. С. 82–88. ISSN 2786-4715. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.2.11> URL: <http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/humanitas/article/view/636>*

**Наукова стаття, опублікована у періодичному науковому виданні,
проіндексованому у базі даних Scopus**

1. Dulia A. V., Liakh T. L., Veretenko T. G. The Problems and Needs of the Families of Antiterrorist Operation Participants: Results of In-depth Interviews. *The New Education Review*. 2019. Vol. 55 (1). P. 220–230. ISSN 1732-6729. DOI: <https://doi.org/10.15804/tner.2019.55.1.18> URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/10-15804/tner/847-tner2019/tner-v55/4094-tner2019118>

**Наукова стаття, опублікована у періодичному науковому виданні,
проіндексованому у базі даних Web of Science Core Collection**

1. Dulia A. V., Liakh T. L., Veretenko T. G. Types of families of joint forces operation participants in the east of Ukraine and peculiarities of social work with them. *Society. Integration. Education. Proceedings of the International Scientific Conference*. 2020. Vol. 4. P. 211–221. ISSN 2256-0629. DOI: <https://doi.org/10.17770/sie2020vol4.5106> URL: <http://journals.rta.lv/index.php/SIE/article/view/5106>

Публікації, у яких додатково висвітлено результати дисертації

1. Дуля А. В. Інновації у дозвіллевій діяльності дітей учасників АТО. *Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф., 23 берез. 2017 р. Харків : ХГПА, 2017. С. 63–66.
2. Дуля А. В. Особливості впровадження комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників антитерористичної операції». *Підтримка та реабілітація учасників АТО в Україні: досвід та перспективи* : тези доповідей II Всеукр. наук.-практ. конф., 7 грудня 2017 р. Хмельницький : ХІСТ, 2017. С. 36–39.
3. Дуля А. В. Взаємовідносини членів сімей учасників АТО. *Сучасні*

досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 2–3 берез. 2018 р. Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2018. С. 62–64.

4. Дуля А. В. Особливості роботи груп самопомоги для жінок учасників бойових дій. *Реабілітація учасників бойових дій в Україні: досвід та перспективи*: тези доповідей III Всеукр. наук.-практ. конф., 23 листопада 2018 р. Хмельницький. 2018. С. 133–135.

5. Dulia A. Features of social support for combatants and their families in foreign countries and Ukraine [Особливості соціальної підтримки учасників бойових дій та їх сімей в зарубіжних країнах та в Україні]. *Modern Technologies of Society Development: collective scientific monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2019. P. 198–211. ISBN 978-83-946765-6-8. URL: https://www.wszia.opole.pl/wp-content/uploads/2020/09/2019_modern_technologies_in_education.pdf (укр.)

6. Дуля А. В. Соціально-психологічна реабілітація учасників бойових дій. *Соціальна робота і сучасність: теорія та практика вирішення проблем учасників і постраждалих у збройних конфліктах*: матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф., 24 берез. 2019 р. Київ : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2019. С. 70–72.

7. Дуля А. В. Підготовка майбутніх соціальних працівників до здійснення соціальної роботи з військовослужбовцями та їх сім'ями. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Педагогіка*. 2020. № 2(27). С. 193–198. ISSN 2308-4855. DOI:10.24919/2308-4863.2/27.203554 URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/27_2020/part_2/31.pdf

8. Дуля А. В. Аналіз діяльності центрів соціальних служб м. Києва щодо надання соціальної допомоги сім'ям учасників АТО/ООС. *Соціальна робота: виклики сьогодення. Інноваційні соціальні проекти та волонтерські практики*: збірник матеріалів XI Міжнар. наук.-практ. конф., 25 листопада

2021 р. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. С. 75–78.

9. Дуля А. В., Дрозд І. В. «Простір добра і підтримки»: програма соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., 09 червня 2022 р. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2022. С. 138–141.*

ЗМІСТ

ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ СІМЕЙ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ	34
1.1. Теоретичні підходи до визначення сутності сім'ї учасників антитерористичної операції	34
1.2. Зміст, види та форми соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції	65
Висновки до розділу 1	87
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПОТРЕБ ТА ПРОБЛЕМ СІМЕЙ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ	90
2.1. Аналіз потреб і проблем сімей учасників антитерористичної операції	90
2.2. Стан надання соціальної підтримки недержавними організаціями сім'ям учасників антитерористичної операції	107
Висновки до розділу 2	139
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ НЕДЕРЖАВНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ СІМЕЙ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ	143
3.1. Розроблення та апробація програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції	143
3.2. Результати дослідно-експериментальної роботи	175
Висновки до розділу 3	222
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	226
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	231
ДОДАТКИ	260

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасний світ незастрахований від воєнних конфліктів та тероризму. Війни ХХІ ст. пов'язані з глобалізацією у світі, в основі якої лежить діалектичний взаємозв'язок між загальним поширенням нових технологій, з одного боку, та загостренням конфліктів цінностей і культур, з іншого. Взаємозалежність розвитку економіки та суспільства загалом сприяє розвитку криз і конфліктів: суперництво за контролем над важливими ресурсами або новими стратегічними просторами. Наша держава не є винятком. Із 2014 року на Сході України йдуть бойові дії, які суттєво впливають на погіршення демографічної, екологічної та економічної ситуації. Знизився соціальний рівень життя населення, зокрема сімей учасників антитерористичної операції (далі — АТО)/операції об'єднаних сил (далі — ООС), оскільки вони характеризуються дистантністю, вразливістю, нестійкістю, недостатнім виховним потенціалом, дефіцитом прояву позитивних почуттів, формуванням патерну неповної сім'ї, наявністю проблем, пов'язаних із фізичною та психологічною травматизацією учасників АТО/ООС, вторинною психологічною травматизацією членів сімей учасників АТО/ООС та небезпекою розпаду сім'ї.

Відповідно до реєстру Міністерства соціальної політики, до повномасштабного вторгнення було зареєстровано 500 тис. осіб, які боронили незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в АТО/ООС із 2014 року. Станом на травень 2022 року статус учасника бойових дій отримали понад 770 тисяч осіб [34]. Понад 9 тисяч членів сімей загиблих (померлих) учасників АТО/ООС отримали статус сім'ї загиблого. Проте ця цифра не є сталою у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації та має тенденцію до зростання.

Одним із пріоритетних завдань соціальної політики в Україні є соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС, про що свідчать нормативно-правові документи: Закони України «Про тимчасові заходи на період проведення

антитерористичної операції» (2014) [133], «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей» (2018) [129], «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (2015) [124], «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» (1991) [131], «Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни» (2004) [130], «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (2000) [125], «Про соціальні послуги» (2019) [132]; Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення» (2014) [128], «Про затвердження Державної цільової програми з медичної, фізичної реабілітації та психосоціальної реадaptaції постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, на період до 2023 року» (2018) [126].

Аналіз наукової літератури свідчить про значну увагу закордонних та українських учених і практиків до різних аспектів підтримки сімей, зокрема сімей учасників бойових дій. Вагомим внеском у вивчення теоретичних і методичних засад соціальної роботи із сім'ями військовослужбовців стали праці В. Багрія [7], О. Безносюк [12], В. Браун [12], О. Буковської [23], В. Осипа [12], Н. Олексюка [111], Т. Спіріної [166], О. Прохорова [12], І. Трубавіної [258] та ін.

Окремі аспекти здійснення соціальної підтримки сімей учасників бойових дій представлені в працях таких зарубіжних вчених: Дж. Буерл (J. Buehrle) [204], М. Бріккел (M. Brickell) [201], М. Рассел (M. Russell) [201], А. Лінкольн (A. Lincoln) [232], М. Шортено-Фрейзер (M. Shorteno-Fraser) [232], Р. Сміт (R. Smith) [201], Е. Свіфт (E. Swift) [232] та ін.

Результати дослідження проблем учасників антитерористичної операції на сході України висвітлено в працях таких вчених, як: О. Мраморнової, О. Харченко [107], Т. Захаріної [263]. Особливості взаємодії членів сім'ї з ветераном антитерористичної операції досліджувались О. Вознесенською, О. Масик, Г. Циганенко [104].

Наразі підготовлено низку наукових досліджень, у яких висвітлюються різні аспекти соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС, а саме: теорія та практика реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій в системі соціальних служб (Ю. Бриндіков [20]); соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту (В. Андрєєнкова, І. Бандурка, Н. Бочкор та ін. [159]; О. Паламарчук, К. Чухрій [114]); соціально-психологічна підтримка ветеранів антитерористичної операції (В. Горбунова, А. Карачевський, В. Климчук та ін. [38]); психо-соціальна підтримка ветеранів та членів їхніх сімей (О. Столярик, Т. Семигіна) [251]; права та пільги учасників антитерористичної операції та членів їхніх сімей (Ю. Вітка, Н. Горюк, В. Страхова та ін. [108]); основні проблеми соціального захисту учасників антитерористичної операції (М. Кравченко [87]).

Вивчення наукових джерел, нормативно-правових актів, стану надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС дало можливість виявити низку суперечностей між:

- активізацією участі недержавних організацій у наданні соціальної підтримки сім'ям учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та браком практичного досвіду такої діяльності;

- об'єктивною доцільністю соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та відсутністю комплексного підходу до її надання;

- існуванням специфічних потреб сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил і не розробленістю інструментарію для їхнього оцінювання.

Соціальна значущість проблеми, необхідність надання комплексної соціальної підтримки зазначеній категорії сімей зумовили вибір теми нашого дослідження: *«Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукову роботу виконано відповідно до наукової теми Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка «Особистість в умовах суспільних трансформацій сучасної України» (2016–2021 рр.) (державний реєстраційний номер 0110U002960) та наукової теми кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи «Соціалізація вразливих груп населення в контексті розвитку територіальних громад в Україні» (2021–2026 рр.) (державний реєстраційний номер: 0121U112043).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 11 від 23 листопада 2017 року), погоджена Міжвідомчою радою з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології України (протокол № 1 від 30 січня 2018 року) та уточнена на засіданні Вченої ради Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 10 від 25 листопада 2021 року).

Варто зазначити, що протягом написання дисертації змінювалась воєнна ситуація в Україні та відбувалися зміни в українському законодавстві. Антитерористична операція (далі — АТО), що розпочалася 2014 року у 2018 році отримала нову назву — операція об'єднаних сил (далі — ООС). Учасники АТО/ООС згідно з Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [131] отримували статус «учасника бойових дій». З моменту повномасштабного вторгнення Росії в Україну (24 лютого 2022 року) прийнято вживати термін «учасник бойових дій» для всіх військових, які беруть у них участь. У дисертаційній роботі ми застосовуємо словосполучення «учасник АТО/ООС» та «учасник бойових дій» як поняття синонімічного ряду.

Мета дослідження — теоретично обґрунтувати сутність та специфіку соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників АТО/ООС, розробити та експериментально перевірити дієвість її програмно-змістового забезпечення.

Відповідно до поставленої мети визначено основні **завдання дослідження**:

1. Розкрити сутність поняття «сім'ї учасників АТО/ООС» та визначити особливості їхнього функціонування.
2. Охарактеризувати зміст, види та форми соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС.
3. Дослідити потреби і проблеми сімей учасників АТО/ООС.
4. Здійснити аналіз стану надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС у діяльності недержавних організацій.
5. Розробити та експериментально перевірити дієвість програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників АТО/ООС.

Об'єктом дослідження є соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС.

Предметом дослідження є програмно-змістове забезпечення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС недержавними організаціями.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають гносеологічний, міждисциплінарний, структурно-функціональний, системно-діяльнісний та дитиноцентричний підходи; положення наукових теорій і концепцій про: роль особистості в системі соціальних зв'язків (Д. Мід, Р. Мертон, Л. Лінтон, О. Сергєєнкова, Л. Хоружа); філософські основи соціальної роботи (В. Андрущенко, Н. Бондаренко, Р. Вайнола, І. Грига, А. Капська, О. Карпенко, В. Кремень, І. Пєша, Т. Семигіна, С. Толстоухова, Л. Шумна); соціальну роботу з сім'єю (О. Безпалько, І. Бичук, Т. Веретенко, Г. Лактіонова, В. Поліщук, Т. Семигіна, М. Сокол, І. Трубавіна); соціальну та соціально-педагогічну підтримку (Т. Алексєєнко, О. Богінська, Н. Бондаренко,

Н. Заверико, Л. Кальченко, Т. Лях, С. Лісовець, Н. Міщенко, Л. Романовська, Г. Слозанська, Т. Спіріна, Н. Чернуха, Т. Чечко, Л. Шумна); оцінку потреб дитини та її сім'ї (І. Зверева, В. Кузьмінський, З. Кияниця, Ж. Петрочко).

Для розв'язання поставлених мети та завдань дисертаційної роботи використано комплекс **методів**: *теоретичні* — аналіз філософських, соціологічних, психологічних, педагогічних, соціально-педагогічних, юридичних наукових джерел для з'ясування стану розробленості проблеми дослідження й уточнення його поняттєво-категоріального апарату; синтез, порівняння, систематизація, узагальнення науково-теоретичних положень із метою розкриття змісту, видів та форм соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС, обґрунтування програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС; *емпіричні* — контент-аналіз нормативно-правових документів — для узагальнення нормативно-правового поля щодо соціальної підтримки цієї категорії сімей; контент-аналіз статутів, звітів, офіційних сайтів недержаних організацій та анкетування фахівців цих організацій — для аналізу стану надання ними соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС; глибинні інтерв'ю з дружинами й матерями учасників АТО/ООС — для визначення потреб і проблем сімей учасників АТО/ООС; анкетування фахівців державних та недержавних організацій — для експертного оцінювання програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників АТО/ООС; тестування фахівців недержавних організацій — для перевірки їхніх теоретичних знань та практичних вмінь у соціальній підтримці учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; опитування дружин і матерів учасників АТО/ООС за методикою «Скринінг емоційного стану» (О. Матюха, О. Нічик) — для визначення їхнього психоемоційного стану та потреби у психологічній підтримці; скринінг здоров'я учасників АТО/ООС за методикою «Refugee health screener», індивідуальні бесіди та спостереження — для визначення їхнього психоемоційного стану, типових реакцій після повернення із зони бойових дій, рівня їхньої адаптації до мирного життя та стресу; чек-лист для

дорослих членів сім'ї учасників АТО/ООС — для визначення потреб у різних видах соціальної підтримки; інтерв'ю з батьками дітей учасників АТО/ООС та особами, що їх замінюють із використанням індивідуальної картки бенефіціара — для оцінювання потреб дітей учасників АТО/ООС; імпресивні проєктивні методики («Дитинство» (Childhood), «Картки з емоціями» (Emotion cards)) — для діагностики психоемоційного стану дітей учасників АТО/ООС їхнього внутрішнього світу, почуттів, переживань і труднощів; анкетування членів сімей учасників АТО/ООС — для оцінювання рівня задоволеності якістю отриманої соціальної підтримки сім'ями учасників АТО/ООС; фокус-групи із фахівцями — для отримання зовнішньої професійної оцінки дієвості впровадженої комплексної програми; *методи математичної статистики* — для узагальнення результатів експериментальної роботи, визначення динаміки змін у задоволеності потреб сімей учасників АТО/ООС у різних видах соціальної підтримки та покращенні психоемоційного стану членів сімей учасників АТО/ООС.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягатиме у тому, що:

вперше визначено: поняття «сім'ї учасників АТО/ООС» як вразливі сім'ї з високим рівнем ризику виникнення сімейного неблагополуччя через: відчуття членами сім'ї самотності, тривожності, страху; обмеження міжособистісної взаємодії; формування патерну неповної сім'ї; дисгармонію у функціонуванні та небезпеку розлучення подружжя; поняття «соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» як специфічний вид діяльності спеціально уповноважених органів держави, недержавних організацій, фахівців із соціальної роботи задля оптимізації психоемоційного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, сприяння соціальній адаптації та інтеграції, нормальному функціонуванню сім'ї та зростанню соціального благополуччя засобами надання їм інформаційної, психологічної, соціально-педагогічної, правової, соціально-гуманітарної допомоги; проблеми та потреби сімей учасників АТО/ООС; типи сімей учасників АТО/ООС (сім'ї

учасників АТО/ООС, де один із її членів зараз перебуває в зоні бойових дій;
сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів повернувся із зони бойових дій;
сім'ї учасників АТО/ООС, які розучились; сім'ї, де один із її членів є інвалідом
війни; сім'ї загиблих учасників АТО/ООС); стан надання соціальної
підтримки сім'ям учасників АТО/ООС у діяльності недержавних організацій;

уточнено: особливості функціонування сімей учасників АТО/ООС;
діагностичний інструментарій для визначення психоемоційного стану
учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; зміст, види, форми та етапи
соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС;

подальшого розвитку набули зміст, форми та методи соціальної
підтримки сімей учасників АТО/ООС у недержавних організаціях та програма
підготовки фахівців цих організацій до роботи з означеними сім'ями.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробленні та
упровадженні програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки сімей
учасників АТО/ООС, що містить: комплексну програму «Соціальна підтримка
сімей учасників АТО/ООС»; інструментарій щодо визначення проблем і
потреб сімей учасників АТО/ООС, психоемоційного стану членів сім'ї, форм
фіксації рівня задоволеності якістю отриманої соціальної підтримки; програму
навчального змістового модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та
їхніми сім'ями» для підготовки фахівців із соціальної роботи до надання
якісної та кваліфікованої соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС.

Результати дослідження можуть бути використанні фахівцями із
соціальної роботи державних та недержавних організацій із метою оптимізації
процесу надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС; закладами
вищої освіти в розроблені навчальних дисциплін «Соціальна робота з різними
типами сімей», «Соціальна робота з вразливими групами населення» (для
студентів першого (бакалаврського) освітнього рівня), «Соціальна робота з
учасниками бойових дій і членами їхніх сімей» (для студентів другого
(магістерського) освітнього рівня) спеціальності 231 Соціальна робота.

Упровадження результатів дисертації. Результати дослідження впроваджено в практику роботи *недержавних організацій*: Громадська організація «Рада ветеранів АТО Дніпровського району міста Києва» (довідка № 86 від 24.12.2020); Міжнародний благодійний фонд «Українська фундація громадського здоров'я» (акт про впровадження № 4485/2 від 18.06.2021); Благодійний фонд «Час надії» (акт про впровадження № 6 від 23.06.2021); Благодійна організація «Благодійний фонд «Карітас-Київ»» (акт про впровадження № 40 від 29.06.2021); Представництво HealthRight International (Право на здоров'я) в Україні (акт про впровадження № 1876 від 30.07.2021); *центрів соціальних служб*: Миколаївський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (акт про впровадження № 547 від 18.05.2021); Черкаський обласний центр соціальних служб (акт про впровадження № 341 від 17.06.2021); Київський міський центр соціальних служб (акт про впровадження № 01/0262 від 01.09.2021); *у освітній процес закладів вищої освіти*: Київський університет імені Бориса Грінченка (акт про впровадження № 26 – н від 30.08.2021); Волинський національний університет імені Лесі Українки (акт про впровадження № 03-28/01/2621 від 08.09.2021).

Особистий внесок здобувача. Репрезентовані в дисертації наукові результати отримано автором самостійно. У статті «The Problems and Needs of the Families of Antiterrorist Operation Participants: Results of In-depth Interviews», опублікованій у співавторстві з Т. Лях, Т. Веретенко, автором згруповано проблеми членів сімей учасників АТО. У статті «Types of families of joint forces operation participants in the east of Ukraine and peculiarities of social work with them», опублікованій у співавторстві з Т. Лях, Т. Веретенко, здобувачем запропоновано авторську класифікацію типів сімей учасників АТО/ООС. У статті «Функціонування сімей учасників антитерористичної операції», опублікованій у співавторстві з Т. Веретенко, автором визначено особливості функціонування сімей учасників АТО. У статті «Роль громадських організацій в здійсненні соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції», опублікованій у співавторстві з Т. Веретенко, автором

проаналізовано програмно-змістове забезпечення соціальної підтримки сімей учасників АТО в громадських організаціях. У тезах конференції «Простір добра і підтримки»: програма соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», опублікованих у співавторстві з І. Дрозд, автором представлено програмно-змістове забезпечення соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема дітей учасників АТО/ООС, які залишилися без батьківського піклування.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки, практичні результати дисертації представлено в доповідях на 23 науково-практичних конференціях, семінарах різного рівня: *міжнародних* — «Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2018 р.); «Актуальні питання деменції у XXI столітті: зарубіжний та вітчизняний» (Київ, 2018 р.); «Соціальна робота і сучасність: теорія та практика вирішення проблем учасників і постраждалих у збройних конфліктах» (Київ, 2019 р.); «Актуальні проблеми соціальної роботи та соціального забезпечення: європейський та національний вимір» (Луцьк, 2021 р.); «Соціальна робота: виклики сьогодення. Інноваційні соціальні проекти та волонтерські практики» (Київ, 2021 р.); «Науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення» (Ніжин, 2022 р.); «Інноваційні технології в дошкільній освіті» (Переяслав, 2022 р.); «Theoretical and Practical Aspects of Distance Learning» (Cieszyn, Poland, 2022 р.); *всеукраїнських* — «Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління» (Маріуполь, 2017 р.); «Підтримка та реабілітація учасників АТО в Україні: досвід та перспективи» (Хмельницький, 2017 р.); «Соціальне становлення особистості в умовах суспільних трансформацій: наукові підходи та сучасні практики» (Київ, 2017 р.); «Реабілітація учасників бойових дій в Україні: досвід та перспективи» (Хмельницький, 2018 р.); «Непомічені підлітки» (Київ, 2019 р.); «Актуальні проблеми педагогічної освіти: новації, досвід та перспективи» (Запоріжжя, 2020 р.); «Соціальне становлення особистості в умовах суспільних трансформацій: наукові підходи та сучасні практики» (Київ,

2020 р.); «Дослідження молодих вчених: від ідеї до реалізації» (Київ, 2021 р., 2022 р.); «Сучасні стратегії та інноваційні моделі надання соціальних послуг» (Луцьк, 2021 р.); «Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади» (Суми, 2022 р.); «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: доба нестійкої інституційності» (Дніпро, 2023 р.); *регіональних* — «Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості, фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні», (Харків, 2017 р.); «Професійна мобільність як чинник соціальної адаптації і творчої самоорганізації особистості в умовах суспільних трансформацій» (Харків, 2020 р.); «Огнев'юківські читання «Освіта — сутність часу» (Київ, 2023 р.).

Основні результати дисертаційної роботи обговорено й отримано позитивну оцінку на засіданнях кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, семінарах та щорічних звітних науково-практичних конференціях Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ, 2017-2023 рр.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено у 16 наукових публікаціях (із них 11 – одноосібних, 5 – у співавторстві), зокрема: 5 статей – у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України; 1 стаття – у періодичному науковому виданні, проіндексованому в базі даних Scopus; 1 стаття – у періодичному науковому виданні, проіндексованому в базі даних Web of Science Core Collection; 9 наукових публікацій, у яких додатково висвітлено результати дисертації.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (263 позицій, з-поміж яких 61 – іноземними мовами), 20 додатків (на 96 сторінках). Праця містить 14 таблиць та 40 рисунків. Загальний обсяг дисертації становить 355 сторінок, із них основного тексту 208 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ СІМЕЙ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

1.1. Теоретичні підходи до визначення сутності сім'ї учасників антитерористичної операції

У сучасних умовах в Україні відбуваються глибокі зміни, спричиненні загостренням воєнного конфлікту на Сході країни, які впливають на всі сфери життя громадян та суспільства загалом. Антитерористична операція (далі — АТО) в Україні почалася 14 квітня 2014 року з метою подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України.

Відповідно до Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» (2014 р.) період проведення антитерористичної операції — це час між датою набрання чинності Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 14 квітня 2014 року № 405/2014 та датою набрання чинності Указом Президента України про завершення проведення антитерористичної операції або воєнних дій на території України. У цьому законі також дається визначення поняття «територія проведення антитерористичної операції» — це територія України, на якій розташовані населені пункти, визначені в затвердженому Кабінетом Міністрів України переліку, де проводилася антитерористична операція, розпочата відповідно до Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 14 квітня 2014 року [133].

Під час цієї операції українські правоохоронці та військові стримували наступ проросійських незаконних збройних формувань, які захопили окремі райони Донецької та Луганської областей. Увесь цей час операцією керувала

Служба безпеки України, зокрема антитерористичний штаб. Однак за останні роки конфлікт на Донбасі фактично перетворився на «гібридну війну».

У науковій праці «Біла книга антитерористичної операції на Сході України» за загальною редакцією І. Руснака зазначається, що «гібридна війна» нині є найчастіше застосовуваним поняттям для опису воєнної агресії Росії проти України. Гібридна війна ведеться комплексно, її основні складники: ідеологічний, інформаційний, військовий, соціально-політичний, дипломатичний, економічний, терористичний. Нині, зазначені складники гібридної війни не є новими, проте їхній взаємозв'язок, співвідношення та узгодженість, динамічність і гнучкість застосування є новітнім підходом Росії щодо руйнування української держави. Особливістю такої «війни» є неоднозначність та розмитість рис збройного конфлікту та залучення до нього різноманітних невійськових сил і засобів, що принципово відрізняє її від війни в класичному значенні [15, с. 17–18].

Після АТО з 30.04.2018 р. на сході України розпочалась операція Об'єднаних сил (далі — ООС) із відсічі та стримування збройної агресії Росії на Донбасі.

Операція об'єднаних сил (ООС, англ. United forces operation) — це комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України. Проведення операції передбачається виконанням Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». ООС фактично є переформатуванням АТО з введенням воєнного або надзвичайного стану, переданням управління від Служби безпеки України, яка формально керувала АТО, до Об'єднаного оперативного штабу Збройних Сил України [129].

Зазначимо, що основним завданням об'єднаних сил, згідно із Законом України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей», є «забезпечення безпеки, оборони та стримування російської збройної агресії» в Донецькій та Луганській областях [129]. Фактично формат АТО

змінюється на ООС, аби армія мала більше повноважень у зоні конфлікту без введення воєнного стану на цій території. Але, на жаль, зміна формату не розв'язала проблему воєнного конфлікту на Сході України.

Вважаємо за необхідне здійснити аспектний вибірковий аналіз наукової літератури з предмету дослідження та особливо зосередитися на тих джерелах, що найбільше відповідають завданням нашої роботи. Отже, виділимо основні аспекти дослідження:

- учасники АТО/ООС як об'єкт соціальної роботи;
- сім'ї учасників АТО/ООС як специфічна категорія отримувачів соціальних послуг;
- зміст понять «соціальна підтримка» та «соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС».

Розглядаючи **перший аспект нашого дослідження**, зосередимося на визначенні учасників АТО/ООС як об'єкту соціальної роботи.

У зв'язку з тим, що в українському законодавстві учасників АТО/ООС прирівнюють до учасників бойових дій і присвоюють статус «учасника бойових дій», ми в роботі будемо використовувати поняття «учасник бойових дій».

У закордонних джерелах учасники бойових дій розглядаються, як особи, які безпосередньо беруть участь у воєнних діях між державами [206].

У додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 учасник бойових дій розглядається — як правовий статус фізичної особи, яка має право вступати в бойові дії під час міжнародного збройного конфлікту. У статті 43 вищезазначеного протоколу дається юридичне визначення «учасника бойових дій», у ньому зазначається, що учасниками бойових дій є члени збройних сил Сторони, що перебувають у конфлікті (крім медичного персоналу та капеланів, на яких поширюється стаття 33 Третьої конвенції) [237].

Відповідно до цього ми можемо зазначити, що *учасники бойових дій* — це військовослужбовці, які мають право й безпосередньо беруть участь як у міжнародних, так і в неміжнародних (внутрішніх) збройних конфліктах.

До осіб, які належать до числа учасників бойових дій у міжнародному збройному конфлікті, зараховують: членів збройних сил; членів інших ополчень та членів інших добровольчих загонів, включно з органами організованих рухів опору, що належать до сторони конфлікту; членів регулярних збройних сил, які сповідують вірність уряду або органу, не визнаному іншою стороною конфлікту; учасників масового повстання [206].

Відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», *ветеранами війни* є особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав. Ветерани війни — це особлива категорія українців, які, безумовно, є патріотами й героями, але також є особами, на життя яких суттєво вплинули бойові дії. До ветеранів війни належать: учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасники війни [124].

Згідно із цим законом *учасниками бойових дій* є особи, які брали участь у виконанні бойових завдань із захисту Батьківщини в складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань усіх видів і родів військ Збройних Сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і в мирний час.

У нашому дослідженні під час тлумачення поняття «учасники бойових дій» ми будемо використовувати визначення Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», в якому зазначається, що до осіб, які належать до учасників бойових дій, віднесено:

- військовослужбовців (резервістів, військовозобов'язаних) та працівників Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України;
- осіб рядового, начальницького складу, військовослужбовців, працівників Міністерства внутрішніх справ України, Управління державної охорони України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної пенітенціарної служби України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань,

які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в АТО/ООС.

Окрім того, учасниками бойових дій є працівники підприємств, установ, організацій, які залучалися та брали безпосередню участь в АТО/ООС у районах її проведення в порядку, встановленому законодавством [124].

З метою подолання терористичної загрози та збереження територіальної цілісності держави значна частка добровольців ішла на війну в розпал бойових дій на Донбасі без ідеологічних міркувань, а керуючись лише прагненням захистити Батьківщину від російської агресії.

Відповідно до цього вважаємо за доречне в нашій дисертаційній роботі визначити роль добровольців у захисті Батьківщини в зоні АТО/ООС. Доброволець — це особа, яка здійснює будь-яку діяльність добровільно, а здебільшого й безоплатно, не отримуючи за це матеріальної винагороди.

Згідно зі змінами до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 7 квітня 2015 року, учасниками бойових дій вважаються особи, які в складі добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, брали безпосередню участь в АТО (п. 20 ст. 6). Також внесено зміни до ст. 7 і 10 цього закону, які визнали за добровольцями право на статус інваліда війни в разі поранення, а за рідними загиблих добровольців — право на статус сім'ї загиблого [124].

Фактично Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» — це єдиний законодавчий акт, у якому визнається факт участі добровольців у бойових діях. Поняття «добровольче формування» в чинному законодавстві чіткого визначення не містить. Відповідні положення Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» містять лише вказівку на мету їхнього створення — «для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України».

Водночас зміст такого поняття впливає із положень статті 1 Додатку «Положення про закони і звичаї війни на суходолі» до IV Конвенції про закони і

звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. (Гаазька конвенція 1907 р.) (набрання чинності для України відбулося 24.08.1991 р.) [92]. Так, відповідно до наведеного положення, військові закони, права та обов'язки застосовуються не лише до армій, а й також до ополчення та добровольчих загонів, якщо вони відповідають таким умовам: перебувають під командуванням особи, відповідальної за своїх підлеглих; мають закріплену відмітну емблему, яку можна впізнати на відстані; відкрито носять зброю і ведуть бойові дії відповідно до законів і звичаїв війни. Аналогічні ознаки добровольчих формувань закріплені в статті 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. (набрала чинності для Української РСР 3 січня 1955 р.) [64].

Відповідно до Гаазької конвенції 1907 р. [92] та Женевської конвенції 1949 р. [64] учасникам добровільних формувань надається статус комбатантів (осіб, які мають право брати участь у воєнних діях), тобто зобов'язують дотримуватися законів та звичаїв війни, а також дають право користуватися низкою гарантій як із боку особи, під командуванням якої перебуває добровольче формування (зокрема, належний кадровий облік), так і з боку іншої воюючої сторони (зокрема на належне поводження у разі взяття в полон, отримання поранень тощо). Водночас визнання за учасниками добровольчих формувань офіційного статусу дасть змогу захистити їх не лише під час ведення бойових дій, а й від явних перекосів вітчизняної політики [119].

Отже, у контексті норм міжнародного права та наших реалій під поняттям «добровольче формування» потрібно розуміти воєнізоване формування, яке відповідає наведеним вище ознакам та не включене до складу ЗСУ, Міністерства внутрішніх справ, Національної гвардії та інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів [119].

4 грудня 2019 року Верховна Рада ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання статусу та соціальних гарантій певним особам з-поміж учасників антитерористичної операції», який доповнює Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» й набув чинності з 1 січня 2020 р. Так, закон урегулює надання статусу учасника

бойових дій добровольцям. Зокрема, до переліку учасників бойових дій включаються особи, які в період до набрання чинності Законом України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», у складі добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, брали безпосередню участь в антитерористичній операції, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції в період її проведення не менше 30 календарних днів, зокрема за сукупністю днів перебування в районах її проведення, у взаємодії зі Збройними Силами України, Міністерством внутрішніх справ України, Національною поліцією, Національною гвардією України, Службою безпеки України та іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями та правоохоронними органами [123].

Водночас цей статус не поширюється на працівників підприємств, установ, організацій, які залучалися і брали безпосередню участь у забезпеченні проведення АТО, а також осіб, які добровільно забезпечували (або добровільно залучалися до забезпечення) проведення АТО (зокрема вели волонтерську діяльність).

Відповідно до цього, ми можемо зазначити, що *учасниками бойових дій* визнаються військовослужбовці, службовці низки інших державних силових структур, а також особи з-поміж учасників добровольчих формувань, які захищали (захищають) незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України та є безпосередніми учасниками АТО/ООС.

Розкриваючи зміст поняття «учасники бойових дій», зосередимося на тих роботах, у яких об'єктом дослідження є їхні сім'ї як специфічна категорія отримувачів соціальних послуг — це і стане **другим аспектом нашого дослідження**.

Поняття «сім'я» історично змінюється та трансформується разом із соціально-економічним розвитком суспільства.

Дослідженню категорії сім'ї приділено значну увагу вченими таких галузей знань як педагогіка (І. Богданова [16], Г. Галушак [35], О. Лісовець [93], А. Марушкевич [101], І. Червінська [186] та ін.); соціальна педагогіка (Т. Алексеєнко

[5], О. Безпалько [14], О. Замашкіна [70], А. Капська [169], О. Міхеєва [169], І. Пеша [169], М. Соляник [169], Т. Спіріна [165] та ін.); психологія (О. Бондарчук [18], Н. Ільїна [116], В. Кравець [85], Н. Потапчук [118], В. Поліщук [116], С. Поліщук [116], Л. Помиткіна [137], В. Злагодух [137], Н. Хімченко [137], Н. Погорільська [137] та ін.), соціологія (В. Докаш [162], Е. Дюркгейм (E. Durkheim) [138], О. Конт (A. Comte) [91], Л. Морган (L. Morgan) [177], Є. Харитонов [183], А. Дрішлюк [183], В. Чорна [190], Л. Калашнікова [190], Т. Парсонс (T. Parsons) [236] та ін.), юридичні науки (Г. Ахмач [6], В. Ватрас [28], В. Гопанчук [147], А. Дутко [61], С. Мних [61], І. Жилінкова [66], Т. Кириченко [77], Г. Лозова [95], В. Чернега [187], Ю. Червоний [148] та ін.).

Швейцарський учений І. Бахофен (J. Bachofen) є одним із засновників наукового аналізу явища сім'ї. На початку ХІХ ст. він видав працю «Материнське право», де визначає першопочатковість материнського права в історії сім'ї та розкриває підходи до проблем та еволюції [161].

Однак засновником науки про сім'ю заведено вважати не І. Бахофена, а видатного американського науковця Л. Моргана (L. Morgan). У своїй науковій роботі «Стародавнє суспільство або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації», він проаналізував основні етапи еволюції шлюбно-сімейних стосунків від стану проміскуїтета через різні форми групового шлюбу до моногамії [177].

На основі вивчення наукових доробок із цієї проблематики, які представлені вище, ми визначили основні класифікаційні ознаки дефініції «сім'ї». Визначення поняття «сім'я» подані в додатку А.

Учені трактують поняття сім'ї як: 1) *союз осіб* (С. Браун (S. Brown) [203], В. Гопанчук [147], М. Десай (M. Desai) [211], А. Дутко, С. Мних [61], О. Конт (A. Comte) [91], Т. Кириченко [77], Є. Харитонов, А. Дрішлюк [183]); 2) *коло осіб* (Г. Ахмач [6], С. Бегмат, О. Губанова [45], В. Борисова, О. Губанова, І. Жилінкова [149], І. Сердечна [144]); 3) *об'єднання осіб* (М. Десай (M. Desai) [211], І. Жилінкова [66], Г. Лозова [95], Н. Смелзер (N. Smelzer) [248], Н. Хамітов [179]); 4) *спільність осіб* (Ф. Фомін [180], Т. Цюркало [184], В. Чернега [187], Ю. Червоний [148],

О. Чутчева [191], Р. Шарма (R. Sharma) [245]); 5) *форму спільноти* (В. Докаш [162], Е. Дюркгейм (E. Durkheim) [138], О. Замашкіна [70], Н. Хімченко, Н. Погорільська [137], О. Шумейко [194]); 6) *систему взаємовідносин* (О. Бондарчук [18], А. Буковинський [22], Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко, Н. Погорільська [137], В. Савченко [161], Н. Черниш [188], О. Шумейко [194]); 7) *малу соціальну групу* (Т. Алексеєнко [5], В. Андрущенко, Л. Губерський [46], К. Браяр-Лоусон (K. Briar-Lawson) [200], О. Замашкіна [70], М. Кравчик [89], Р. Констебль (R. Constable) [208], Т. Парсонс (T. Parsons) [236], З. Ромовська [141], Р. Сонават (R. Sonawat) [249], І. Трубавіна [172], Т. Цюркало [185], В. Чорна, Л. Калашнікова [190]); 8) *соціальний інститут* (О. Безпалько [14], Г. Бевз [10], А. Буковинський [21], Ю. Ейдукавічюте (J. Eidukevičiūtė) [216], О. Замашкіна [70], Т. Кравченко [88], Н. Ляшенко, Н. Семке [99], М. Ламанна (M. Lamanna), А. Рідманн (A. Riedman) [228], Ф. Проданюк, М. Шацька [193], І. Трубавіна [172], І. Фатхутдінова [177], Т. Цюркало [185], О. Шумейко [194]); 9) *інститут соціалізації особистості* (О. Безпалько [14], А. Буковинський [21], І. Богданова [16], О. Замашкіна [70], Л. Лозовська [96], В. Мироненко [105], О. Макарова [100], Т. Спіріна [165], І. Трубавіна [173]).

Відповідно до вище зазначеного, можемо зробити висновок, що попри велику кількість спроб визначити досліджуване поняття, серед авторів не досягнуто єдності думок. Це передусім зумовлене тим, що інститут сім'ї постійно змінюється, що викликано розвитком самого суспільства і, відповідно, трансформацією суспільних потреб.

У сучасній доктрині та законодавстві, також немає єдиного юридичного визначення сім'ї, придатного для загального застосування в правозастосовній практиці, що порушує єдність правового впливу на суспільні взаємини та провокує практичні ускладнення, зокрема, в межах права соціального забезпечення.

Лише в Сімейному кодексі України зазначається, що первинним та основним осередком суспільства є сім'я. Її становлять особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою,

лікуванню, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно [150]. Поняття «сім'я» у сімейному праві України — це юридичний зв'язок між фізичними особами, що ґрунтується на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі, який проявляється в наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності [28].

У нашому дослідженні, ми будемо використовувати поняття «сім'я» із соціально-педагогічної позиції, визначене Т. Алексєєнко, яка зазначає, що сім'я — це мала соціальна група, заснована на офіційному чи громадському шлюбі або кровному спорідненні, члени якої об'єднанні сумісним проживанням і веденням домашнього господарства, виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками та взаємними юридичними й моральними зобов'язаннями по відношенню одне до одного, сімейними традиціями. Авторка зазначає, що до членів сім'ї належать: чоловік — дружина; батьки та діти; матір — дитина (діти); батько — дитина (діти); матір — вітчим — дитина (діти); батько — мачуха — дитина (діти), а також, якщо проживають на одній спільній території з ними, батьки батьків із кожної зі сторін (чоловіка чи дружини), які для дітей є дідусем чи бабусею. Діти в сім'ї можуть бути як рідними (біологічними), так і прийомними (як для одного з батьків, так і для сім'ї загалом) [5, с.454–455].

Подальший аналіз наукової літератури зосередимо на характеристиці сімей, що потребують соціальної підтримки. Із цією метою, розглянемо детальніше поняття, які використовуються в науково-методичній літературі для означення сімей, які потребують соціальної підтримки.

Українські вчені З. Кияниця, Ж. Петрочко, розглядаючи такі сім'ї, зазначають, що кожна сім'я може перебувати в стані вразливості. Вразливість — це стан незахищеності сім'ї, зумовлений наявністю внутрішніх чи/та зовнішніх факторів ризику або появою нових, які порушують баланс і негативно впливають на стан задоволення потреб дитини [79].

Відповідно до рівня вразливості та ступеня наявних ризиків для добробуту і зростання дитини в таких сім'ях, автори розрізняють такі типи сімей: здорова, вразлива, сім'я в складних життєвих обставинах, соціально небезпечна (дисфункційна).

Здорова сім'я — спроможна забезпечити повною мірою потреби дитини для розвитку й потребує лише загальних послуг (освітніх, медичних) [79]. Цей тип сім'ї — це сім'я, яка має достатню кількість позитивних ресурсів та захисних факторів для розвитку й самореалізації кожного члена сім'ї; здатні захищати інтереси та задовольняти потреби дитини; підтримують осіб похилого віку, недієздатних та тих, хто потрапив у складні життєві обставини. Здорова сім'я як система визначається цілісною структурою, сімейними цінностями та традиціями, умовами функціонування тощо. Це дає їй змогу повною мірою виконувати такі функції: репродуктивну, виховну, сексуальну, регулятивну, рекреативну, господарсько-побутову, економічну, комунікативну, соціалізуючу.

Наступний тип сім'ї — це вразлива сім'я, яка забезпечує базові (мінімальні) потреби дитини, має в достатній мірі внутрішніх позитивних ресурсів для подолання факторів ризику, проте потребує незначної підтримки. Для такої сім'ї характерна наявність чи поява додаткових чинників ризику, які порушують баланс сімейної системи [79].

У Законі України «Про соціальні послуги» вразливі групи населення розглядаються, як потенційні отримувачі соціальних послуг, що мають найбільший ризик потрапляння в складні життєві обставини через вплив зовнішніх (соціальних, економічних, природних, політичних, екологічних тощо) та внутрішніх (матеріальний стан, фізичні та розумові вади розвитку, вік, спосіб життя тощо) чинників [132]. Найбільш небезпечним є одночасний вплив на сімейну систему негативних зовнішніх та внутрішніх чинників (факторів ризику).

Подальший теоретичний аналіз поняття вразливості сімей дає нам змогу дійти до висновку, що додатковим фактором ризику сімей учасників АТО/ООС може стати участь одного із членів сім'ї в бойових діях. Це призводить до дисфункціонування сімей та потрапляння їх до категорії вразливості, адже сім'ї

учасників АТО/ООС відчувають брак ресурсів та є уразливими під дією численних зовнішніх і внутрішніх факторів. Участь одного із членів сім'ї в бойових діях призводить до збільшення цих факторів. Проблеми одного із членів сім'ї провокують дисбаланс сімейної системи і спричиняють стан вразливості всієї сім'ї. На жаль, не всі проблеми можна вирішити, особливо болючими є втрати (смерть близьких), матеріальні чи майнові проблеми, розлучення, які теж провокують стан вразливості.

Характерними ознаками сімей учасників АТО/ООС у стані вразливості є: розгубленість, невпевненість у майбутньому, невміння та небажання висловити свої проблеми та потреби, дезорієнтація в планах і цілях у цивільному житті, проблеми у взаємовідносинах, загострення конфлікту в сім'ї, соціальна ізоляція, матеріальні труднощі та проблеми у вихованні дітей.

Отже, якщо сім'я вчасно не звертається по допомогу та підтримку до фахівців із соціальної роботи, не активізує свої внутрішні та зовнішні ресурси для подолання факторів ризику та забезпечення здорового функціонування сім'ї, то вона може опинитись у складних життєвих обставинах.

Сім'я в складних життєвих обставинах — це сім'я, яка через вплив складних життєвих обставин частково втратила здатність повноцінно виконувати сімейні функції та забезпечувати свої потреби й потребує комплексного втручання [79].

Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» (2019 р.) [132] складні життєві обставини — це обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самотійно.

Проаналізувавши нормативно-правові документи [132; 127] та наукові підходи [79; 169; 247] до визначення чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини, ми визначили соціальні фактори, які можуть спричинити складні обставини в сімей учасників АТО/ООС, а саме: посттравматичний стресовий розлад в учасників АТО/ООС; труднощі в соціальній адаптації; втрата здатності до самообслуговування учасника АТО/ООС через інвалідність; психічні чи поведінкові порушення внаслідок вживання учасником АТО/ООС алкоголю та

психоактивних речовин; загострене відчуття агресивності; жорстоке поводження із сім'єю; сприйняття насильства та жорстокості як норми; безробіття учасника АТО/ООС, який завершив службу; невідповідність бажаної роботи тим, які пропонуються; погіршення матеріально-побутових умов; загальний низький рівень духовності, виховання.

Наступний тип сімей за класифікацією З. Кияниці та Ж. Петрочко — це соціально небезпечна (дисфункційна) сім'я. Автори розглядають цей тип сімей як такі, що мають асоціальний спосіб життя; в якій батьки втратили здатність піклуватись опікуватись дитиною, їхній спосіб життя, поведінка становлять загрозу для життя і здоров'я дитини та оточення. Дитина з такої сім'ї потребує захисту та влаштування в сімейну форму виховання. Така сім'я негативно впливає на середовище громади [79].

Характерними ознаками таких сімей є: аморальний спосіб життя; насильство та жорстоке поводження; сімейні конфлікти та конфлікти з людьми довкола; зловживання психоактивними речовинами; конфлікт із законом; психоемоційні розлади; неналежні умови життя тощо [79].

Відповідно до цієї характеристики типів сімей, підкреслимо, що сім'ї учасників АТО/ООС найбільше схильні до впливу зовнішніх та внутрішніх факторів, що свідчить про високий рівень їх вразливості.

Дослідження українських та закордонних учених [7; 12; 20; 23; 107; 111; 159; 166; 201; 203; 247; 232 та ін.], виконані за останні роки, збагачують фонд наукових знань про розуміння характеристик сімей учасників АТО/ООС. Сім'ї учасників АТО/ООС характеризуються дистантністю, нестійкістю, недостатнім виховним потенціалом, дефіцитом прояву позитивних почуттів, формуванням патерну неповної сім'ї та небезпекою розпаду сім'ї або ж ситуацій домашнього насильства.

На основі аналізу нормативно-правового поля України (Бюджетний кодекс України (2020 р.) [24]; Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо статусу осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України» (2015 р.) [124]; Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів

їхніх сімей» (2020 р.) [131]), ми визначили, що до членів сімей учасників АТО/ООС, які мають право на соціальну підтримку та пільги, належать: дружина (чоловік); їхні неповнолітні діти (до 18 років); неодружені повнолітні діти, визнані інвалідами з дитинства I та II групи або інвалідами I групи; особа, яка проживає разом з інвалідом війни I групи та доглядає за ним, за умови, що інвалід війни не перебуває в шлюбі; непрацездатні батьки; особа, яка перебуває під опікою або піклуванням громадянина, який має право на пільги, та проживає разом із ним.

Особа, яка належить до однієї із шести вище перелічених категорій громадян, має всі передбачені законодавством України пільги для членів сімей учасників АТО/ООС.

Дослідженням проблем сімей учасників бойових дій та визначенням потенційних наслідків перебування члена сім'ї в зоні воєнного конфлікту переймалося чимало закордонних учених (J. Judy, J. Cooper, M. Chartrand, D. Frank, T. Shore, J. Mancini), зазначаючи, що члени сімей учасників бойових дій перебувають у стресовій ситуації під час перебування одного із членів сім'ї в зоні воєнних дій та зазнають негативного впливу. Вивченням проблем фізичного та психічного здоров'я учасників бойових дій та їхніх сімей займалися такі закордонні вчені (C. Hoge, C. Ivany, E. Brusher, M. Brown, J. Shero, A. Adler, C. Warner, D. Orman [220]), зауважуючи, що вплив бойових дій на військових, подружжя та їхніх дітей має негативний характер, усі члени сімей перебувають у травматичній ситуації. Сім'ї учасників бойових дій несуть тягар тривалих розлук, побоюються за безпеку близької людини, яка перебуває в зоні бойових дій, відчувають трагічні втрати або втому доглядача за особою, яка стала інвалідом війни. Науковці також звертали увагу, що допомога таким сім'ям має включати консультації з первинної медичної допомоги, просвітницьку діяльність, обстеження, лікування членів сім'ї.

Над вивченням питання наслідків участі одного із членів сімей у бойових діях на дітей та подружжя працювали такі закордонні вчені, як: (P. Lester, K. Peterson, J. Reeves, L. Knauss, D. Glover, N. Duan, W. Saltzman, R. Pynoos, K. Wilt, W. Beardslee [231]). Науковці стверджували, що участь одного із батьків у збройному конфлікті має сукупний вплив на дітей, що залишається навіть після

повернення батька додому. Діти, що проходять через участь одного із батьків у бойових діях, хвилюються про те, що з ними буде далі, що батьки, які залишилися вдома, теж можуть їх залишити. Найпоширенішими проблемами таких дітей є страх перед тим, що може трапитися з батьком, і смуток. Отже, науковці підкреслювали, що подружжю учасників бойових дій та їхнім дітям необхідна емоційна підготовка до від'їзду члена сім'ї у зону бойових дій, це допоможе їм впоратися з розлукою.

Інші закордонні дослідники (С. Taylor, М. Ross, J. Wood, G. Harb, K. Lynch, D. Rubin [252]) стверджують, що в дітей, як і в дорослих членів сім'ї учасника бойових дій виникають проблеми, під час відсутності батька. У дітей спостерігається ризикована поведінка, вони стають агресивними, неслухняними, рано починають самостверджуватись. Науковці також зазначають, що діти зазнають високого ризику й після повернення батька, що свідчить про підвищений стрес у сім'ях під час перебування учасників бойових дій на війні та після їхнього повернення додому. Цієї ж думки дотримується і J. Buehrle [204], зазначаючи, що діти шкільного віку, чий батьки часто перебувають у зоні воєнних дій, мають вищу ймовірність розвитку поведінкових проблем. Крім цього у своїх дослідженнях він стверджує, що перебування члена сім'ї в зоні воєнного конфлікту негативно впливає на кар'єрний ріст іншого з подружжя, адже вони перебувають у постійному стресі, тривозі та змушені самостійно виконувати всі вимоги сім'ї.

Згідно з іншим дослідженням (К. Iverson, D. Vogt, M. Dichter [224]) дружини ветеранів війни зазнають сексуального насильства від чоловіків. Через це в них спостерігаються посттравматичний стресовий розлад, депресія та інші порушення психічного здоров'я. Дослідженням посттравматичного стресового розладу в осіб, які зазнали військової травми займалися I. Reuveni, O. Bonne, R. Giesser, T. Shragai, G. Lazarovits, M. Isserles, S. Schreiber, A. Bick, N. Levin [239] та вивченням питання ефективного лікування посттравматичного стресового розладу за допомогою терапії — M. Brickell, M. Russell, R. Smith [201].

Хорватськими вченими (А. Zdjelarevic, Z. Komar, M. Loncar, I. Plasc, P. Hrabac, I. Groznica, D. Marcinko [261]) було проведено дослідження, щодо якості життя населення, яке найбільше постраждало від війни — сімей учасників

бойових дій. Вони визначили вплив військової травми з її наслідками, такими як посттравматичний стресовий розлад та втрата працездатності внаслідок бойових травм на членів сімей військовослужбовців. Науковці зазначили, що інтенсивність вторинної травми не пов'язана з якістю життя, найвищий рівень задоволеності був виявлений у дружин найбільш важко постраждалих інвалідів війни, середній рівень якості життя в дружин загиблих учасників війни, а найнижча якість життя виявлена в дружин ветеранів, що страждають на посттравматичний стресовий розлад. Дослідженням симптомів посттравматичного стресового розладу в учасників бойових дій та його травматичного впливу на членів сімей займалися R. Walser, M. Oser, C. Tran, J. Cook [259].

У науковій праці «Практика соціальної роботи з дітьми та сім'ями, які постраждали від війни: важливість сім'ї, культури, мистецтв та підходів до участі» закордонні вчені (M. Denov, M. Shevell [210]) зазначають, що діти та сім'ї, які постраждали від воєнних дій, мають вищий ризик, ніж загальна популяція, для різних специфічних психологічних розладів та соціальних проблем. Війна формує тривалий вплив на фізичне, соціальне та психологічне функціонування та розвиток дітей і можуть призвести до дестабілізації розривів у соціальній структурі. Автори стверджують, що ключовими підходами в соціальній роботі з постраждалих від війни є робота, на основі мистецтва, сімейного підходу, соціоекологічних рамок та методів участі.

З огляду на вищевикладене, ми можемо зазначити, що участь одного із членів сімей у бойових діях може негативно впливати не лише на учасника АТО/ООС, але на всіх членів сім'ї: як дорослих, так і дітей. Учасники бойових дій можуть як втратити навички самообслуговування через фізичну травматизацію на війні, так і мати проблеми в сфері психічного здоров'я через психологічну травматизацію. При цьому якість життя сім'ї нижча, якщо учасник АТО/ООС має посттравматичний стресовий розлад. Також усі члени сім'ї перебувають у стресовій ситуації через перебування одного із членів сім'ї в зоні збройного конфлікту, в них виникає страх та тривога за їхню безпеку. У дітей також відбуваються зміни в поведінці, також спостерігається ризикована поведінка та страх залишитися без батьків, навіть того,

що залишився дома. У жінок/чоловіків, які залишилися вдома, спостерігаються труднощі в професійній діяльності, тому що вони перебувають у постійній напрузі, тривозі та травматичній ситуації, а також змушені самотійно виконувати всі сімейні обов'язки. Вплив воєнних дій на сім'ї учасників АТО/ООС, їхні проблеми та періодичність участі одного із членів сімей у воєнному конфлікті дає змогу здійснити класифікацію сімей учасників АТО/ООС.

Здійснивши аналіз законодавчої бази України [123; 124; 129; 130; 131], та проаналізувавши наукові джерела [8; 23; 30; 59; 62; 78; 104; 115; 139; 155; 202; 203; 232], ми виділили основні типи сімей учасників АТО/ООС, які схематично представлено на рис. 1.1.

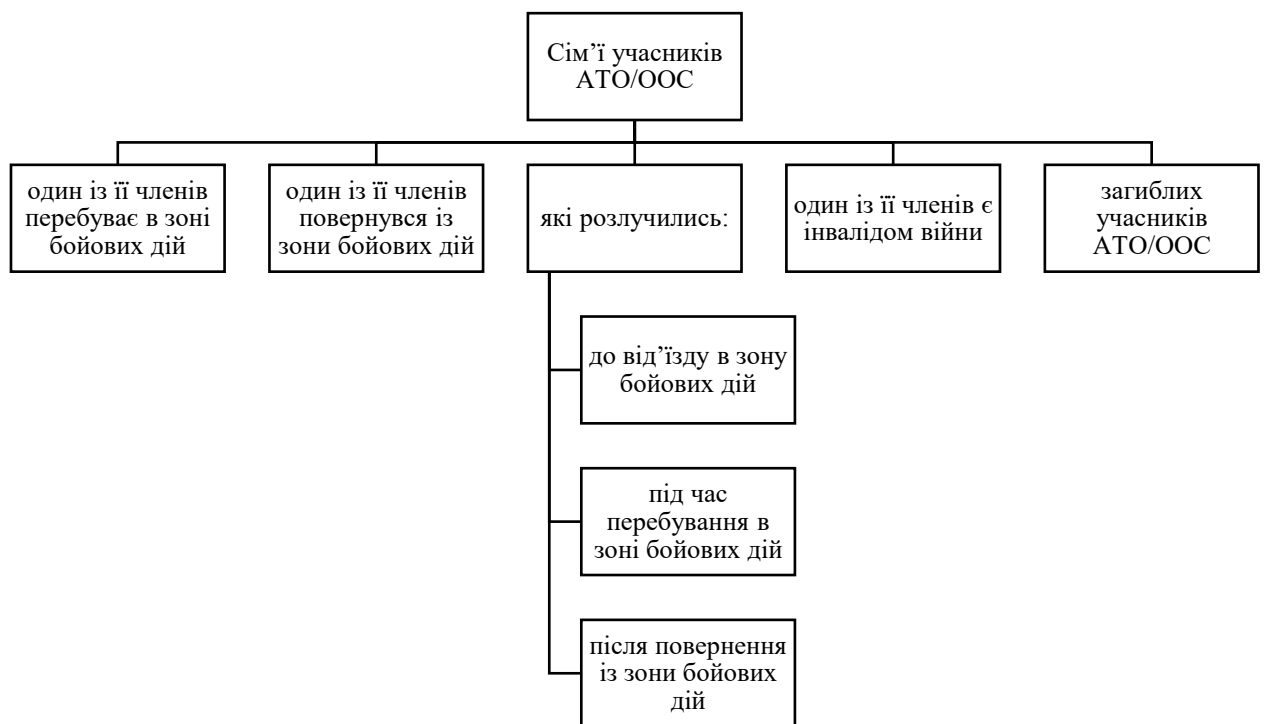

Рис. 1.1. Типи сімей учасників АТО/ООС

Джерело: складено автором самостійно

Розглянемо їх детальніше.

Сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів перебуває в зоні бойових дій, належать до дистантних сімей, що зумовлюється частою відсутністю члена сім'ї, який перебуває в зоні АТО/ООС.

У своїх наукових працях Я. Раєвська стверджує, що дистантна сім'я — це один із типів неповної сім'ї, в якій юридично наявні взаємини двох батьків, але

один із них через різні причини досить тривалий час відсутній і здійснює спілкування на відстані [139, с. 129].

Своєю чергою, українські вчені Т. Веретенко та Н. Заверико зазначають, що ці сім'ї характеризуються стійкими конфліктами у взаємостосунках між подружжям, батьками та дітьми; серйозними помилками та прорахунками у вихованні дітей [30, с. 20].

На основі аналізу наукових джерел [8; 59; 78; 213; 214; 232] ми визначили, що сім'ї учасників АТО/ООС вирізняються недостатнім виховним потенціалом. Через тривалі розлуки подружжя, під час яких, залишившись з дітьми, батьки змушені обмежувати соціальні контакти, що призводить до самоізоляції сім'ї, породжує відчуття самотності й емоційно-залежні стосунки дітей і батьків. Присутність у сім'ї батька має епізодичний характер, спричиняє тимчасові нормативно-рольові трансформації в сім'ї, не впливає на виховання дітей, оскільки зводиться до позиції гостя у власному домі, чия нечітка батьківська позиція часто суперечить материнській лінії виховання. У цих сім'ях переважно встановлюється непослідовний стиль батьківського виховання із переважанням попереджувально-опікуючого ставлення. Ці обставини суттєво перешкоджають динамічній соціалізації дітей.

Відповідно до цього, процес соціалізації дітей із сімей учасників АТО/ООС зумовлений низкою таких особливостей: нестійкий режим функціонування сім'ї у зв'язку з поверненням батька додому та його повторним від'їздом в зону бойових дій; низька соціальна інтеграція членів сім'ї; порушення батьківських функцій (переважає материнський тип виховання); формування нестійкої сімейної моделі поведінки; незначне або ж надмірне залучення дітей до сімейно-побутової сфери; прагнення до міфологізації в сімейному вихованні, пов'язане з ідеалізацією образу батька як ідентифікаційного орієнтира у процесі соціалізації.

Проаналізувавши українську та закордонну наукову літературу [59; 213; 155; 203], ми з'ясували, що реакція дитини на перебування батька в зоні бойових дій залежить від: віку та наявності будь-яких раніше існуючих психологічних або поведінкових проблем; стадії дитячого розвитку; характеру дитини. Маленькі діти

реагують на відсутність батька проявами занепокоєння, істериками; діти шкільного віку — частими змінами настрою; підлітки — проявами агресивності, діями на перекір дорослим або апатією.

Сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів повернувся із зони бойових дій, — це сім'ї, які після повернення учасника АТО/ООС додому, знову навчаються спільно жити, адже під час перебування одного із членів сім'ї в зоні АТО/ООС він та його сім'я вже отримали новий досвід життя, а також змінилося сприйняття життя, навколишньої дійсності, цінності та сімейні ролі [105, с. 5]. Учасники АТО/ООС під час збройного конфлікту могли пережити як багато позитиву, так і отримати бойову психологічну травму. Вони можуть відчувати тривогу, роздратування, гнів стикаючись із раніше звичними сімейними труднощами чи суперечками. Члени сім'ї, які залишилися вдома, також можуть гніватися на учасників АТО/ООС через те, що їм довелося самотійно розв'язувати сімейні проблеми під час перебування партнера в зоні бойових дій. Вищезазначене призводить до непорозумінь між членами сім'ї та може стати причиною частих конфліктів [23; 50; 104].

Після повернення учасника АТО/ООС із зони бойових дій, йому потрібно повертатися і до мирного життя. Це — непросто. Побратими та посестри залишаються в зоні конфлікту, воєнні дії ще тривають. Учасників АТО/ООС не полишають спогади про події, які відбувалися з ними на війні, їм здається, що рідні їх не розуміють, і після повернення очікування не збігаються з реальністю — життя змінилося [175].

Повернувшись додому, кожен учасник АТО/ООС потребує певного часу для адаптації до мирного життя. З проблемами адаптації сім'я може зіткнутися першого ж місяця після повернення учасника АТО/ООС додому. В учасника АТО/ООС можуть проявлятися неоднозначні видозмінені фізичні, емоційні та поведінкові реакції учасника АТО/ООС. Такі реакції є нормальним складником процесу адаптації та більшість бійців, які повертаються додому, адаптуються до мирного життя протягом кількох місяців після повернення з зони проведення АТО/ООС [23; 56; 104; 251].

Аналіз наукових доробків О. Буковської, Т. Майстренко та Г. Циганенко, дав нам можливість схарактеризувати типові реакції та особливості мислення учасників АТО/ООС після повернення додому, а саме:

– поведінкові реакції: труднощі з концентрацією уваги; чутливість, різке реагування на голосні звуки; уникання людей або місць, пов'язаних із травматичною подією; постійна готовність, надмірна пильність, бажання контролювати все; знецінення свого здоров'я; надмірне вживання алкоголю, наркотиків або тютюнопаління; поганий апетит; труднощі з виконанням звичних завдань удома або на роботі; агресивний стиль керування авто;

– фізичні реакції: безсоння, постійна втома; головний біль та пітливість при думці про війну; пришвидшене серцебиття та дихання; загострення хронічних захворювань; швидка або навпаки загальмована реакція.

– емоційні реакції: злість, ненависть; відчуття безпорадності, страху, нервування; відчуття збудження, схвильованості; відчуття шоку, оніміння, неможливості відчувати позитивні емоції; швидка зміна настрою, від надзвичайного піднесення до пригнічення;

– особливості мислення: часті негативні спогади про війну; погані сни, кошмари; відчуття самотності, непотрібності; почуття провини, сорому, самоосуду; нав'язливі думки про безпеку; недовіра до інших, окрім побратимів; знецінення зусиль своїх та інших, якщо щось іде «не так», як заплановано чи хочеться; негативізм — «все погано»; почуття безнадії щодо майбутнього; прийняття рішень без обговорення в колі залучених до ситуації осіб [23; 56; 104; 115; 214; 263].

Відповідно до цього, варто зазначити, що загострення цих реакцій та труднощі під час самостійної адаптації до мирного життя, які спостерігаються в учасників АТО/ООС тривалий час після повернення із зони бойових дій, свідчать про посттравматичний стресовий розлад.

Вітчизняний науковець Т. Майстренко підкреслює, що члени сім'ї учасника АТО/ООС із посттравматичним стресовим розладом можуть відчувати: симпатію (члени сім'ї співчують близькій людині, спостерігаючи страждання, яких він зазнає); негативні почуття (це відбувається, коли членам сім'ї здається, що їхній

близький втратив риси, які їм подобались, для них це усвідомлення може бути дуже важким); уникання (члени сім'ї намагаються остерігатися тих речей, які неприємні учаснику АТО/ООС та, яких він сам уникає, для того, щоби запобігти виникненню негативних реакцій. Або ж вони можуть боятися його реакції, якщо робитимуть, щось без його згоди); депресію (це поширений стан серед членів сім'ї, де є людина з посттравматичним стресовим розладом, що спричиняє відчуття душевного болю або ж втрати. Якщо посттравматичний стресовий розлад триває довго, вони можуть почати втрачати надію, що їхня сім'я знову стане «нормальною»); злість і почуття провини (це коли члени сім'ї відчують відповідальність за стан близької людини з посттравматичним стресовим розладом; можуть відчувати провину, якщо не можуть зробити її щасливою; можуть злитися, що один із членів їхньої сім'ї не може довго влаштуватися/втриматися на роботі або зловживає алкоголем, або ж гнівається чи нервується); проблеми зі здоров'ям (постійні відчуття гніву, тривожності або пригніченості протягом тривалого періоду можуть мати негативний вплив на стан здоров'я) [115, с. 24–26].

Варто зауважити, що дітям також потрібен деякий час, щоб знову відчуті душевну близькість із батьками, які тривалий час перебували в зоні бойових дій, особливо, якщо вони були маленькими на час їхнього від'їзду. На повернення батька діти реагують відповідно до свого віку, емоційної зрілості та часу відсутності одного із батьків. Дуже маленькі діти можуть не впізнати одного із батьків, якого тривалий час не бачили, ображатися, плакати, погано спати, прагнути постійно бути біля мами; діти шкільного віку можуть нервувати, поводитись, як маленькі, або навпаки, як дорослі, бути агресивними або капризувати, прагнути привернути увагу; скаржитися та турбуватися про безпеку вдома, або навіть боятися батька, який повернувся із зони АТО/ООС; підлітки можуть відсторонюватися, гніватись, нервувати, дратуватися та протестувати, через те, що їм не подобається новий розподіл сімейних ролей та обов'язків після повернення батька, поринати у власні думки, або навпаки прагнути надмірно привернути увагу. Підліткам найбільш складно адаптуватися до повернення

одного із батьків із зони АТО/ООС, адже на них впливає подвійне навантаження: стрес від змін та статеве дозрівання.

Що ж стосується батьків учасників АТО/ООС, то вони, так само, як і інші, змушені пристосовуватися до повернення сина/доньки із зони бойових дій. Батькам дуже легко перейти до того типу стосунків, який був до участі бійця в збройному конфлікті. Вони хочуть піклуватися про нього так, як він, можливо, вже не потребує [104; 115; 175; 213].

На основі аналізу наукових досліджень із цієї проблеми [23; 104], ми можемо констатувати, що крім негативних змін, у сім'ях учасників АТО/ООС та в самих учасників АТО/ООС після повернення додому спостерігаються і позитивні: особистісна зрілість та відповідальність; цінування сім'ї та часу, проведеного разом із нею; почуття впевненості в собі та у власній сім'ї; розуміння свого покликання та віра у свою справу і власні сили.

Сім'ї учасників АТО/ООС, які розучились. За даними наукових досліджень В. Емінової, від 35 до 60 % сімей учасників АТО/ООС розпадаються чи опиняються на межі розлучення [62].

Відповідно до вищезазначеного, дослідники стверджують [62; 104], що розлучення в цих сім'ях найчастіше відбуваються після повернення учасника АТО/ООС додому, але інколи сім'ї можуть розпадатися під час перебування одного із подружжя в зоні бойових дій, або ще до його від'їзду.

Основні мотиви розпаду сім'ї до від'їзду чоловіка в зону бойових дій: відчуття в жінки зради «вибрали війну, а не сім'ю», вважаючи, що не варто чекати людину, яка тікає від сім'ї та сімейних проблем. Вони вважають, розлучення раціональним рішенням.

Причинами розлучень сімей учасників АТО/ООС, які зараз перебувають у зоні бойових дій, є: невпевненість, що чоловік повернеться живим; невірність одного із подружжя, який перебував у зоні бойових дій — через те, що не знав, коли повернеться додому, або покохав іншу, яка була поруч, розуміла його та підтримувала; зрада одного із подружжя, який залишився дома — через відчуття

самотності та образи, труднощі у самостійному розв'язанні проблем, а хтось також був поруч, підтримував та допомагав.

Основними причинами виникнення конфліктів, які призводять до розлучення сімей учасників АТО/ООС після їхнього повернення додому: сукупність фізичних, емоційних, поведінкових реакцій та особливостей мислення типових для учасника АТО; втрата любові, недовіра, ревності, невірність; неможливість адаптуватися до мирного життя та виявлення бажання повернутися в зону воєнних дій; різні погляди на життя [62; 104; 213].

Слід зауважити, що після повернення учасника АТО/ООС додому, жінка вважає, що це та сама людина, яка була до війни, але в нього вже інші цінності, усе просто, чітко і ясно. Тому, ще однією причиною конфліктів у цій сім'ї може бути розбіжність очікувань жінки від учасника АТО/ООС, який повернувся. Подружжя перестає розуміти один одного. Жінка, яка залишилася вдома, вважає, що учасник АТО/ООС, не розуміє, як їй важко було самостійно розв'язувати всі питання та проблеми, а учасник АТО/ООС, вважає, що його друга половина не може зрозуміти, що він пережив; починає вживати алкоголь та агресивно реагувати на нарікання та звинувачення. Також, коли учасник АТО/ООС повертається, член сім'ї, який залишився вдома, вже настільки емоційно виснажений, що в нього більше немає сил. І він хоче, щоб учасник АТО/ООС переклав на себе всі обов'язки, які він самостійно виконував, поки його не було. А учасник АТО/ООС, ще не готовий до відновлення повсякденних (рутинних) стосунків. На цьому тлі виникають конфлікти, які можуть призводити до розлучення.

Сім'ї, де один із її членів є інвалідом війни. Відповідно до законодавчого поля України, до інвалідів війни належать: учасники бойових дій, працівники підприємств, установ, організацій, волонтери, які отримали інвалідність внаслідок поранення, контузії, каліцтва, одержаних під час безпосередньої участі в АТО/ООС, забезпечення її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах АТО/ООС [108, с. 56].

Варто зазначити, що під час отримання інвалідності страждає не лише учасник АТО/ООС, але й уся сім'я відчуває стрес. Взаємини в ній

дестабілізуються, звужується коло спілкування, інтереси сім'ї переорієнтуються в бік допомоги хворому. Унаслідок сім'я може виявляти постійну, надмірну турботу про члена сім'ї, який отримав інвалідність, що може призвести до відчуття безпорадності та роздратування в учасника АТО/ООС. Наслідками цього можуть бути: часті та інтенсивні конфлікти; перекладання відповідальності за конфлікти та проблеми на інших; вживання алкоголю; проявлення агресії по відношенню до своїх близьких. Зазвичай ці сім'ї активно спрямовують усі свої зусилля на повернення одного із членів сім'ї до нормального життя та пошук можливостей зниження соціальної обмеженості (лікування, реабілітація).

Сім'ї, де один із її членів є інвалідом війни, мають проблеми з: оформленням документів; отриманням медичного обслуговування; покращенням житлових умов; працевлаштуванням [108, с. 60].

Сім'ї загиблих учасників АТО/ООС. Згідно з Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» до членів сімей загиблих (тих, які пропали безвісти) військовослужбовців, на яких поширюється дія цього закону, належать: утриманці загиблого або того, хто пропав безвісти, яким у зв'язку з цим виплачується пенсія; батьки; один із подружжя, який не одружився вдруге, незалежно від того, виплачується йому пенсія чи ні; діти, які не мають (і не мали) своїх сімей; діти, які мають свої сім'ї, але стали інвалідами до досягнення повноліття; діти, обоє з батьків яких загинули або пропали безвісти [124].

Здійснивши аналіз психологічних досліджень із цієї проблеми [120; 159], ми можемо констатувати, що втрата одного із членів сім'ї завдає глибокого болю. Сім'я не одразу усвідомлює жахливу реальність. Жінки загиблих учасників АТО/ООС, розуміючи, що залишилися самі та несуть відповідальність за сім'ю, не дозволяють собі страждати, продовжуючи жити у звичній колії: діти, робота. Вони намагаються не демонструвати свій біль та горе, зовні такі самі, як і раніше, роблять те саме — але всередині вони відчують сильний біль, який їх морально знищує.

Для дітей втрата одного з батьків це гостра психологічна травма. У різні вікові періоди діти по-різному реагують на втрату батька. Діти навіть одного віку можуть реагувати на смерть близького по-різному. Вітчизняний психолог С. Шефов виділяє найбільш характерні вікові особливості переживання втрати дітьми. Так, у дуже маленьких дітей обмежене розуміння смерті, але відсутність в полі їхнього зору близької людини призводить до дратівливості, зміни настрою, ясно вираженої потреби в увазі та любові, порушення режиму травлення та сну. Діти шкільного віку все ще відчують труднощі в розумінні реальності смерті; переживають почуття невизначеності та ненадійності, потреби постійно бути поруч із близькими; почуття безпорадності, що суперечить у цьому віці прагненню бути більш незалежним; приховувані емоції, що негативно впливає на їхній подальший розвиток; прояви агресії по відношенню до вчителів, однокласників. Підлітки, які переживають втрату, часто шукають допомоги поза сім'єю; відчують себе в ізоляції, позаяк спостерігають, що друзі уникають їх або бентежаться і не знають, що сказати; можуть поводитися невідповідним їм чином: тікати з дому, змінювати друзів, вживати алкоголь та наркотики, мати суїцидальні прояви [120, с. 5–6].

Визначивши типи сімей учасників АТО/ООС, вважаємо за доцільне на наступному етапі нашої наукової розвідки перейти до детального розгляду функцій цих сімей.

На основі аналізу наукових досліджень із цієї проблематики [14; 86; 163; 168] ми визначили, що функції сім'ї — це види діяльності сім'ї, які забезпечують особисті потреби кожного із членів сім'ї та взаємопов'язані з умовами життєдіяльності суспільства загалом.

Дослідники Н. Сушик та О. Сушик розглядають функції сім'ї як: соціальні, визначені потребами суспільства; індивідуальні, зумовлені потребами особистості. Виокремлюють: репродуктивну, виховну, розвивальну, господарсько-побутову, первинного соціального контролю, комунікативну, соціально-статусну, рекреативну та соціального захисту [168, с. 23–24].

У своїх наукових доробках Н. Осиповата та В. Воднік виділяють репродуктивну, господарсько-побутову, виховну, емоційну та функцію дозвілля. Автори вважають, що функції сім'ї тісно пов'язані з потребами суспільства та потребами особистості [163, с. 83].

Український учений В. Кравець до вищезазначених функцій сім'ї додає ще відновну, комунікативну, організацію дозвілля та відпочинку, регулятивну, феліцитологічну функції. Автор зазначає, що функції сім'ї мають два основних джерела: потреби суспільства та специфіку самої сімейної організації. Серед функцій необхідно розрізняти ті, які пов'язані із самою її сутністю та специфікою, які інший соціальний інститут виконати не може, і такі, до виконання яких сім'я лише «приспосована» поряд з іншими соціальними організаціями [86, с. 43].

Своєю чергою О. Безпалько стверджує, що сім'я як соціальний інститут виконує в суспільстві господарсько-економічну, репродуктивну, комунікативну, виховну, рекреативну, психотерапевтичну функції. Дослідниця зазначає, що функції сім'ї тільки в сукупності можуть забезпечувати повноцінність її існування, саморозвиток та широку життєдіяльність як соціального інституту [14, с. 85–86].

Проаналізувавши наукові здобутки О. Безпалько, О. Мороз, Т. Семигіної, ми з'ясували, що за виконанням основних сімейних функцій можна виокремити такі типи сімей: сім'ї групи ризику, які переважно виконують всі функції, але окремі з них недостатньо; кризові сім'ї, які не виконують свої базові функції, мають низку проблем і не можуть вирішувати їх самостійно [14; 71].

На основі вищезазначених наукових підходів щодо функціонування сімей, ми можемо констатувати, що життєдіяльність сімей учасників АТО/ООС реалізується через основні їхньої функції, які ми схематично зобразили на рис. 1.2.

Рис. 1.2. Функції сімей учасників АТО/ООС

Джерело: складено автором самостійно

Матеріально-економічна функція сім'ї — це економічна підтримка членів сім'ї, які мають потребу в матеріальній допомозі. Вона включає бюджет, організацію споживчої діяльності, участь у суспільному виробництві, здобуття професії, відновлення втрачених на виробництві сил [2, с. 65]. Виконання цієї функції є необхідною умовою добробуту, фізичного, морального й духовного розвитку всіх її членів.

Здійснивши аналіз наукових джерел [59; 108; 214], ми визначили, що більшість сімей учасників АТО/ООС стикаються з проблемою матеріальної нестабільності. Основними причинами недостатнього виконання матеріально-економічно функції є: неможливість працевлаштування жінки за фахом, після переїзду на інше місце; проблеми влаштування дитини в дитячий заклад; проживання в сільській місцевості; отримання мінімальної заробітної плати. Зазначені проблеми призводять до залежності членів сімей від заробітної плати учасників АТО/ООС та матеріальної допомоги держави. Сім'ї учасників АТО/ООС можуть стикатися із матеріальними труднощами спричиненими затримкою заробітної плати одного із члена сім'ї, який бере участь у бойових діях, або його неспроможністю вчасно та систематично надсилати кошти для матеріального забезпечення своєї сім'ї, а також труднощами в адаптації до

цивільного життя учасників АТО/ООС та в працевлаштуванні після повернення із зони воєнних дій. Найбільш складно виконувати цю функцію багатодітним сім'ям та тим, які виховують малих дітей.

Житлово-побутова функція — це забезпечення сім'ї житлом, організація домашнього господарства з метою задоволення побутових потреб усіх членів сім'ї. У процесі ведення домашнього господарства в сім'ї формуються внутрішньосімейні стосунки, зміст яких неабияк визначається видом господарської діяльності [2, с. 66]. Ця функція в сім'ї учасників АТО/ООС належним чином не виконується, у них виникають проблеми з веденням домашнього господарства. Традиційний поділ праці на «чоловічу» та «жіночу» в сім'ях учасників АТО/ООС зведений до мінімуму; закономірним є підвищення статусу жінки в сім'ї, яка виконує типово керівну роль у веденні господарства. Характерним у таких сім'ях є небажання дітей допомагати в домашній роботі, намагання відмежуватися від питань допомоги у веденні господарства або ж відповісти грубістю на прохання чи зауваження рідних.

Також, вони мають проблеми із власним житлом, які переважно спостерігаються в молодих сімей. Крім цього, через високі тарифи на житлово-комунальні послуги сім'ї учасників АТО/ООС не мають можливості самостійно їх сплачувати [59; 108; 140]. Ці негаразди негативно позначаються на організації домашнього побуту та загалом — на мікрокліматі сім'ї.

Репродуктивна функція полягає у відтворенні життя — дітонародженні та духовно-моральному відтворенні людини в сім'ї. Вона має соціальний характер, оскільки не обмежується біологічним розмноженням, а передбачає підготовку дитини до соціалізації та самореалізації в суспільстві [49, с. 280]. Це важкий і складний обов'язок, пов'язаний із багатьма труднощами та самопожертвою батьків. Від виконання сім'єю цієї функції залежить неперервність сім'ї, відтворення населення держави.

На основі аналізу наукової літератури [59; 140] ми визначили, що в сім'ї учасників АТО/ООС означена функція також належним чином не виконується. Це викликано дистантністю сім'ї, нестабільністю матеріального

рівня життя, невпевненістю в майбутньому, тривогою втратити чоловіка та загрозою самостійного виховування дітей, а також захворюванням чоловічої репродуктивної системи.

Виховна функція сім'ї полягає в навчанні та догляді за дітьми, їхньому соціальному захисті. Реалізація функції відбувається через цілеспрямований вплив на людину задля формування певних моральних і фізичних якостей, звичок, навичок, установок, цінностей, прищеплення відповідних взірців і норм поведінки [47, с. 281]. Успіх виховання дитини залежить від виховного потенціалу сім'ї, який своєю чергою — від її матеріальних і побутових умов, чисельності та структури сім'ї, взаємостосунків, які складаються між усіма членами сім'ї, особистого прикладу батьків, їхньої педагогічної культури, специфіки самого процесу сімейного виховання [32; 59].

Варто зауважити, що багато сімей учасників АТО/ООС неспроможні повною мірою реалізовувати виховну функцію. Часта відсутність батька, його незначна участь у вихованні дітей може спричинити неконтрольованість, безвідповідальність у дитячій поведінці та розвиток занадто раннього самовираження та самостійності. Стосунки дітей та батьків у таких сім'ях стають складнішими, адже діти отримують можливість проводити багато вільного часу поза сім'єю або лише під наглядом одного із батьків. Зазвичай, цей час вони присвячують заняттям, що є прийнятними серед однолітків, і не схвалюванні батьками [78, с. 137].

Комунікативно-емоційна функція — це потреба членів сімей у спілкуванні, духовній близькості, моральній підтримці в стресових ситуаціях [29, с.119]. Сім'я учасників АТО/ООС має дефіцит прояву позитивних почуттів. Один із її членів, що залишається з дітьми, за відсутності емоційного контакту та підтримки з боку партнера морально вигоряє [232, с. 47]. У таких сім'ях діти часто бачать дорослих членів сім'ї безпомічними та незахищеними, унаслідок чого перестають сприймати їх як гарантів власної безпеки, втрачають емоційний комфорт, який сім'я традиційно забезпечувала [26; 59].

Також спостерігається відчуження дітей від батьків, які перебувають у зоні бойових дій, у зв'язку з втратою постійних емоційних контактів. Потреба в емоційній близькості з людьми довкола у дітей повністю не задовольняється, у них, як і в дорослих членів сім'ї, спостерігається дефіцит прояву позитивних почуттів як по відношенню до себе, так і по відношенню до інших, їм бракує відчуття ніжності, лагідності, батьківського тепла та любові. Дитина в такій сім'ї періодично або постійно живе в умовах неповної та блокованої сімейної комунікації [8; 59; 213; 214]. Брак безпосереднього контакту з батьком впливає на психоемоційний стан: сумують за батьком, чекають зустрічі з ним, хвилюються за нього, почуваються самотніми та покинутими, намагаються надмірно самоствердитися [25; 29; 140].

Отже, у сім'ях учасників АТО/ООС не задовольняється потреба членів сім'ї в психологічному комфорті та емоційній підтримці, почутті безпеки, почутті цінності та значущості свого «Я», емоційному теплі та любові.

Рекреативна функція сім'ї — це організація вільного часу та відпочинку сім'ї. Вона виконує роль збереження сім'ї як цілісної одиниці, зміцнює сім'ю, закріплює кращі традиції, має велике значення у вихованні дітей, емоційному єднанні подружжя. Окрім цього рекреативна функція охоплює надання фізичної, матеріальної та психологічної взаємодопомоги, зміцнення здоров'я членів сімей, організацію дозвілля [168].

У більшості сімей учасників АТО/ООС вказана функція виконується частково. Проблема реалізації рекреативної функції полягає в тому, що зараз обмежені умови раціонального проведення вільного часу. Адже, фінансові проблеми цих сімей не дають змоги їм членам самостійно реалізовувати свої потреби у відпочинку та оздоровленні.

Теоретичний аналіз функціонування сім'ї учасників АТО/ООС дав можливість встановити, що функції матеріально-економічна, житлово-побутова, репродуктивна, виховна, рекреативна, комунікативно-емоційна в цих сім'ях належним чином не здійснюються.

Відповідно до вищезазначеного, ми можемо констатувати, що неможливість виконання сім'єю однієї з функцій веде за собою прорахунки у виконанні іншої функції та призводить до виникнення сімейних проблем.

Аналіз наукових джерел [110; 160; 172] дав можливість визначити специфічні фактори, що обумовлюють напруженість у сім'ях учасників АТО/ООС: тривога за життя чоловіка/батька/сина; невпевненість у майбутньому; невизначеність життєвих перспектив; замкнутість сімей; послаблення їхньої адаптивності в мікросоціальних стосунках; нездатність сімей до корекції індивідуальних дій та подолання дезорганізуючих вчинків їх членів; невдоволення дружини недостатньою участю чоловіка в сімейному житті та вихованні дітей; проблеми з освітою та вихованням дітей; втома від матеріальної нестабільності; погане житлове забезпечення; проблеми зі здоров'ям членів сім'ї та наданням медичного обслуговування, повноцінного відпочинку та спільного проведення дозвілля; та ін.

Проведений аналіз наукових праць дає нам змогу стверджувати, що у зв'язку з відсутністю одного члена сім'ї спостерігається зміна системи стосунків між батьками та дітьми, яка впливає на систему сім'ї загалом: на функціонування та інтеракції як всередині цієї системи, так і поза нею. Адже структура інтеракцій між батьками та дітьми окреслює норми, правила, зразки поведінки дітей, тобто якість їхнього соціального досвіду, що надалі впливатиме на емоційні стосунки та взаємини з іншими людьми (друзями, однолітками, педагогами). Однак це не означає, що всі сім'ї учасників АТО/ООС є неблагополучними. Розуміння подружніми партнерами ситуації, врахування нових завдань, які постають перед ними в умовах просторової розлуки та побудова адекватної системи дій є запорукою збереження психологічної рівноваги та добробуту у сім'ї. І навпаки, нерозв'язаність конфліктних, кризових ситуацій на час перетворення сім'ї на відстані поглиблює неблагополуччя сім'ї і може призвести до її розпаду.

Резюмуючи зазначене вище, можемо сформулювати власне авторське, тлумачення поняття «*сім'ї учасників АТО/ООС*» — це вразливі сім'ї з високим

рівнем ризику виникнення сімейного неблагополуччя через: відчуття членами сім'ї самотності, тривожності, страху; обмеження міжособистісної взаємодії; формування патерну неповної сім'ї; дисгармонію у функціонуванні та небезпеку розлучення подружжя. Такі сім'ї потребують соціальної підтримки від державних та недержавних організацій.

1.2. Зміст, види та форми соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції

У контексті нашого дослідження, важливим є визначення та обґрунтування змісту, видів та форм соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС. З огляду на це, наступним дослідницьким завданням є визначення наукового поняття «соціальна підтримка», його змістовна характеристика і формулювання особливостей її здійснення. Численні педагогічні дослідження останніх років, виконані як вітчизняними, так і закордонними вченими, демонструють різноманіття думок, позицій, поглядів на це поняття.

Наукова площина аналізу проблеми підтримки особистості є надзвичайно широкою, її дослідження лежать на межі психології та інших наук, зокрема: філософії, педагогіки, соціології, державного управління тощо. Уперше поняття «підтримка» в науковий обіг ввів О. Газман. Педагог стверджував, що підтримка — це процес спільного з дитиною визначення її власних інтересів, цілей, можливостей і шляхів подолання перешкод (проблем), що заважають їй зберегти свою людську гідність і самостійно досягати бажаних результатів у навчанні, самовихованні, спілкуванні, здоровому способі життя [81, с.148–149].

Аналіз наукових досліджень із питань соціальної підтримки [13; 37; 40; 83; 151; 176; 182; 225] дає нам підстави зауважити, що поняття «соціальна підтримка» ще перебуває в стадії наукової розробки. Залишаються суперечливими підходи до його тлумачення. Нами було визначено класифікаційні ознаки поняття «соціальна підтримка», подані в таблиці 1.1

Класифікаційні ознаки поняття «соціальна підтримка»

Ознака	Науковець (ці)
Спеціальні заходи держави	М. Головатий [37], А. Гриненко [40], І. Пінчук, С. Толстоухова [151]
Комплекс заходів (соціальних послуг)	О. Файермен [176]
Система заходів щодо надання допомоги певним категоріям громадян	О. Безпалько [13], І. Козубовська, І. Мигович [117], О. Корчевна [83], А. Халецька [182]
Заходи, які передбачають активну участь клієнта у розв'язанні власних проблем	А. Капська, І. Пеша [169]
Взаємодія державних і недержавних організацій, волонтерів	Л. Кальченко [225]
Організаційно-правова форма соціального забезпечення	Л. Шумна [195]
Матеріальне забезпечення коштом державного та місцевого бюджетів	С. Прилипка [121]
Вид соціальної діяльності, соціального захисту	М. Євтух [63]
Вид соціального забезпечення	Г. Яковлєва [198]
Напрямок соціальної роботи, діяльність	В. Лютій [98]
Один із видів соціального патронажу в системі соціально-психологічної допомоги	Н. Міщенко [106], С. Васьківська [27]
Трансакційний комунікативний процес	Н. Бондаренко [17]
Фактор психічного здоров'я та одна з важливих умов редукції стресових станів	С. Лісовець [94]
Допомога з підвищення стійкості до стресу, захисту від психологічних травм	С. Саутвік (S. Southwick), М. Вітілінгам (M. Vythilingam), С. Чарні (S. Charney) [250]
Повсякденна поведінка, яка, прямо чи опосередковано, повідомляє людині про те, що її цінують	М. Барнс (M. Barnes), С. Дак (S. Duck) [199], С. Кобб (S. Cobb) [257]
Психологічні та матеріальні ресурси, що надаються соціальною мережею	С. Ганс (S. Hans), К. Черрі (K. Cherry) [205]
Емоційна чи інструментальна підтримка якості соціальних взаємин	Дж. Хаус (J. House), Д. Амберсон (D. Umberson), К. Лендіс (K. Landis) [223], П. Родрігес (P. Rodrigues), М. Філібер (M. Philibert) [240]
Фактор, який може зменшити стрес і запобігти гіршим результатам	Л. Звар (L. Zvar), Х.-Х. Кеніг (H.-H. König), А. Гаек (A. Hajek) [262]
Допомога, яка доступна людині через соціальні зв'язки	Н. Лін (N. Lin), Р. Сімеона (R. Simeona) [233]
Вербальна та невербальна комунікація, що знижує невизначеність щодо проблемної ситуації	М. Фау (M. Faw), М. Матер (M. Matter) [217], Т. Альбрехт (T. Albrecht), М. Адельман (M. Adelman) [207], М. Ліч (M. Leach), Д. Брейтуейт (D. Braithwaite) [229]
Активна участь людини в прийнятті рішення щодо підтримки	Е. Лі (E. Lee) [230]
Заохочення, рольове моделювання та матеріально-технічне забезпечення	Р. Скраг (R. Scragg), Г. Шофілд (G. Schofield), Г. Колт (G. Kolt), Д. Шаф (D. Schaaf) [221]

Джерело: складено автором самостійно

Вище зазначене дає змогу в загальному вигляді визначити соціальну підтримку як сучасну категорію соціальної педагогіки та соціальної роботи, що

інтенсивно розробляється в останні десятиліття, а також дає нам підстави зробити висновок, що в теорії соціальної роботи спостерігається полісемія щодо визначення поняття «соціальна підтримка».

Аналіз досліджень дає нам змогу розглядати соціальну підтримку як:

– спеціальні заходи держави, спрямовані на забезпечення умов, достатніх для життя окремих соціальних груп, сімей, осіб, які відчують труднощі у виконанні певних функцій у процесі життєдіяльності» (А. Капська, І. Головатий, С. Толстоухова) [151, с. 192];

– послуги, що мають надаватись деяким категоріям громадян, які тимчасово опинились у важкому економічному становищі, за допомогою забезпечення їх необхідною інформацією, фінансовими засобами, кредитами, навчанням, правом на захист і певні пільги (М. Головатий та А. Гриненко) [37; 40];

– комплекс заходів (соціальних послуг), які надають фахівці соціономічної сфери, спрямованих на відновлення соціальних функцій людини, яка перебуває в складних життєвих обставинах, наданням їй ресурсів розвитку та задоволення соціальних та психологічних потреб (О. Файермен) [176, с. 42];

– систему заходів суб'єктів соціальної роботи, спрямовану на розв'язання проблем осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах через надання їм допомоги чи необхідних видів соціальних послуг. Її метою є забезпечення соціальної захищеності людей (О. Безпалько) [13, с. 180];

– систему заходів з надання допомоги окремим категоріям громадян, які тимчасово опинилися у важкому економічному становищі, через забезпечення їх необхідною інформацією, фінансовими засобами, навчання, пільг, захисту прав (І. Козубовська, І. Мигович) [117];

– систему соціально-психологічних засобів і метод, що спрямовані не лише на розв'язання складних життєвих обставинах, але й сприяють соціально-професійному самовизначенню особистості в процесі формування її здібностей, ціннісних орієнтацій та самосвідомості, підвищення конкурентоспроможності ринку праці й адаптованості до місцевих умов реалізації власної професійної кар'єри (О. Корчевна) [83; 190]

Нам близькі позиції О. Безпалько, О. Корчевної, І. Козубовської, І. Мигович, А. Халецької, які, аналізуючи поняття соціальної підтримки, наголошують на його системності.

Докладне змістовне тлумачення цього феномену дають українські науковці А. Капська та І. Пеша, які розглядають соціальну підтримку в контексті заходів держави, що реалізуються не лише державними, а і громадськими, благодійними та комерційними організаціями й передбачають активну участь клієнта в зміні власних життєвих обставин [169].

Подальший теоретичний аналіз поняття соціальна підтримка дає нам змогу слідом за Е. Лі (E. Lee) дійти висновку, що соціальна підтримка ґрунтується на активній участі людини в прийнятті рішення, яке впливає на розв'язання проблеми та їхню підтримку [230].

Досліджуючи проблему міжвідомчої взаємодії державних соціальних установ у процесі запобігання явищам соціального сирітства в громаді, Л. Кальченко зазначає, що взаємодія державних і недержавних організацій, об'єднань громадян, волонтерів та інших суб'єктів соціальної роботи передбачає соціальну підтримку з метою допомоги дітям, молоді та сім'ям [225].

Іншої думки дотримується дослідниця Л. Шумна, яка вважає, що соціальна підтримка — це не просто система заходів, а організаційно-правова форма соціального забезпечення. Автор стверджує, що таке забезпечення повинно полягати в повному або частковому поновленні у фізичних осіб або окремих соціальних груп, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, здатності піклуватися про своє особисте життя та брати участь у суспільному житті за допомогою безоплатного надання соціальних послуг і матеріальної допомоги в передбачених законодавством формах [195, с. 18–19]. На її думку, основні цілі державної політики у сфері соціальної підтримки мають передбачати: сприяння забезпеченню рівних можливостей для всіх членів суспільства, спрямоване на зміцнення соціальної єдності й недопущення соціальної ізоляції; забезпечення можливості вести гідне, належне життя; сприяння громадянам у подоланні складних життєвих обставин

або мінімізація їхніх негативних наслідків; створення системи моніторингу й оцінювання якості соціальних послуг, що надаються; створення умов для можливості самостійного розв'язання громадянами проблем, що виникають; запобігання виникненню складних життєвих обставин; забезпечення розвитку системи надання соціальної підтримки [196, с. 21].

Український вчений С. Прилипко, розглядаючи поняття «соціальна підтримка», наголошує на тому, що це «...матеріальне забезпечення за рахунок державного та місцевого бюджетів та інших джерел фінансування громадян» [121, с. 322].

Аналіз наукових досліджень щодо концептуальних основ поняття «соціальна підтримка» дав нам можливість констатувати, що соціальну підтримку можна розглядати не лише як систему соціальних заходів, організаційно-правову форму соціального забезпечення, а й як вид та напрям соціальної діяльності, соціального захисту.

Так, у своїх наукових працях М. Євтух та О. Сердюк зазначають, що соціальна підтримка — це вид соціальної діяльності спеціально уповноважених органів держави, спрямованої на підтримання системи гарантованого державою рівня матеріального забезпечення дітей і молоді з урахуванням їхнього матеріального та фізичного стану, складу сім'ї, віку, здоров'я, участі в суспільному та іншому виробництві. Це допомога окремим людям, соціальним групам або верствам населення задля задоволення потреб, необхідних для нормальної життєдіяльності, створення умов для самореалізації [63, с. 70].

Науковець Г. Яковлева стверджує, що під соціальною підтримкою потрібно розуміти вид соціального забезпечення; систему заходів матеріального та нематеріального характеру, які відповідно до норм чинного законодавства України можуть здійснювати органи державної влади та їхні посадові особи, задля забезпечення відповідної підтримки тим категоріям осіб, які потребують соціальної допомоги, але через різні причини не мають можливості самостійно вийти зі скрутного становища [198, с. 200–201].

Досліджуючи технології соціальної роботи, науковець В. Лютий розглядає соціальну підтримку як «напрямок соціальної роботи, діяльність, спрямовану на компенсацію ресурсів індивіда, або соціальної групи, втрачених під впливом проблеми, на допомогу в організації життєдіяльності, задоволенні потреб і вирішенні проблем соціально вразливих і дезадаптованих верств населення» [98, с. 40].

У дисертаційних роботах із соціальної психології та психології соціальної роботи поняття «соціальна підтримка» визначається як один із видів соціального патронажу в системі соціально-психологічної допомоги, яка здійснюється, зокрема, в межах діяльності соціально-психологічних служб; інтегративна технологія, завдання якої — створення умов для відновлення потенціалу розвитку й саморозвитку особистості і, унаслідок, — ефективного виконання людиною своїх основних функцій; процес особливого роду взаємин між тим, хто забезпечує процес соціальної підтримки, і тим, хто потребує допомоги; задоволення специфічних соціальних потреб: у близькості, захисті, інформації, практичній допомозі, розрядці та заспокоєнні [106].

У контексті вивчення завдань соціальної роботи з особами із проблемами психічного здоров'я вчений Н. Бондаренко розглядає соціальну підтримку як трансакційний комунікативний процес, що містить вербальну та/або невербальну комунікації, що спрямовані на обмін фізичними та психологічними ресурсами, призначеними для підвищення добробуту особистості, поліпшення її почуття щодо власних можливостей копію, компетенцій, підтвердження належності до мережі зв'язків/відносин, що створюють буфер проти негативного впливу стресових обставин [17, с. 58–59].

Розглядаючи соціальну підтримку як фактор психічного здоров'я, С. Лісовець стверджує, що соціальну підтримку в узагальненому вигляді можна визначити як будь-яку допомогу, яка надається індивіду задля редукції стресових станів. Сюди належать насамперед проблемні ситуації, ситуації стресу, критичні життєві події та ін. Автор вважає, що соціальна підтримка має складатися з трьох основних елементів: емоційна підтримка (взаєморозуміння,

емпатія, позитивне підкріплення); допомога у розв'язанні проблем (спільний аналіз проблеми, надання порад та інформації в разі потреби і вираженого бажання з іншого боку); соціальна підтримка з боку конкретних осіб (гарантує відчуття безпеки, стимулює активність індивіда, дає можливість відволіктися від переживання важкої ситуації) [94, с. 63].

Такої ж думки дотримуються і закордонні науковці С. Саутвік (S. Southwick), М. Вітілінгам (M. Vythilingam), С. Чарні (S. Charney) стверджуючи, що соціальна підтримка є надзвичайно важливою для підтримки фізичного та психічного благополуччя особистості. Соціальна підтримка високого рівня якості може підвищити стійкість до стресу та допомагає захиститися від психологічних травм зменшити функціональні наслідки травматичних розладів, таких як посттравматичний стресовий розлад та зменшити медичну захворюваність і смертність [250].

Хоча соціальна підтримка корисна під час стресових ситуацій, проте, М. Барнс (M. Barnes) і С. Дак (S. Duck) вказують на те, що обмін підтримкою проявляється не тільки під час криз, але є й повсякденним явищем у особистих стосунках. Вивчення повсякденних підтримувальних взаємодій є важливим, позаяк вони слугують основою для підтримки особи в кризовій ситуації. Як зазначають науковці, соціальна підтримка належить до «повсякденної поведінки, яка, прямо чи опосередковано, повідомляє людині про те, що її цінують, поважають та підтримують» [199].

У своїх дослідженнях психіатр С. Кобб (S. Cobb) висловлює думку, що соціальна підтримка є суб'єктивним відчуттям, в якому індивід відчуває: «Що про нього турбуються і кохають; Що його поважають і цінують; Що він належить до мережі спілкування і взаємних зобов'язань» [257].

Аналіз наукових досліджень закордонних вчених показав, що соціальну підтримку часто визначають як ключовий компонент міцних соціальних стосунків і фізичного та психологічного благополуччя. По суті, соціальна підтримка передбачає наявність потужної мережі сім'ї та друзів, до яких людина може звертатися за необхідності. Неякісна соціальна підтримка

пов'язана з депресією, а самотність збільшує ризик депресії, самогубства, вживання алкоголю, серцево-судинних захворювань і зміненої функції мозку.

Соціальна підтримка допомагає запобігти негативним наслідкам стресових життєвих подій. Однак дослідження також свідчать, що обмін соціальною підтримкою передбачає складну міжособистісну динаміку.

Досліджуючи питання соціальної підтримки, С. Ганс (S. Hans), посилаючись на психолога, фахівця з психосоціальної реабілітації К. Черрі (K. Cherry), зазначає, що соціальна підтримка належить до психологічних і матеріальних ресурсів, що надаються соціальною мережею, щоб допомогти особистості впоратися зі стресом. Така соціальна підтримка може мати різні форми, а саме: професійна соціальна допомога людині з різними повсякденними проблемами або фінансова допомога за необхідності; консультації близьких із розв'язання складної життєвої ситуації; турбота, співчуття про близьких, які потребують допомоги [205].

Як зазначав К. Вінкелер (C. Winkeler) та його колеги, «соціальна підтримка не має розглядатися як ресурс, більш-менш доступний сам по собі, а має бути активно мобілізований членами мережі» [218, с. 248].

У своїх наукових працях Дж. Хаус (J. House), Д. Амберсон (D. Umberson), К. Лендіс (K. Landis) зазначають, що соціальна підтримка має розглядатися як емоційна чи інструментальна підтримка якості соціальних відносин. Зокрема, Дж. Хаус (J. House) стверджує, що соціальна підтримка є частиною підтримуючої соціальної мережі [223].

У закордонних дослідженнях учених С. Дарк-Шеттер (C. Dunkel-Schetter) [215], Б. Лейкі (B. Lakey) [226; 227], П. Кесаді (P. Cassady) [226], Дж. Дрю (J. Drew) [227], Б. Сарасон (B. Sarason), І. Сарасон (I. Sarason), Г. Пірс (G. Pierce) [242] соціальна підтримка визначена як узагальнена когнітивна оцінка людини, яку підтримують важливі члени соціального оточення (сім'я, друзі та ін.). Соціальна підтримка сама по собі є не лише захистом, а й позитивною інтерпретацією взаємодії особистості [233].

Учені Н. Лін (N. Lin), Р. Сімеона (R. Simeona) визначають соціальну підтримку як допомогу, яка доступна людині через соціальні зв'язки з іншими особами, групами та спільнотами [219; 233]. Відповідно до цього в словнику «Національного інституту раку» (США) термін «соціальна підтримка» визначається як «мережа сім'ї, друзів, сусідів та членів громади, доступна в часи потреби надання психологічної, фізичної та фінансової допомоги» [234].

У наукових працях Т. Альбрехт (T. Albrecht) та М. Адельман (M. Albrecht) визначають соціальну підтримку як вербальну та невербальну комунікацію між одержувачами та постачальниками, що знижує невизначеність щодо проблемної ситуації, самого себе, іншого, або відносин [207]. Цієї ж думки тримаються М. Ліч (M. Leach) і Д. Брейтуейт (D. Braithwaite), зазначаючи, що соціальна підтримка є щоденним взаємодіючим або Інший погляд мають Р. Скраг (R. Scragg), Г. Шофілд (G. Schofield), Г. Колт (G. Kolt), Д. Шаф (D. Schaaf), які визначають соціальну підтримку як заохочення, рольове моделювання та матеріально-технічне забезпечення індивіда, що позитивно впливає на їхнє фізичне та психічне здоров'я. Серед цих елементів заохочення може мати найбільш ефективний вплив на зміну поведінки, оскільки заохочення не тільки безпосередньо впливає на фізичну активність, але й опосередковано здійснює вплив на психосоціальну складову особистості [221].

Аналіз звітів ВООЗ, Департаменту психічного здоров'я та наркоманії в співпраці з Вікторіанським Фондом сприяння здоров'ю (VicHealth) та Мельбурнським університетом «Зміцнення психічного здоров'я: концепції, дані, практика: зведений звіт» показав, що соціальна підтримка часто концептуалізується як змінна навколишнього середовища. Важливо відзначити, що соціальна підтримка не є латентною в середовищі, а, навпаки, підтримується діями окремих осіб. Соціальна підтримка охоплює три сфери: ступінь прив'язаності людей до інших, когнітивну оцінку особистості підтримки, а також реакцію інших на надання підтримки.

Закордонні соціологи (П. Тоїц (P. Thoits) [254; 255; 256], Дж. Хаус (J. House) [222; 223], Д. Умберсон (D. Umberson), К. Лендіс (K. Landis) [223], Е. Ветінгтон

(E. Wethington), Р. Кесслер (R. Kessler) [260]) визнали важливу роль соціальної підтримки в запобіганні наслідкам стресових життєвих подій на людей та сім'ї. Вона була розглянута як джерело емоційної, інформаційної та інструментальної допомоги, яка може допомогти людям у погодні періоди стресу чи зміни у їхньому житті. Загалом, соціальна підтримка сприймається як «соціальний» фонд, з якого люди можуть черпати під час роботи зі стресовими ситуаціями» [254, с. 68]. У своїх дослідженнях науковці визначають соціальну підтримку як важливу змінну в розумінні того, як люди справляються зі стресом, вивчили відмінності у взаємозв'язку між впливом стресу та численними наслідками фізичного та психічного здоров'я та описала параметри взаємозв'язку між стресом, соціальною підтримкою (обидва сприйняті та отримані) та добробут [254; 255; 256; 260].

Відповідно до вищенаведених визначень, ми можемо зазначити, що закордонними вченими соціальна підтримка розглядається як соціальний «фонд», який містить емоційні та матеріальні ресурси, за якими клієнт може звертатися для розв'язання складних і стресових ситуацій. Вона є одним із важливих механізмів соціальної взаємодії, через яку здійснюється вплив на фізичне та психологічне здоров'я особистості.

Аналізуючи підходи українських та закордонних учених щодо визначення соціальної підтримки, нами було уточнено сутність поняття «соціальна підтримка». Так, у нашому дослідженні під *соціальною підтримкою* ми розуміємо систему заходів із виявлення, визначення та розв'язання проблем осіб, сімей та певних соціальних груп, які відчують труднощі у виконанні окремих функцій у процесі своєї життєдіяльності.

Наступним дослідницьким завданням є визначення наукового поняття «соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС», його змістова характеристика.

Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» (2019 р.), соціальна підтримка є видом послуг, який спрямований на сприяння подоланню особою/сім'єю складних життєвих обставин. Одним із чинників, що може зумовити складні життєві обставини, є шкода, завдана бойовими

діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією. До послуг соціальної підтримки належить низка комплексних загальних і спеціалізованих соціальних послуг [132].

Розглядаючи соціальну підтримку сім'ї учасників АТО/ООС як процес відновлення її власного потенціалу, науковець В. Радул зазначає, що це процес динамічний, гранично гнучкий і оперативний, безперервний і, переважно, спочатку повністю не передбачуваний, оскільки здійснюється і розвивається у міру зростання масштабу та складності проблем, а, отже, породжує водночас нові проміжні завдання [164, с. 16].

Продовжуючи думку дослідників, вважаємо, що метою соціальної підтримки, на нашу думку, є організація позитивно спрямованої життєдіяльності сім'ї учасників АТО/ООС та гармонізація її взаємодії з оточенням, а також виявлення і розв'язання проблем.

Водночас потрібно враховувати, що цей взаємозв'язок сім'ї учасників АТО/ООС та оточення, в якому вона функціонує, обумовлює основні завдання соціальної підтримки, а саме (О. Безносюк, В. Браун, В. Осипа, О. Прохоров): створення умов для формування соціальної стійкості сім'ї до сприйняття і подолання складних життєвих обставин; підвищення соціалізуючого потенціалу сім'ї; відновлення та підтримка активності сім'ї; допомога в соціальній адаптації та інтерації; досягнення такого кінцевого результату, за якого необхідність у соціальній підтримці сім'ї зникне [12, с. 65].

Ці завдання виконуються лише за умови правильного виконання соціальним працівником ролей, які на нього покладені: консультанта, експерта, помічника, посередника в подоланні труднощів чи проблем, адвоката чи представника інтересів [33; 111; 145; 156; 170].

Розглядаючи соціальну підтримку сім'ї учасників АТО/ООС, ми звернулися до досліджень Н. Олексюк, яка вважає, що до властивостей соціальної підтримки сімей військовослужбовця належить: науковість (опора на всебічно обґрунтовані дані теоретичного пошуку і практичного застосування досвіду соціальної підтримки сім'ї в різних умовах); активність

(постійне вивчення змін розв'язуваної проблеми сім'ї і нарощування зусиль із метою настання незворотних змін); адресність (облік особливостей життєдіяльності кожної сім'ї, вибору актуальних завдань і результатів соціальної взаємодії); комплексність (використання в процесі соціальної взаємодії різних можливостей і умов); гнучкість (здатність до багатоваріантності дій, до оперативного перемикавання на розв'язання супутніх завдань, до зміни тактики їхнього розв'язання, до ефективного пристосовування до зміни обстановки); динамічність (готовність розв'язувати проблеми сім'ї в обстановці, що конкретно склалася з безперервним нарощуванням потенційних можливостей цієї сім'ї) [112, с. 16].

Розглянемо види соціальної підтримки загалом, а також види соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС зокрема.

У дослідженнях українських науковців трапляються різні підходи до класифікації видів соціальної підтримки. Так, О. Безпалько, А. Капська, І. Пеша виділяють: матеріальну підтримку (надається через виплати пенсій, компенсацій, допомоги на лікування та оздоровлення, забезпечення харчовими продуктами, одягом, медикаментами тощо); психологічну підтримку (спрямована на мобілізацію внутрішніх ресурсів клієнта, задля зміни уявлення про безвихідь його становища, формування впевненості та мотивації щодо подолання почуття тривоги, психологічних комплексів, невпевненості в своїх силах, зміцнення активної, діяльнійшої особистісної позиції); соціально-педагогічну або педагогічну підтримку (орієнтована на превентивну та оперативну допомогу дітям, сім'ї через надання їм необхідної соціально-педагогічної інформації, проведення просвітницьких заходів, консультацій, бесід тощо); правову або юридичну підтримку (здійснюється за допомогою надання юридичних консультацій, проведення бесід з питань чинного законодавства, гарантій та пільг, здійснення заходів, спрямованих на захист прав та інтересів членів сім'ї, захист прав дітей, оформлення правових документів, представництво інтересів тощо) [13; 169].

Іншу думку щодо видів соціальної підтримки має В. Лютий. Автор, вивчаючи технології соціальної роботи, виділив три види соціальної

підтримки: соціальне обслуговування (надання комплексу соціальних послуг соціально вразливим і незахищеним верствам населення, які ще не опинилися в стані соціальної дезадаптації); соціальне піклування (вид соціальної допомоги, організація допомоги в задоволенні потреб особи, які за певних обставин неспроможні це зробити самостійно); соціальний патронаж (соціальне піклування за особами з обмеженою дієздатністю та за особами й соціальними групами, схильними до девіантної поведінки) [98, с. 40–48].

У своєму дисертаційному дослідженні Л. Шумна зазначає, що система соціальної підтримки охоплює такі основні види: допомога сім'ям на виховання дітей; допомога непрацездатним громадянам; підтримка по безробіттю після закінчення терміну виплати допомоги по безробіттю; соціальна підтримка та обслуговування громадян похилого віку та інвалідів; надання соціально-побутової і медичної допомоги самотнім непрацездатним громадянам та інвалідам; соціальне обслуговування окремих категорій громадян (самотніх осіб, дітей-сиріт тощо); допомога біженцям. Автор зазначає, що соціальна підтримка може мати найрізноманітніші види: від надання кредиту до організації громадських робіт. Проте водночас обов'язково мають дотримуватися дві вимоги: конкретний і адресний характер допомоги, надання її тим, хто здатний нею скористатися [195].

Досліджуючи питання соціальної підтримки в контексті соціальної роботи з особами із проблемами психічного здоров'я науковець Н. Бондаренко, виокремив модель соціальної підтримки, що містить сукупність таких чотирьох складників/видів: *матеріальна* (надання фінансової допомоги, матеріальних благ (речей, їжі); пряма допомога або послуги); *інструментальна* (конкретні, прямі шляхи допомоги іншим, послуги, такі як, наприклад, відвести до лікаря, сходити в аптеку, допомогти дістатися до лікарні, допомогти відремонтувати та ін.); *інформаційна* (надання інформації, поради, рекомендацій, пропозицій тому, хто їх потребує, інформація і поради, які мають потенціал, щоб допомагати людині у вирішенні/полегшенні проблеми й забезпечити зворотний зв'язок); *психологічна підтримка* (має сім компонентів: емоційну, спілкування, статусну підтримку,

відчуття приналежності, можливість турботи про інших, підтримка особливо важливої/коханої людини, набуття копінг-стратегій).

Матеріальна, інструментальна та інформаційна підтримка являють собою ті ресурси допомоги, які належать до базових потреб людини (нижчих ступенів ієрархії) — фізіологічних потреб і потреб у безпеці, захищеності, самозбереженні, що означає перебувати в порядку, у стабільному, безпечному стані, бути захищеним від страху хвороби, болю. Психологічна підтримка — розкриває третій рівень піраміди Маслоу, який передбачає потребу у соціальній взаємодії, такій як об'єднування в групу, перебування в тісних стосунках з оточенням, взаємодопомога, співучасть, почуття загалу, відданість, дружба, почуття духовної близькості, любов [17, с. 58-59].

Дещо іншу класифікацію дає психолог, сімейний терапевт Е. Скотт (E. Scott), а саме: емоційна підтримка (передбачає фізичний комфорт та зниження рівня стресу); підтримка поваги (проявляється в заохоченні особистості до певних дій та підтримка впевненості клієнтів у їхніх можливостях); інформаційна підтримка (надання консультацій, або збір та обмін інформації, яка допоможе клієнтам дізнатися про послідовність розв'язання проблеми); матеріальна підтримка (надання допомоги в грошовій чи натуральній формах із метою подолання проблем клієнта, які вони відчують) [244].

Дж. Хаус (J. House) соціальну підтримку концептуально поділяє на чотири види: інформаційну (інформацію, надану іншому на час стресу); інструментальну (надання матеріальних товарів і послуг або матеріальну допомогу); оцінку (передача інформації, що має відношення до самооцінки з метою подолання проблемної ситуації); емоційну підтримку (забезпечення турботи, співчуття, любові та довіри) [222].

Науковці К. Кутрона (C. Cutrona), Дж. Зур (J. Suhr) визначають систему категорій соціальної підтримки, яка охоплює п'ять основних категорій: інформаційна (стосується повідомлень, які передбачають знання або факти, такі як поради або зворотний зв'язок щодо дій); емоційна (пов'язана з виразами, що висловлюють турботу та співчуття); підтримка поваги (визначається як

повідомлення, які допомагають просунути свої навички, здібності та внутрішню цінність); підтримка соціальних мереж (визначається як повідомлення, які допомагають підвищити почуття приналежності до певної групи з подібними інтересами або ситуаціями); матеріальна підтримка (фізичне забезпечення необхідних товарів і послуг).

Кожна з п'яти категорій містить кілька підкатегорій, а саме: інформаційна (пропозиції/рекомендації, оцінювання ситуації, навчання, довідкова інформація); емоційна підтримка (взаємовідносини, симпатія, заохочення, емпатія та ін.); підтримка поваги (комплімент, перевірка достовірності); підтримка соціальних мереж (товариські взаємини); матеріальна допомога [209].

Аналіз наукових джерел щодо видів соціальної підтримки дозволив виокремити найпоширеніші види соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС та визначити їх взаємозв'язок, схематично представлений на рис. 1.3.

Рис. 1.3. Види соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС

Джерело: складено автором самостійно

Як видно з рис 1.3, процес соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС ґрунтується на комплексному підході, який передбачає надання їм соціальних послуг як однієї, так і декількох видів соціальної підтримки.

Зупинимось більш конкретно на кожному із цих видів соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС і на шляхах надання кожного з них.

Інформаційна підтримка сімей учасників АТО/ООС здійснюється за допомогою виготовлення та поширення соціальної продукції інформаційного змісту (пам'ятка, буклети, інфографіка), які спрямовані на поінформування громадськості про проблеми, які виникають у групи отримувачів соціальних послуг та формування в них певних уявлень і ставлення до цих проблем; алгоритм отримання статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого» і про їхні права та соціальні послуги. Також здійснюється інформування цієї категорії клієнтів через офіційні сайти державних та недержавних організацій, поштову електрону розсилку та соціальні мережі.

Інформаційна підтримка передбачає надання інформаційних (просвітницьких) консультацій, тренінгів, лекцій та семінарів, під час яких здійснюється надання інформації, актуалізація мотивів та формування запити щодо отримання різних видів соціальної підтримки. Унаслідок впровадження цих заходів члени сімей учасників АТО/ООС: стають обізнані в нормативно-правових документах, які регламентують надання соціальної підтримки учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей; соціальних пільгах та гарантіях, на які вони мають право; дізнаються про існування та координати закладів, які можуть надати соціальні послуги; набувають вміння правильної конструктивної поведінки в державних закладах та ефективної взаємодії з органами влади; ознайомлюються з переліком спеціальностей професійного навчання та вакансіями для працевлаштування.

У межах інформаційної підтримки сімей учасників АТО/ООС діють телефонні «гарячі» лінії з отримання такими сім'ями допомоги, послуг, консультацій та відповідей, які стосуються соціальних питань, щодо АТО/ООС [53, 58].

Правова підтримка здійснюється засобами надання юридичних консультацій, проведення бесід із питань чинного законодавства, гарантій та пільг, здійснення заходів, спрямованих на захист прав та інтересів членів сім'ї

учасників АТО/ООС, захист прав дітей, оформлення правових документів, представництво інтересів тощо [40]. Правова підтримка — це система заходів, спрямованих на розв’язання правових проблем осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, через надання їм інформаційних та юридичних послуг.

Правова підтримка цієї групи отримувачів послуг спрямована на: здійснення правової просвіти учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей щодо кола питань, які виникають до та після їхньої мобілізації; сприяння в отриманні членами сімей учасників АТО/ООС соціальних послуг. Правова підтримка найчастіше передбачає індивідуальну форму роботи з цією групою отримувачів соціальних послуг щодо: норм законодавчих актів із питань соціальної підтримки, статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» та «член сім’ї загиблого» та соціальних послуг, які передбачені їм законодавством України; визначення реальних шляхів досягнення виконання закону та допомога цій категорії клієнтів у проходженні цього шляху; юридичні консультації та допомогу в оформленні документів на отримання компенсацій, пільг, які встановлені чинним законодавством; представництво інтересів учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей із метою правового захисту інтересів цієї категорії сімей.

Наступним видом соціальної підтримки є матеріальна підтримка. Вона надається за допомогою виплат пенсій, компенсацій, допомоги на лікування та оздоровлення, забезпечення харчовими продуктами, одягом, медикаментами тощо [13, с. 161]. Основною метою соціальної підтримки є забезпечення гідного рівня життя різних типів сімей з урахуванням їхніх специфічних потреб та допомогти їм знайти в собі сили та найоптимальніші шляхи, щоб розв’язати проблеми [152, с. 52].

Матеріальна підтримка учасників АТО/ООС та їхніх сімей включає тимчасову допомогу, що стосується, разових виплат, надання фінансової та гуманітарної допомоги; пенсійне забезпечення або пенсію по інвалідності;

грошова допомога на поховання; житлове забезпечення; звільнення від плати за комунальні послуги.

Медико-соціальна підтримка учасників АТО/ООС та їхніх сімей передбачає медичне обслуговування; компенсація вартості медичних послуг; відпочинок у санаторії; медичну реабілітацію. У процесі медичної реабілітації виділяють декілька складників, однією з яких є фізична реабілітація. Медико-соціальна підтримка учасників АТО/ООС та їхніх сімей може включати допомогу цим людям із захворюваннями опорно-рухового апарату, лікувальну фізкультуру фізіотерапію та ін. Також здійснюється спортивна реабілітація, яка повертає до повноцінного життя бійців, які дістали тяжкі поранення, а також психологічні травми під час війни на сході України [53, 58, 214].

Психологічна підтримка — підтримка членів сім'ї в різних життєвих ситуаціях, створення доброзичливого емоційного клімату, щоби відновити фізичні та психічні сили членів сім'ї, витрачені у різних стресових ситуаціях [69]. Вона спрямована на мобілізацію внутрішніх ресурсів клієнта, задля зміни уявлення про безвихідь його становища, формування впевненості та мотивації щодо подолання почуття тривоги, психологічних комплексів, невпевненості у своїх силах, зміцнення активної, діяльнійшої особистісної позиції.

Психологічна підтримка учасників АТО/ООС та їхніх сімей здійснюється у вигляді психологічної діагностики для визначення психоемоційного стану учасника АТО/ООС, який повернувся додому, психологічних (індивідуальних та сімейних) консультацій сімей учасників АТО/ООС з метою зняття психологічного навантаження, подолання страху, хвилювань за життя та здоров'я учасника АТО/ООС, психологічної (групової та сімейної) терапії для учасників АТО/ООС, які мають посттравматичний стресовий розлад, і для членів сімей, які проживають з ними, психотерапевтичні групи та групи самодопомоги, які допомагають перемогти власні переживання, страх та психологічне виснаження, а також здобути знання про те, як себе поводити, коли чоловік/батько/син, повертається додому «іншим» внаслідок завданих війною емоційних, психологічних і духовних травм.

Наступний вид соціальної підтримки — це соціально-педагогічна підтримка, орієнтована на превентивну та оперативну допомогу дітям, сім'ям через надання їм необхідної соціально-педагогічної інформації, проведення просвітницьких заходів, консультацій, бесід тощо. Також вона спрямована на створення умов для подолання індивідом труднощів в інтелектуальному, моральному, емоційно-вольовому, психологічному розвитку, визначення інтересів і потреб, шляхів подолання проблем, що допомагає досягти бажаних результатів у різних сферах життєдіяльності [13, с.161].

Соціально-педагогічна підтримка сім'ї учасників АТО/ООС здійснюється у вигляді індивідуальних (бесіди, консультації), групових (лекції, семінари, тренінги, дитячо-батьківські заходи, курси) та масових форм роботи (фестивалі, тематичні дні, свято, концерт). Вона передбачає: розв'язання проблем соціально-педагогічного характеру чи запобігання їм; забезпечення успішної соціальної адаптації до мирного життя; підвищення батьківської компетентності; сприяння особистісному розвитку та налагодженню взаємовідносин у сім'ї; запобігання ризикованій поведінці; професійній реабілітації. Також цей вид соціальної підтримки передбачає організацію дозвілля та відпочинку дітей і дорослих членів сім'ї учасників АТО/ООС, безоплатне навчання в закладах вищої освіти.

Треба зазначити, що система засобів і методів соціальної підтримки є складником соціальної політики кожної держави й одночасно вважається невіддільним компонентом системи соціального захисту загалом і соціальної роботи зокрема. Державна політика у сфері соціальної підтримки населення передбачає: пом'якшення негативних наслідків воєнного конфлікту; підвищення ефективності соціальних допомог і надання інших форм допомоги сім'ям, які постраждали внаслідок війни на основі принципу адресності; підвищення якості соціальних послуг.

Також важливим був етап аналізу специфіки надання соціальної підтримки учасникам бойових дій та їхнім сім'ям в інших країнах та в Україні.

Проаналізувавши наукові дослідження [65; 82; 212; 241; 243; 246; 253] щодо змісту надання соціальної підтримки учасникам бойових дій та їхнім сім'ям в інших країнах та в Україні ми виділили шість видів соціальної підтримки цієї категорії осіб. У різних країнах світу вони мають свою специфіку. За обмеження обсягу дисертаційного дослідження узагальнений зміст надання соціальної підтримки учасників бойових дій та їхнім сім'ям в інших країнах та в Україні подано у Додатку Б.

Здійснивши аналіз змісту надання соціальної підтримки учасників бойових дій та членів їхніх сімей в іноземних країнах, ми можемо стверджувати, що у вищезазначених країнах велике значення приділяється соціальній підтримці як безпосередньо учасників бойових дій, так і членів їхніх сімей. Цій групі отримувачів соціальних послуг надаються різні види соціальної підтримки. У закордонних країнах діє сильна мережа соціальної підтримки учасників бойових дій та членів їхніх сімей, тому що вона заснована на ефективній співпраці державних, громадських та міжнародних організацій.

Крім того, що країни Європейського Союзу та США ефективно здійснюють соціальну підтримку учасників бойових дій та членів їхніх сімей у межах своїх країн, вони також долучилися до надання всіх видів соціальної підтримки українським учасникам бойових дій та членам їхніх сімей. Міжнародні організації та благодійні фонди все більш активно приєднуються до діяльності державних та недержавних організацій, які здійснюють соціальну підтримку учасників бойових дій та членів їхніх сімей, у таких напрямках: організація дозвілля та відпочинку дітей учасників бойових дій; надання медичної допомоги та психологічної реабілітації учасникам бойових дій.

Варто зазначити, що важливою умовою ефективності соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС є спеціально організована послідовність змін функціонування сім'ї та спрямована на перетворення особистісних властивостей і якостей її членів [164, с. 16]. Зміст цього процесу полягає в перетворенні соціальних знань у власний потенціал сім'ї учасників АТО/ООС.

Під соціальним потенціалом сім'ї розуміємо можливості, якими володіють її члени, використання яких забезпечувало б оптимальний розвиток сім'ї.

Відповідно до вищезазначеного, ми можемо констатувати, що соціальна підтримка сім'ї відбувається в логічній послідовності та передбачає декілька етапів. Зазвичай, соціальна підтримка складається з 3-5 етапів. Найбільш поширена класифікація етапів соціальної підтримки сім'ї така: підготовчий етап (вивчення ситуації, встановлення контакту і знайомства, діагностика, планування); етап реалізації (безпосереднє надання послуг, інтервенція); підсумковий етап (оцінювання і припинення, стабілізація) [168, с. 41].

Вітчизняні науковці О. Безпалько, З. Кияниця, Ж. Петрочко виокремлюють такі етапи соціальної роботи із сім'ями: виявлення сімей у складних життєвих обставинах; здійснення діагностування ситуації в сім'ї, її потреб та проблем; ухвалення рішення про необхідність надання комплексних соціальних послуг, планування спільних дій (соціальний супровід); надання соціальних послуг; оцінювання проведеної роботи, припинення соціального супроводу [74, с. 191].

Іншу класифікацію дає В. Шахрай, яка виділяє такі етапи соціальної роботи із сім'єю: діагностичний, проєктивний, організаторський, практично-діяльнісний, оцінювання ситуації та стану клієнта й прийняття рішення про завдання та зміст програми з ним і членами його сім'ї [192, с. 283–284].

Водночас науковець Н. Олексюк виділяє чотири етапи соціальної роботи із сім'ями військовослужбовців: інформаційно аналітичний, прогностичний, спонукально-супровідний, відновно реабілітаційний [111, с. 44–45].

На основі вивчення наукових доробок із цієї проблематики [52; 74; 111; 164; 168; 192], які представлені вище, ми визначили основні етапи соціальної підтримки членів сімей учасників АТО/ООС, що зведено у таблиці 1.2.

Етапи соціальної підтримки членів сімей учасників АТО/ООС

Назва етапу	Зміст етапу	Завдання соціальної підтримки	Результат
Діагностування	Збір, систематизація та узагальнення інформації щодо актуальних проблем та потреб членів сімей учасників АТО/ООС	Збір та аналіз інформації про проблеми членів сімей учасників АТО/ООС; оцінювання рівня складності та характеру проблем цих сімей; визначення рівня самостійності членів сімей учасників АТО/ООС; психолого-педагогічний аналіз потенціалу сім'ї; аналіз особливостей соціальної підтримки членів сімей учасників АТО/ООС, можливостей щодо надання сім'ям необхідної допомоги; аналіз та узагальнення результатів оцінки.	Складається оцінювання потреб сім'ї; формулюються альтернативні варіанти роботи із членами сімей учасників АТО/ООС щодо подолання їхніх проблем
Прогнозування	Розробка плану надання соціальної підтримки членам сімей учасників АТО/ООС; моделювання спільних дій міждисциплінарної команди, фахівців та членів сім'ї учасників АТО/ООС на виконання плану	Визначення змісту та прогнозування розвитку можливих проблем членів сім'ї учасників АТО/ООС на різних стадіях, або в змінних умовах її життєдіяльності; моделювання засобів, форм, методів та прийомів розв'язання проблем; передбачення можливих результатів та труднощів Надання соціальної підтримки цієї категорії клієнтів	Складається план соціальної підтримки членів сім'ї учасників АТО/ООС з метою ефективного розв'язання їхніх проблем
Впровадження	Реалізація розробленого плану дій з метою розв'язання проблем і задоволення потреб членів сім'ї учасників АТО/ООС; отивування членів сім'ї на активні дії з розв'язання своїх проблем; активне включення сім'ї у подолання власних проблем	Упровадження технологій та форм соціальної підтримки членів сім'ї учасників АТО/ООС: інформаційної, матеріальної, медико-соціальної, соціально-педагогічної, психологічної та правової підтримки; посередництво та представництво їхніх інтересів	Часткове або повне розв'язання проблем та задоволення потреб членів сімей учасників АТО/ООС; набуття вміння самостійного подолання проблем та освоєння технологій відновлення та підтримки життєвого потенціалу сім'ї
Моніторинг та оцінювання	Систематичний збір інформації, відстеження якісних і кількісних показників надання послуг та заходів соціальної підтримки; аналіз досягнутого результату	Моніторинг соціальної підтримки членам сімей учасників АТО/ООС; оцінювання та обговорення досягнутого результату; вивчення нових проблем та потреб, які з'явилися в цієї категорії клієнтів і потребують обов'язкового розв'язання; завершення здійснення соціальної підтримки якщо члени сімей учасників АТО/ООС більше не потребують; корегування наявного плану або розробка (у разі потреби) додаткового плану соціальної підтримки	Визначення впливу соціальної підтримки на розвиток проблеми; кінцева оцінювання результатів соціальної підтримки членів сім'ї учасників АТО/ООС

Джерело: складено автором самостійно

На основі аналізу наукових джерел із цієї проблематики в нашому дослідженні, ми дійшли висновку, що соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС передбачає комплекс заходів, спрямованих на надання соціальних послуг із метою задоволення їхніх потреб, запобіганню або розв'язанню проблем, а також процес, який охоплює різні сфери життєдіяльності сімей учасників АТО/ООС. Це дало нам змогу дати авторське визначення цього поняття.

Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС — специфічний вид діяльності спеціально уповноважених органів держави, недержавних організацій, фахівців із соціальної роботи задля оптимізації психоемоційного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, сприяння соціальній адаптації та інтеграції, нормальному функціонуванню сім'ї та зростанню соціального благополуччя засобами надання їм інформаційної, психологічної, соціально-педагогічної, правової, соціально-гуманітарної допомоги.

Висновки до розділу 1

У першому розділі на основі аналізу наукових джерел із питань соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС з'ясовано, що під час перебування одного із членів сім'ї в зоні бойових дій, його близькі опиняються під впливом зовнішнього та внутрішнього стресу, що порушує нормальний життєвий цикл та стан балансу сім'ї і ставить її членів у вразливе становище.

Здійснивши науково-теоретичний аналіз українського та міжнародного нормативно-правового забезпечення соціального захисту учасників бойових дій, нами було визначено, що учасниками бойових дій є військовослужбовці, службовці низки інших державних силових структур, а також особи з числа добровольчих формувань, які захищали (захищають) незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України та є безпосередніми учасниками АТО/ООС.

Визначено поняття «сім'ї учасників АТО/ООС» як вразливі сім'ї з високим рівнем ризику виникнення сімейного неблагополуччя через: відчуття членами сім'ї самотності, тривожності, страху; обмеження міжособистісної взаємодії; формування патерну неповної сім'ї; дисгармонію у функціонуванні та небезпеку розлучення подружжя.

У дисертаційній роботі виокремлено та охарактеризовано основні типи сімей учасників АТО/ООС: сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів зараз перебуває в зоні бойових дій; сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів повернувся із зони бойових дій; сім'ї учасників АТО/ООС, які розлучились (до його від'їзду в зону бойових дій, під час перебування одного із подружжя в зоні бойових дій, після повернення учасника АТО/ООС додому); сім'ї, де один із її членів є інвалідом війни; сім'ї загиблих учасників АТО/ООС. З'ясовано, що в цих сім'ях спостерігається психологічна неготовність до самостійного подолання проблем, невпевненість у своїх силах та відчуття безвиході становища; невпевненість у майбутньому; страх та тривога за безпеку члена сім'ї який перебуває в зоні бойових дій; присутнє відчуття покинутості, самотності, психологічного виснаження та знервованості.

Здійснивши аналіз наукових джерел із питання функціонування сімей учасників АТО/ООС, було визначено, що життєдіяльність цих сімей реалізується через основні її функції: матеріально-економічну; житлово-побутову; репродуктивну; виховну; рекреативну; комунікативно-емоційну, які належним чином не задовольняються. З'ясовано, що за виконанням сімейних функцій усі сім'ї учасників АТО/ООС належать до сімей групи ризику.

Аналіз наукових підходів щодо здійснення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС дає нам можливість розглядати соціальну підтримку цієї категорії отримувачів послуг, як специфічний вид діяльності спеціально уповноважених органів держави, недержавних організацій, фахівців із соціальної роботи з метою оптимізації психоемоційного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, сприяння соціальній адаптації та інтеграції, нормальному функціонуванню сім'ї й зростанню соціального благополуччя

шляхом надання їм інформаційної, психологічної, соціально-педагогічної, правової, соціально-гуманітарної допомоги. Нами було охарактеризовано види соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС, а саме: інформаційна, матеріальна, медико-соціальна, правова, психологічна та соціально-педагогічна підтримка.

Встановлено, що соціальна підтримка членів сімей учасників АТО/ООС складається із чотирьох етапів: діагностування, прогнозування, впровадження, моніторинг та оцінювання.

Задля удосконалення системи соціальної підтримки членів сімей учасників АТО/ООС в Україні було проаналізовано досвід закордонних країн із соціальної підтримки сімей учасників бойових дій. Вона регламентується відповідними місцевому законодавству документами, орієнтуючись на які фахівці розробляють та впроваджують велику кількість програм, спрямованих на покращення життя сімей учасників бойових дій. Соціальна підтримка здійснюється в міжсекторальній взаємодії «грумада-бізнес-влада», що дає змогу повноцінно функціонувати та впливати на задоволення актуальних потреб учасників бойових дій та членів їхніх сімей.

Здійснивши науково-теоретичний аналіз наукових, нормативно-правових джерел, українського та міжнародного досвіду забезпечення соціальної підтримки учасників бойових дій та членів їхніх сімей, ми можемо зауважити, що подальшого дослідження потребують проблеми й потреби сімей учасників АТО/ООС та стан надання соціальної підтримки недержавними організаціями цій групі отримувачів соціальних послуг.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОТРЕБ ТА ПРОБЛЕМ СІМЕЙ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

2.1. Аналіз потреб і проблем сімей учасників антитерористичної операції

Проведений теоретичний аналіз поняття «сім'ї учасників АТО/ООС» та визначені особливості функціонування сімей; класифікація сімей учасників АТО/ООС; визначення змісту, видів, форм та етапів соціальної підтримки цих сімей, аналіз закордонного досвіду соціальної підтримки сімей учасників бойових дій, дали нам змогу перейти до пілотного експерименту дослідження, який тривав упродовж 2018 р.

Він складався з двох етапів, що передбачали:

- 1) визначення потреб і проблем сімей учасників АТО/ООС;
- 2) аналіз стану надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС у діяльності недержавних організацій.

Для розв'язання першого завдання було проведено опитування, що передбачало серію глибинних інтерв'ю з членами сімей учасників АТО/ООС.

Виконання другого завдання передбачало контент-аналіз статутів, звітів офіційних статутів недержавних організацій та анкетування фахівців недержавних організацій (результати описані в підрозділі 2.2).

Зупинимося на висвітленні процедури та результатів *першого етапу пілотного експерименту*.

З метою формування вибірки першого етапу пілотного експерименту нами було розміщено оголошення про опитування в соціальних мережах Громадської організації «Київська міська спілка ветеранів АТО», Благодійного фонду «Благодійна організація Карітас-Київ», Міжнародного благодійного фонду «Українська фундація громадського здоров'я», Представництва HealthRight International (Право на здоров'я) в Україні, через телефонні та усні запрошення,

особисті електронні листи членам сімей учасників АТО/ООС та усного запрошення до участі в опитуванні.

В опитуванні взяли участь 145 членів сімей учасників АТО/ООС, а саме дружини й матері з семи областей України: Вінницької, Донецької, Житомирської, Київської, Миколаївської, Черкаської та Чернігівської.

Формування вибірки передбачало такі критерії:

- тип сімей учасників АТО/ООС (сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів зараз перебуває в зоні бойових дій; сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів повернувся із зони бойових дій; сім'ї учасників АТО/ООС, які розлучились; сім'ї, де один із її членів є інвалідом війни; сім'ї загиблих учасників АТО/ООС);
- сімейні зв'язки;
- сімейний стан та наявність/відсутність дітей;
- досвід звернення до державних та недержавних організацій за підтримкою та допомогою;
- територіальне охоплення України.

Процедура формування вибірки мала певні обмеження: лише 145 дружин і матерів учасників АТО/ООС дали згоду на участь в опитуванні, адже, враховуючи специфічні особливості цієї групи отримувачів соціальних послуг, виникали труднощі у встановленні з ними контакту, особливо це стосувалося сімей загиблих учасників АТО/ООС, які переживають втрату.

Для опитування членів сімей учасників АТО/ООС нами було розроблено гайд інтерв'ю (структура гайд інтерв'ю подана в додатку В).

Гайд інтерв'ю є надійним інструментом збору інформації, оскільки агрегація отриманих даних у процесі статистичної обробки забезпечує повну анонімність відповідей респондентів та деперсоналізацію будь-яких результатів. Застосування методу індивідуального інтерв'ю «віч-на-віч» створює можливість встановлення безпосереднього контакту між інтерв'юером та респондентом, надає можливість роз'яснення запитань у разі виникнення будь-яких непорозумінь або неправильного їхнього трактування. Водночас, проведення опитувань

респондентів супроводжуються цілою низкою викликів з огляду на чутливу тематику.

Опитування будувалося на принципах дотримання повної конфіденційності та етичних стандартів дослідження. Інтерв'ю з членами сімей учасників АТО/ООС базувалося на відкритих запитаннях, тематика яких стосувалася проблем, потреб та особливостей надання соціальної підтримки означеній групі отримувачів соціальних послуг.

Логіка побудови інтерв'ю передбачала декілька основних блоків запитань: інформація про респондентів; характеристика сімей учасників АТО/ООС, де один із її членів перебуває в зоні бойових дій; характеристика сімей учасників АТО/ООС, де один із її членів повернувся із зони бойових дій; характеристика сімей, де один із її членів є інвалідом війни; характеристика сімей загиблих учасників АТО/ООС; надання соціальної підтримки членам сімей учасників АТО/ООС. Також питання були об'єднані у дві частини: *психологічну* та *соціальну*.

Психологічна частина містила питання щодо визначення: психоемоційного стану членів сім'ї учасників АТО/ООС (під час перебування одного із членів сімей у зоні бойових дій, під час повернення додому, розлученні, у разі поранення чи загибелі учасника АТО/ООС); взаємовідносин членів сімей учасників АТО/ООС; рівня психологічного травматизму членів сімей учасників АТО/ООС; типових реакцій та особливостей мислення учасників АТО/ООС після повернення із зони бойових дій; реакцій дітей учасників АТО/ООС на перебування одного із батьків у зоні бойових дій, після повернення додому, у разі розлучень та втраті одного із батьків; причин та наслідків конфліктів, жорстокого поведження та розлучень.

Соціальна частина містила питання щодо визначення: матеріального становища сім'ї; належних умов життя; підтримки рідних; виховного потенціалу сім'ї; проблем із вихованням дітей; функціонування сім'ї; проблем зі здоров'ям, як в учасників АТО/ООС, так і членів їхніх сімей та їхню потребу в лікуванні, реабілітації та оздоровленні; проблем з оформленням статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни», «член сім'ї загиблого» та отриманням соціальних пільг та гарантів, на які вони мають право.

Кодування відбувалося одночасно зі збором даних. Початкове кодування було відкритим та близьким до тексту, це означає, що коди розроблені в такий спосіб, щоб як найточніше відображати дії та думки респондентів, використовуючи власні слова.

Подальше кодування результатів пілотного експерименту було поточним використанням порівняльного аналізу, що дало змогу ідентифікувати такі коди в категоріях.

Відповіді були ретельно проаналізовані та внесені деякі незначні зміни.

Також узагальнення, класифікація та опис результатів дослідження відбувалося за допомогою програмного забезпечення MAXQDA (програма для проведення якісних та змішаних досліджень).

Проведене опитування дружин і матерів учасників АТО/ООС, дало нам можливість виділити їхні соціально-демографічні характеристики, які подані в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Соціально-демографічні характеристики опитуваних — дружин і матерів учасників АТО/ООС, які взяли участь у дослідженні (у %)

n=145	
Віковий діапазон (у %)	Від 20 до 30 років — 35 (24,1%)
	Від 30 до 40 років — 74 (51,1%)
	Від 40 до 50 років — 36 (24,8%)
Сімейні зв'язки (у %)	Дружини учасників АТО/ООС — 133 (91,7%)
	Матері учасників АТО/ООС — 12 (8,3%)
Сімейний стан та кількість дітей (у %)	Сім'ї без дітей — 17 (11,7%)
	Сім'ї з однією дитиною — 51 (35,2%)
	Сім'ї, які мають двох дітей — 58 (40%)
	Сім'ї з трьома і більше дітьми — 19 (13,1%)
Тип сімей (у %)	Сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів перебуває в зоні бойових дій — 63 (43,4%)
	Сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів повернувся із зони бойових дій — 43 (29,7%)
	Сім'ї учасників АТО/ООС, які розлучились — 10 (6,9%)
	Сім'ї, де один із її членів є інвалідом війни — 18 (12,4%)
	Сім'ї загиблих учасників АТО/ООС — 11 (7,6%)

Джерело: складено автором самостійно

Проаналізувавши відповіді респондентів на питання першого блоку інтерв'ю «І. Соціально-демографічні характеристики», ми визначили, що 133

особи, що склало 91,7% опитаних, є учасниками АТО/ООС, які захищають незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, є їхні чоловіки; (9 осіб) 6,2% — сини, (3 особи) 2,1% — доньки.

Близько 47 осіб (32,4%) опитаних зазначили, що їхні близькі були в зоні АТО/ООС один раз, (62 особи) 42,8% — два рази, (36 осіб) 24,8% — три і більше разів. При цьому сім'ї могли не бачити своїх учасників АТО/ООС по півроку й навіть більше (див. рис. 2.1.).

Рис. 2.1. Розподіл відповідей на питання «Як довго він/вона/вони служать/или в зоні АТО/ООС?» (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Так, майже всі респонденти (93,6%) зазначили, що інформацію про те, що їхні чоловік, син, донька стане учасником АТО/ООС сприйняли болісно зі сльозами, страхом, занепокоєнням та тривогою; не хотіли приймати цю інформацію та відпускати своїх близьких на війну; переповнювало відчуття гніву на державу, що вона наражає на небезпеку життя та здоров'я своїх громадян. З них 46,9% респондентів прийняли інформацію про те, що їхні близькі стануть учасниками АТО/ООС як необхідне та неминуче. «Так, одна із респонденток у відповідь на запитання «Як відреагували всі члени сім'ї на те, що один із її членів стане учасником АТО/ООС?» відповіла: «Коли розпочалася війна, я знала, що мій чоловік візьме безпосередню участь у ній, адже він військовозобов'язаний, а також патріот і заборонити йому боронити свою Батьківщину я не могла». Інша зазначила, що «Відреагувала більш-менш спокійно, зважаючи на військово-політичну ситуацію, яка склалася в Україні».

Думки членів сімей учасників АТО/ООС, які вирішили добровільно піти на війну, розділилися на дві групи. Близько 18,6% опитаних першої групи зазначили, що їм важко було прийняти рішення свого чоловіка/сина, однак сім'я не перешкоджала в реалізації його рішення, підтримувала та забезпечувала всім необхідним, але водночас не поділяла його рішення. 34,5% опитаних були категорично проти, що їхня близька людина хоче піти добровільно на війну. Одна з опитаних зазначила «В мене була паніка, ми не розуміли та й не хотіли розуміти, чому чоловік хоче залишити свою сім'ю саму та наражати себе на небезпеку». Інша «Всі члени сім'ї були проти, адже в чоловіка були проблеми зі здоров'ям». Результати відповідей другої групи респондентів свідчать, що члени сім'ї намагалися тиснути на майбутнього учасника АТО/ООС та відмовити його, що зазвичай призводило до суперечок та конфліктів у сім'ї (див. рис. 2.2.).

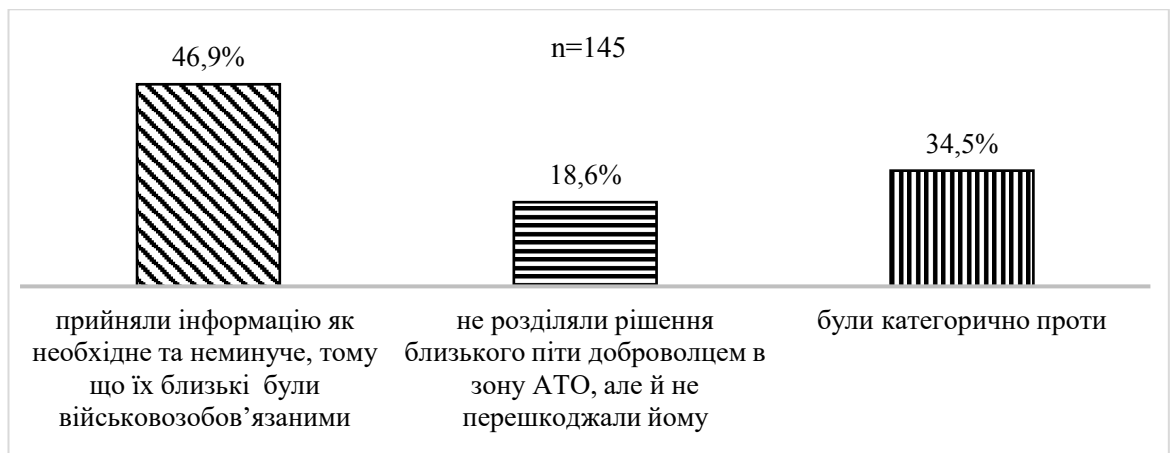

Рис. 2.2. Розподіл відповідей респондентів на питання «Як відреагували всі члени сім'ї на те, що один із її членів стане учасником АТО/ООС?» (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Близько 76,6% респондентів зазначили, що діти інформацію про те, що їхній батько стане учасником АТО/ООС, сприйняли більш-менш спокійно, адже батьки не хотіли їх засмучувати та лякати й тому говорили, що вони на безпечній території, де не йдуть бойові дії.

Результати другого блоку інтерв'ю «Характеристика сімей, у яких один із її членів пішов в АТО/ООС», дають нам можливість стверджувати, що майже у всіх членів сімей учасників АТО/ООС, що брали участь у

дослідженні, змінився психоемоційний стан. Причиною порушення є травматична подія, а саме перебування одного із членів сім'ї в зоні бойових дій. Вплив травматичної події порушує баланс у сім'ї та ставить усіх членів сім'ї у вразливе становище, яке проявляється в посиленні напруги, тривожності та схвильованості.

На запитання «Як перебування одного із членів сім'ї в зоні бойових дій вплинуло на Ваш психоемоційний стан та інших членів сім'ї?» «одна з опитаних відповіла «Я жила в постійному страху та тривозі за життя та здоров'я чоловіка. У мене було психологічне виснаження й останнім часом почала часто зриватися на рідних» *(на цьому моменті респондент заплакав)*. За приклад можна навести такі відповіді: «В мене був пригнічений стан. Діти також були стривожені. Усім нам його не вистачало...»; «Я стала знервованою, моя дитина відчувала мої переживання і переймала на себе» *(на цьому моменті респондент заплакав)*.

Отже, майже всі респонденти (95,8%) зазначили, що під час перебування одного із членів сім'ї в зоні бойових дій вони живуть у постійній нервово-психологічній напрузі, стресі, страху, тривозі за життя та здоров'я близького, а також в очікуванні новин, які можуть зруйнувати їхнє життя.

Майже всі респонденти, які мають дітей (76,6%), зазначили, що у зв'язку з відсутністю тривалого контакту дітей із батьком, знервованістю та занепокоєнням дорослих членів сім'ї діти також стають схвильованими та роздратованими, їм бракувало батька, вони сумували за ним та чекали зустрічі. Однак респонденти вказують, що вони роблять усе необхідне, щоб їхні діти не відчували на собі наслідків війни.

Отримані результати свідчать, що в членів сімей учасників АТО/ООС часто бувають змішані почуття відповідно до свого близького, який у зоні АТО/ООС в один момент у них спостерігається хвилювання за нього, а в інший — відчувався гнів, злість та образа, що він залишив сім'ю.

Близько 82,1% опитаних зазначило, що коли один із членів сім'ї став учасником АТО/ООС, їхнє життя кардинально змінилося. Вони відчували, що

в них немає власного життя, на них переклалася вся відповідальність за сім'ю. Усі обов'язки, які вони раніше розділяли з чоловіком, тепер їм доводилося виконувати самотійно, тому було важко пристосуватися до нових змін та самотійно виконувати всі домашні справи, виховувати неповнолітніх дітей, доглядати за хворими батьками та працювати. Також 31,7% респондентів зазначили, що в них виникли труднощі в професійній сфері.

На запитання «Як змінилося Ваше життя та інших членів сім'ї після того, як один із її членів став учасником АТО/ООС?», «одна з опитаних відповіла «Діти росли без батька, син став агресивно себе поводити в школі, я все робила сама й не могла дати дітям нічого, бо була виснажена тривогою та роботою», інша зазначила «В мене більш немає мого життя. Чоловік загинув, я не хотіла більше жити, аби не діти, я не знаю, щоби було...» *(на цьому моменті респондент заплакав)*.

Під час перебігу інтерв'ю, опитаних було поінформовано про сутність поняття «функції сім'ї» та розкрито зміст основних їх видів (матеріально-економічну, житлово-побутову, репродуктивну, виховну, рекреативну, комунікативно-емоційну). Опитуваним було запропоновано визначити, які з зазначених функції постраждали в їхній сім'ї або були збереженні внаслідок участі одного із членів сім'ї в бойових діях. Визначення функціонування здійснювалося за допомогою відповідей респондентів на запитання: «Як Ви вважаєте, які функції у Вашій сім'ї постраждали внаслідок участі одного із членів Вашої сім'ї у бойових діях? І як саме?» та інших запитань на уточнення.

Респонденти зазначили, що відсутність чоловіка/батька/сина впливає на всі сфери життя сім'ї, особливо коли є діти. Близько у 19 (13,1%) сімей учасників АТО/ООС усі функції виконуються недостатньо; у 21 (14,4%) сімей порушені чотири функції (матеріально-економічна, репродуктивна, виховна, комунікативно-емоційна); у 28 (19,3%) — три функції (житлово-побутова, виховна, комунікативно-емоційна); у 35 (24,1%) — дві функції (матеріально-економічна, виховна); у 42 (29%) — одна (комунікативно-емоційна). Більшість респондентів 75,9% наголосили, що через відсутність одного члена сім'ї, який

перебуває в зоні АТО/ООС, найвідчутніше порушується комунікативно-емоційна функція (див. рис. 2.3).

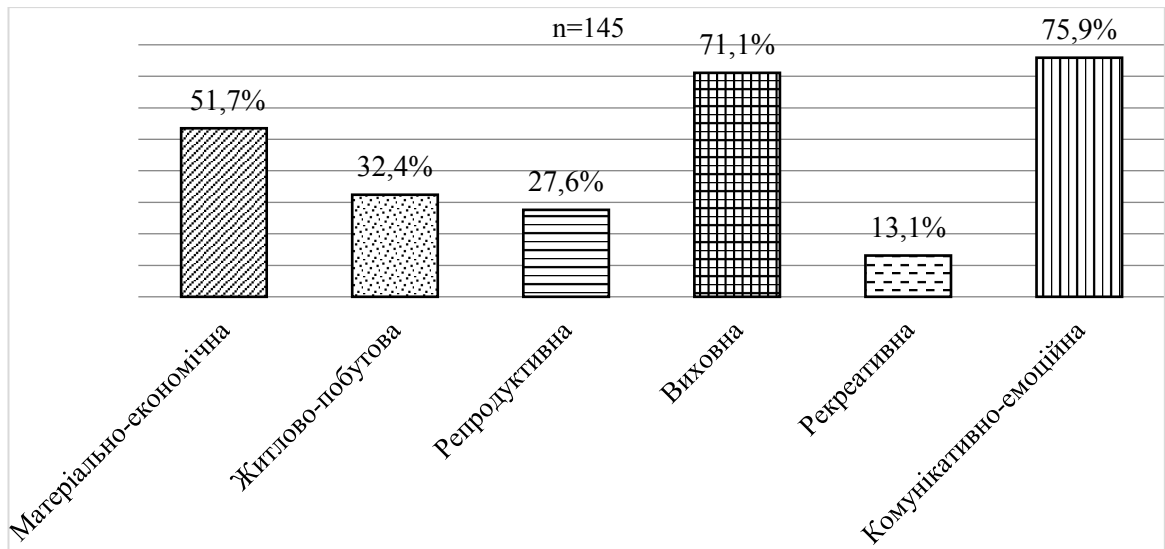

Рис. 2.3. Функції, що зазнали порушення, в сім'ях учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Отже, відповідно до вище зазначених результатів, ми можемо зазначити, що через часткове порушення функціонування сімей учасників АТО/ООС вони можуть потрапити до вразливих груп.

Проведене дослідження дає можливість визначити актуальні проблеми сімей, члени яких є учасниками АТО/ООС: психологічні проблеми зазначили 95,9% респондентів; матеріально-побутові проблеми — 80,7%; проблеми з оформленням документів — 61,4%; проблеми з вихованням дітей — 53,1%. Відповіді респондентів узагальнено та подано в таблиці 2.2.

Проблеми сімей учасників АТО/ООС (у %, n=145)

Групи проблем	Відповіді респондентів (%)
Психологічні проблеми	<ul style="list-style-type: none"> – посилена напруга та стурбованість, тривожність, страх занепокоєння (95,9%); – самотність (27,6%); – дефіцит прояву позитивних почуттів (34,5%); – обмеження в міжособистісній та внутрішньосімейній взаємодії (42,8%); – психологічне виснаження (48,9%); – злість, гнів, образа (29,7%).
Матеріально-побутові	<ul style="list-style-type: none"> – неможливість та втома від самостійного розв'язання всіх матеріально-побутових питань членом сім'ї, який залишився дома (69,7%); – безробіття одного із членів сім'ї, який залишився вдома (13,1%); – залежність від заробітної плати учасників АТО/ООС та затримка його заробітної плати (36,5%); – витрати на лікування та реабілітацію учасника АТО/ООС, який дістав поранення, контузію та хворих батьків (19,3%); – відсутність власного житла (17,9%).
Проблеми з оформленням документів	<ul style="list-style-type: none"> – отримання статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого» (44,8%); – матеріальної допомоги (41,4%); – земельної ділянки (41,4%); – забезпечення житлом та грошової компенсації на житло (38,6%); – безоплатного лікування та реабілітації (33,1%); – оздоровлення та відпочинку всіх членів сім'ї (57,2%).
Проблеми з вихованням дітей	<ul style="list-style-type: none"> – проблеми з навчанням у школі (31,7%); – неслухняність; не контрольованість, безвідповідальність та розвиток ранньої самостійності (24,8%); – прояви агресивності та протесту (19,3%).

Джерело: складено автором самостійно

Встановлено, що коли член сім'ї йде повторно в зону АТО/ООС, то всі вище означені проблеми посилюються. Близько 42,8% респондентів зазначили: щоразу сприймати інформацію про те, що їхній близький воюватиме в зоні АТО/ООС, стає важче і важче. Загострюються відчуття образи, зради, що він знову покинув їх самих, хоч обіцяв більше не йти, — це відчуття призводить до непорозумінь та конфліктів.

На запитання «Які зміни відбулися у Вашому житті та інших членів сім'ї після того, як один із її членів пішов повторно в зону АТО/ООС?» «одна із респонденток зазначила: «В нас було почуття образи на нього, що нас обманули, що він збрехав. Він же обіцяв, що то був останній раз». Як приклад можна навести такі відповіді: «Я була пригнічена й мені нічого не хотілося. Я намагалася забути в роботі, у сім'ї, проте у ввечері, коли я залишалася сама, я не могла стримати сльози. Мені було дуже

емоційно важко» (на цих словах з'явилися сльози); «Мені й дітям було важко, коли чоловік утретє пішов у зону АТО/ООС, діти навіть почали закреслювати дні до повернення тата. Старша дитина говорила, що поїде в зону АТО/ООС і поверне тата».

Терпіння та сил чекати на чоловіка з кожним днем стає дедалі менше, виникає відчуття пасивності, перепадів настрою та депресії. Порушення психоемоційного стану, постійного відчуття гніву, тривожності та пригніченості протягом тривалого періоду негативно впливає на стан здоров'я і призводить до його погіршення.

Результати відповідей респондентів на питання «Чи відбулися зміни в поведінці члена сім'ї, який повернувся із зони АТО/ООС?» свідчать, що більш ніж половина (74,5%) учасників АТО/ООС повертається додому із переоцінкою цінностей життя та змінами в типових реакціях особистості. Найбільш явно вираженими стали поведінкові реакції, зазначило 68,3% опитаних респондентів; емоційні реакції — 44,8%; фізичні реакції — 21,4% та відбулися зміни в особливостях мислення учасників АТО/ООС — 36,6%. Відповіді респондентів узагальнено та подано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Типові реакції учасників АТО/ООС після повернення із зони бойових дій (у %, n=145)

<i>Реакції</i>	<i>Відповіді респондентів</i>	<i>%</i>
Поведінкові реакції	чутливість	4,8%
	негативізм	7,6%
	нетерплячість	6,9%
	замкнутість та відсторонення	19,3%
	надмірне вживання алкоголю	12,4%
	спалахи гніву та часто не контрольована агресивність	21,4%
Емоційні реакції	тривога під час вибухів салюту, раптового звуці сирени	4,8%
	дратівливість	12,4%
	емоційна нестабільність	10,3%
	нервовість	17,9%
Фізичні реакції	головний біль	6,9%
	безсоння	9,7%
Особливості мислення	відчуття суму	5,5%
	гостре реагування на несправедливість	6,9%
	ненависть до осіб, які не були в АТО та радіють життю, поки їхні товариші обороняють Батьківщину	6,9%
	погані сни	9,7%
	постійно думає про війну та про побратимів	11,7%

Джерело: складено автором самостійно

Отже, під час проведення інтерв'ю з членами сімей учасників АТО/ООС, ми визначили, що учасники АТО/ООС повертаються додому «іншими» внаслідок завданих війною емоційних, психологічних і духовних травм. У них спостерігаються зміни в типових реакціях та особливостях мислення після повернення додому.

Відповідно до вищезазначених типових реакцій учасників АТО/ООС, які повернулися додому, їм та членам їхніх сімей було емоційно важко налагодити міжособистісну та внутрішню сімейну взаємодію. Близько 53,1% респондентів зазначило, що учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей відучилися від спільного життя, у них з'явився новий досвід життя та нові життєві цінності. Майже 21,4% опитаних зазначили, що учасники АТО/ООС, вважаючи, що їх ніхто з членів сім'ї не розуміє, намагаються закритися та відсторонюватись від сім'ї, шукаючи підтримку в побратимах. У членів сім'ї також спостерігається таке відчуття, наче учасник АТО/ООС їх не чує та не розуміє. Непорозуміння та звинувачення один одного призводять до сімейних суперечок і конфліктів.

Близько 12,4% респондентів зазначило, що через зміни в типових реакціях, які відбулися в учасників АТО/ООС після повернення додому, члени сім'ї почали турбуватися про безпеку вдома. Вони зазначили, що щодо них спостерігається нецензурне висловлювання, жорстоке поводження чи фізичне насильство з боку учасників АТО/ООС. Вони зазначили, що чинниками, які впливають на насильство та жорстоку поведінку в сім'ях учасників АТО/ООС, є: спалахи гніву, роздратування, злість, неконтрольована агресивність, виживання алкоголю. Одна з опитаних зазначила: «Спочатку було дуже важко, чоловік став дуже агресивним, особливо коли вип'є, міг підняти руку, думала, що не витримаю, бо все на очах у дітей...». На додаткове запитання «Чи зверталися Ви по допомогу аби розв'язати цю проблему?» респондентка відповіла: «Не зверталася, тому що вірю, що все налагодиться, і він стане таким, як був раніше...»; інша зазначила «Не зверталася, ми самостійно можемо подолати свої проблеми...».

Близько 31,7% респондентів зазначило, що в їхніх сім'ях також виникали труднощі на побутовому рівні. Учасникам АТО/ООС було важко

повернутися до рутинної роботи, а членам сім'ї, які самостійно розв'язували всі домашні проблеми, хотілося швидше перекласти на них частину зобов'язань, адже самі вже були емоційно та фізично виснажені. Респонденти зазначили, що вони гнівалися на учасників АТО/ООС, однак зважаючи на те, що вони пережили, намагалися зрозуміти та підтримувати їх.

Майже всі респонденти (38,6%), в яких учасник АТО/ООС на цю мить перебуває вдома, зазначили, що, попри те, що членам сім'ї в перші два місяці після його повернення додому було дуже емоційно важко, але вони були щасливі, що їхні близькі повернулися живими додому й тепер разом із ними.

Отримані результати опитування із числа сімей учасників АТО/ООС, які повернулися додому свідчать, що учаснику АТО/ООС потрібен певний час для адаптації до мирного життя. В учасника АТО/ООС можуть проявлятися неоднозначні видозмінені фізичні, емоційні та поведінкові реакції учасника АТО/ООС, які є нормальним складником процесу адаптації. Більшість учасників АТО/ООС, які повертаються додому, безболісно адаптуються до мирного життя протягом декількох місяців. Решті — потрібна професійна допомога в соціальній адаптації, також у психологічній реабілітації. Адже, повернувшись додому, в учасників АТО/ООС може змінитися манера поведінки, вони можуть із легкістю впадати в гнів. У них може зникнути бажання робити речі, які колись приносили їм та їхнім рідним задоволення, — це може свідчити, що учасники АТО/ООС мають бойову психологічну травму чи посттравматичний стресовий розлад.

Члени сім'ї, які живуть із людиною, яка має бойову психологічну травму чи посттравматичний стресовий розлад, постійно спілкуючись із нею, дізнавшись про жахливі події війни, які пережив чоловік, зазнають вторинного травматичного стресу. Також через зміни в поведінкових реакціях, які відбулися в учасника АТО/ООС, він може агресивно та жорстоко поводитися щодо своїх близьких, що може мати первинний травматичний стрес, оскільки безпосередньо вони стали жертвами травмувальної події. Незалежно від того, первинний чи вторинний стрес переживає жінка, її симптоми можуть бути такими ж інтенсивними й руйнівними, як і симптоми її чоловіка, тому

психологічна підтримка та реабілітація потрібна не лише учаснику АТО/ООС, але і членам їхніх сімей.

Отже, неуспішна соціальна адаптація та інтеграція осіб, які брали участь у збройному конфлікті, до суспільного життя, неможливість самотійно долати особистісні та сімейні проблеми, неготовність учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей звертатися по допомогу може ускладнити їх загальний психологічний стан (посттравматичний стресовий розлад), може призвести до порушення функціонування сім'ї та взаємовідносин у цій сім'ї; можлива соціальна ізоляція, замкнутість та соціальна дезадаптація. Окрім цього, можливий прояв агресії та насильницьких дій щодо членів сім'ї та оточення.

Аналіз відповідей респондентів на питання «На які послуги Ви маєте право як член сім'ї учасника АТО/ООС», свідчить, що більшість опитаних членів сімей учасників АТО/ООС (59,3%) мають деякі знання про послуги, на які вони мають право. Однак обізнаність у респондентів щодо спектра можливих послуг є фрагментарною, вони знають лише декілька видів послуг, на які мають право: отримання житла та грошову компенсацію за житло; забезпечення земельною ділянкою; пільги на житлово-комунальні послуги та вартості палива; безоплатне лікування та реабілітація учасників АТО/ООС; безоплатне харчування в закладах дошкільної та загальної середньої освіти; безоплатне навчання в закладах вищої освіти; оздоровлення та відпочинок дітей та ін.

З них 12,4% знають про перспективи отримання соціальної підтримки, однак не вважають за потрібне звертатися за її отриманням. Причини такого рішення: негативний досвід ставлення до фахівців організацій, до яких звертались, ще до того, як один із членів сім'ї пішов у зону АТО/ООС; негативне, а інколи навіть зневажливе ставлення суспільства до їхнього соціального статусу; не знають, чим їм можуть допомогти в їхніх життєвих ситуаціях; не мають проблем, з якими варто звертатися до фахівців.

40,7% респондентів не знають про права та пільги, на які вони мають право як члени сімей учасників АТО/ООС та не розуміють, куди звернутися по допомогу. Отримані результати свідчать про низький рівень

поінформованості членів сімей учасників АТО/ООС з цього питання, тобто про те, що на сьогодні в нашій країні на недостатньому рівні здійснюється просвітницька робота з метою інформування громадськості щодо прав та соціальних послуг, на які мають право як члени сімей учасників АТО/ООС.

Близько 72,4 % опитуваних зазначили, що зверталися за окремими видами соціальної підтримки до таких державних та недержавних організацій, як: Громадська організація «Всеукраїнська асоціація учасників бойових дій»; Громадська організація «Київська міська спілка ветеранів АТО»; Спілка Ветеранів АТО Деснянського району, м. Київ; Громадська організація «Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична Сотня»»; Київський міський центр соціальних служб; Управління праці та соціального захисту населення; Центр підтримки сім'ї та дітей; Деснянська районна в місті Києві державна адміністрація; Благодійна організація «Благодійний Фонд «Карітас-Київ»; Громадська організація «Побратими»; Клініка прав людини (HealthRight International).

У цих організаціях сім'ї учасників АТО/ООС отримували соціальну допомогу з питань: правової підтримки (31,7%) з метою допомоги в отриманні соціальних виплат, пільг, на які мають право учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей, а саме матеріальна допомога, земельна ділянка, оформлення статусу учасника АТО/ООС та «член сім'ї загиблого»; матеріальної підтримки (61,3%) — отримання адресної матеріальної допомоги, матеріальної допомоги на поховання, лікування та реабілітацію учасників АТО, оздоровлення дітей, пільги на житлово-комунальні послуги, отримання земельної ділянки, купівля автомобіля; забезпечення житлом та покращення житлових умов (42,7%); соціально-гуманітарна підтримка (48,3%) — отримання харчових продуктів, речей першої потреби, одягу, шкільного обладнання; соціально-педагогічної підтримки (63,4%) — безоплатне навчання у ЗВО, відвідування культурно-розважальних заходів, відпочинку для дітей та дорослих членів сім'ї; психологічної підтримки (51,7%) у вигляді психологічної діагностики для визначення психоемоційного стану учасника АТО/ООС, який повернувся додому, психологічних консультацій з метою зняття психологічного навантаження, подолання страху, хвилювань за життя та здоров'я учасника АТО, психологічної

терапії для учасників АТО/ООС, які мають посттравматичний стресовий розлад і для членів сім'ї, які проживають із ними, психотерапевтичні групи та групи самопомоги, які допомагають подолати власні переживання, страх та психологічне виснаження, а також отримати знання щодо того, як себе поводити, коли чоловік/батько/син, повертається додому «іншим» унаслідок завданих війною емоційних, психологічних і духовних травм (див. рис. 2.4).

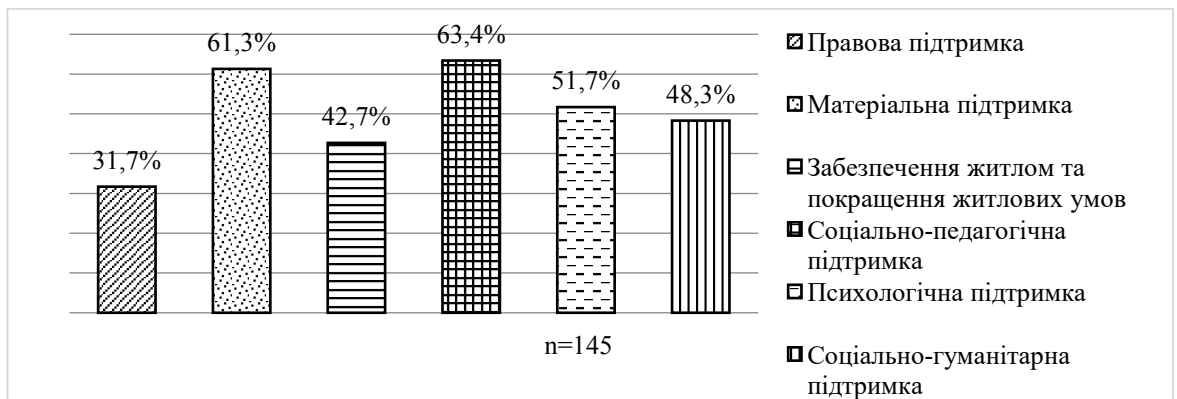

Рис. 2.4. Види соціальної підтримки, за якими зверталися члени сімей учасників АТО/ООС до державних та недержавних організацій (у %)

Джерело: складено автором самостійно

У ході дослідження ми з'ясували, що членами сімей учасників АТО/ООС якість надання соціальної підтримки оцінюється на середньому рівні (див. рис. 2.5).

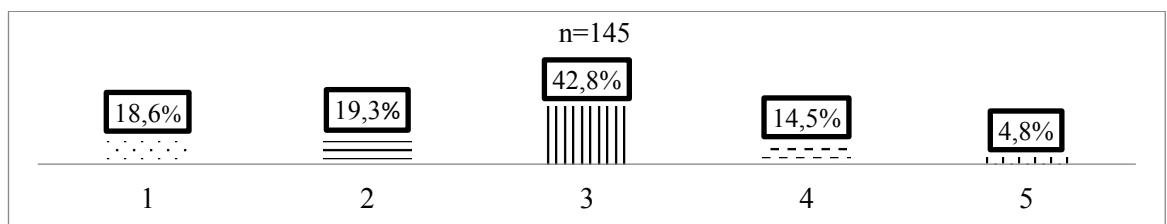

Рис. 2.5. Розподіл відповідей респондентів на питання «Оцініть якість надання видів соціальної підтримки за шкалою від одного до п'яти, де 1 — низький рівень, а 5 — високий рівень» (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Усі респонденти наголосили на необхідності комплексного надання послуг та участі в наданні соціальної підтримки міждисциплінарної команди, яка обізнана в проблемах сімей учасників АТО/ООС та особливостях роботи з

ними. Такий підхід покращить якість надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС.

Провівши дослідження, ми визначили, основні потреби сімей учасників АТО/ООС, які подані на рис. 2.6.

Потреба в інформаційній підтримці
<ul style="list-style-type: none"> права та соціальні пільги учасників АТО/ООС та їхніх сімей; зміни в законодавстві, які стосуються соціальної підтримки; державні та недержавні організації, що надають соціальну підтримку; ефективну взаємодію з органами влади; формування в громадськості поваги та толерантного ставлення, а не співчуття
Потреба у правовій підтримці
<ul style="list-style-type: none"> відновлення втрачених документів; оформлення статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» «член сім'ї загиблого»; отримання соціальних пільг та гарантій для різних типів сімей учасників АТО/ООС
Потреба у матеріальній підтримці та житловому забезпеченні
<ul style="list-style-type: none"> отримання грошової та соціально-гуманітарної допомоги; отримання житла та поліпшення житлових умов; пільг на житлово-комунальні послуги; отримання земельної ділянки; залучення коштів на задоволення потреб учасників АТО/ООС та їхніх сімей
Потреба у медичному обслуговуванні
<ul style="list-style-type: none"> протезування; лікування; реабілітація; покращення фізичного стану; компенсація медичного обслуговування
Потреба у соціально-педагогічній підтримці
<ul style="list-style-type: none"> заняття для батьків з підвищення батьківської компетентності; заходи для дітей і їхніх батьків (чи осіб, що їх замінюють) із налагодження взаємовідносин в сім'ї; заняття з метою профілактики ризикованої поведінки; відпочинок та оздоровлення для дітей та всієї сім'ї
Потреба у психологічній підтримці
<ul style="list-style-type: none"> відновлення психо-емоційного стану членів сім'ї; корекція негативних емоційних та поведінкових проявів; переживання втрати; запобігання посттравматичному стресовому розладу; подолання залежності від психоактивних речовин; налагодження міжособистісної взаємодії та розв'язання конфліктів; покращення психологічного клімату в сім'ї
Потреба у допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції
<ul style="list-style-type: none"> підвищення адаптивності та інтегрованості в суспільне життя; формування активної життєвої позиції та вміння долати відчуття розгубленості та самотності; допомога у професійному самовизначенні та працевлаштуванні

Рис. 2.6. Основні потреби сімей учасників АТО/ООС у соціальній підтримці
Джерело: складено автором самостійно

Відповідно до вищезазначеного, варто констатувати, що надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС повинно ґрунтуватись на комплексному та міждисциплінарному підходах, передбачати діагностичний етап із метою вивчення та аналізу потреб, прогностичний — для добору відповідних виявленим потребам форм та методів, а також необхідно проводити моніторинг і оцінювання дієвості наданої підтримки.

2.2. Стан надання соціальної підтримки недержавними організаціями сім'ям учасників антитерористичної операції

Система надання соціальної підтримки, частиною якої є недержавні організації, перебуває в Україні на початковому етапі свого розвитку й потребує подальшої адаптації до потреб різних груп отримувачів соціальних послуг, адже з кожним роком виникають нові об'єкти соціальної роботи, які мають свої специфічні проблеми та потреби. Оптимізувати її можна шляхом впровадження нових механізмів взаємодії державного та недержавного секторів, використання наявних ресурсів і потенціалу недержавних організацій, які надають соціальні послуги в громаді. Недержавний сектор цілком спроможний узяти на себе значну частину функцій із надання соціальних послуг на місцевому рівні. Він швидше реагує на зміни в соціальній політиці та в потребах громадян і спроможний забезпечити ефективнішу роботу з отримувачами соціальних послуг [39, с.162].

Недержавні організації — будь-які організації, які не є частиною державних структур. На практиці, особливо в контексті соціальної політики і соціальної роботи, цей термін вживають для позначення громадських чи благодійних організацій, тобто неприбуткових організацій, які не представляють приватний бізнес і працюють, щоб служити громадським інтересам [39, с. 162]. Структура недержавних організацій досить різноманітна. Учений В. Новіков у своїй науковій праці «Недержавні організації і соціальний розвиток» об'єднує організації в 4 групи: система органів соціального партнерства, соціального страхування, кооперативи (переважно споживчі кооперації), благодійні та неурядові організації [109].

У цій структурі своє важливе для суспільства місце посідають недержавні організації, що надають соціальні послуги. Зазвичай такі недержавні організації створюються для надання потрібної послуги чи розв'язання особливого соціального питання, можуть мати регіональний, національний чи інтернаціональний рівень [143, с. 123].

Недержавними організаціями в Україні називаються громадські об'єднання, благодійні організації (благодійне товариство, благодійна установа, благодійний фонд), професійні спілки, їхні об'єднання, об'єднання організацій роботодавців, відокремлені підрозділи іноземних неурядових організацій, представництва, філії іноземних благодійних організацій, творчі спілки, їхні територіальні осередки [36].

Із метою забезпечення учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей соціальною підтримкою на всій території України в діяльності недержавних організацій виокремлюється новий напрям роботи, а саме — допомога учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей, а також формуються об'єднання учасників АТО/ООС та їхніх сімей у власні недержавні організації.

Діяльність недержавних організацій із питань соціальної підтримки учасників АТО/ООС, ветеранів АТО/ООС та членів їхніх сімей відбувається на основі низки законодавчих актів: Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (2015 р.) [124]; Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» (2015 р.) [131]; Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (2016 р.) [125]; Закону України «Про соціальні послуги» (2019 р.) [132]; Програми «Про соціальну підтримку учасників антитерористичної операції та членів їхніх сімей» (2018-2020 рр.) [41]; статутів недержавних організацій та ін.

До недержавних організацій, які надають послуги учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей, належать: «Київська міська спілка ветеранів АТО», «Всеукраїнська асоціація учасників бойових дій», «Об'єднання дружин і матерів бійців учасників АТО», «Рада матерів та дружин учасників АТО», «Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична Сотня»», «Побратими», «Благодійний Фонд «Карітас-Київ», Клініка прав людини (HealthRight International), «ДемАльянс Допомога», «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравматичних подій» та ін. Ці організації мають злагоджений механізм надання всіх видів соціальної підтримки

(інформаційної, психологічної, соціально-педагогічної, правової, матеріальної, соціально-гуманітарної допомоги та допомоги в соціальній адаптації) учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей і відпрацьований чіткий механізм переадресації звернень за потребами.

Із метою аналізу стану надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС у діяльності недержавних організацій нами було проведено **другий етап пілотного експерименту**.

Завданнями другого етапу пілотного експерименту було:

- оцінити стан надання недержавними організаціями соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС;
- визначити основні запити сімей учасників АТО/ООС до недержавних організацій;
- розкрити форми та методи соціальної підтримки недержавних організацій із цією групою отримувачів соціальних послуг;
- визначити труднощі, з якими стикаються фахівці недержавних організацій під час здійснення соціальної підтримки учасників сімей учасників АТО/ООС.

Для виконання поставлених завдань нами було здійснено: контент-аналіз статутів, звітів, офіційних сайтів, соціальних мереж та проєктної діяльності недержавних організацій; проведено анкетування фахівців недержавних організацій, які надають соціальну підтримку сім'ям учасників АТО/ООС (структура анкети подана в додатку Д).

В опитуванні взяв участь 41 фахівець з таких недержавних організацій: Громадської організації «Київська міська спілка ветеранів АТО» (8 осіб), Благодійного фонду «Благодійна організація Карітас-Київ» (10 осіб), Міжнародного благодійного фонду «Українська фундація громадського здоров'я» (3 осіб), Представництва HealthRight International (Право на здоров'я) в Україні (4 осіб), Центру надання адміністративних послуг із соціальної, психологічної, юридичної підтримки ветеранів АТО/ООС та членів їхніх сімей «Veteran Hub» (4 осіб), Всеукраїнської правозахисної

організації «Юридична Сотня» (3 осіб), Громадської організації «Побратими» (4 осіб), Громадської організації «Рада ветеранів АТО Дніпровського району міста Києва» (5 осіб).

Формування вибірки передбачало врахування таких критеріїв: наявність базової вищої освіти; надання фахівцями недержавних організацій різних видів соціальної підтримки; досвід надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС понад рік; фахівці різних спеціальностей, які об'єднуються в міждисциплінарну команду; доступність до діяльності фахівців із метою майбутнього впровадження програмно-змістового забезпечення. Під час формування вибірки був обмежений доступ до організацій, деякі організації, які працюють у цьому напрямку є малоконтактними, коли йдеться про соціальну підтримку, в організаціях зазначають, що вони не надають комплексних послуг або задовольняють лише базові потреби сімей учасників АТО/ООС. Також основним обмеженням було те, що більшість організацій є об'єднаннями самих учасників АТО/ООС, матерів та дружин, які працюють переважно за принципом «рівний-рівному», як групи самопомоги або самопідтримки, вони не вважають себе фахівцями (адже в них відсутня професійна освіта та вони мають невеликий досвід роботи), а членами організацій, і не готові брати участі в експерименті.

Експерти були залучені через офіційні листи, адресовані директорам недержавних організацій та особисті очні та телефонні запити.

Питання анкетування можна умовно розділити на чотири блоки: інформація про експертів та організацію, в яких вони працюють; характеристика проблем та потреб сімей учасників АТО/ООС, з якими вони звертаються до недержавних організацій; характеристика видів та форм соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС у недержавних організаціях; рекомендації щодо якісного задоволення потреб сімей учасників АТО/ООС.

Результати першого блоку анкетування «Інформація про експертів» дала нам можливість виокремити основні соціально-демографічні характеристики фахівців, які подані в таблиці 2.4.

**Соціально-демографічні характеристики фахівців
недержавних організацій (у %)**

n=41	
Віковий діапазон	25-55 років
Стать	Чоловіча — 22 (53,7%)
	Жіноча — 19 (46,3%)
Освіта	Базова вища освіта — 12 (29,3%)
	за спеціальністю, на якій працює фахівець — 7 (17,1%)
	за іншою — 5 (12,2%)
	Повна вища освіта — 29 (70,7%)
за спеціальністю, на якій працює фахівець — 23 (56,1%)	
за іншою — 6 (14,6%)	
Посада	Первинний консультант — 4 (9,8%)
	Соціальний працівник — 8 (19,5%)
	Соціальний педагог — 7 (17,1%)
	Кейс-менеджер — 4 (9,8%)
	Юрист — 7 (17,1%)
	Психолог — 9 (21,9%)
	Фандрейзер — 2 (4,9%)
Професійний досвід, років	Від 1 до 5 років — 17 (41,5%)
	Від 6 до 10 років — 12 (29,3%)
	Від 11 до 14 років — 7 (17,1%)
	Від 15 років і більше — 5 (12,2%)
Участь фахівців недержавних організацій у зоні бойових дій	Не брали — 24 (58,5%)
	Учасник АТО/ООС — 9 (21,9%)
	Волонтер — 6 (14,6%)
	Військовий психолог — 2 (4,9%)

Джерело: складено автором самостійно

Проаналізувавши статuti та сайти означених організацій [31; 42; 43; 49; 103; 157; 167], ми визначили основні завдання та напрями роботи організацій щодо соціальної підтримки учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, які подані в додатку Е.

Наведемо найкращі практики організацій, які активно беруть на себе ініціативу допомагати учасникам АТО/ООС як у зоні бойових дій, так і демобілізованим та членам їхніх сімей.

Всеукраїнська громадська організація «Об'єднання дружин і матерів бійців учасників АТО» була заснована 2014 р. жінками, які постраждали від воєнного конфлікту на Сході України. Наразі вона має 14 відокремлених підрозділів у різних регіонах України. Працює з метою розвитку жіночої

активності в розбудові громадянського суспільства та зміцнення соціального становища сімей учасників АТО/ООС [43; 157]. Діяльність організації здійснюється в чотирьох напрямках: відстоювання гідності та захищеності жінок в Україні; соціальний супровід матерів загиблих за принципом «рівний-рівному»; активізація участі громадськості у важливих соціально-правових процесах; працевлаштування ветеранів АТО/ООС.

У межах реалізації цих напрямів роботи члени організації ініціювали проєкт «Групи самодопомоги: Разом — міцніше!» за фінансової підтримки Європейського Союзу, представництва в Україні для жінок із сімей загиблих та ветеранів учасників АТО/ООС. Метою проєкту є посилення програм соціального захисту вразливих жінок в умовах пандемії COVID-19 шляхом створення та подальшої менторської підтримки роботи 8 груп самодопомоги у Волинській, Хмельницькій, Миколаївській, Кіровоградській та Дніпропетровській областях.

У межах проєкту «Групи самодопомоги: Разом — міцніше!» матері та дружини об'єднались задля підтримки одна одної, обміну досвідом, як позитивним, так і ні, спілкування та розв'язання як власних проблемних питань, так і загалом проблем соціального захисту батьків та дружин загиблих воїнів на рівні свого району [43]. За їхньої ініціативи проводяться *реабілітаційні поїздки вихідного дня*, які спрямовані на психологічну реабілітацію жінок та дітей учасників АТО/ООС. Ця реабілітаційна практика передбачає відпочинок дружин та дітей учасників АТО/ООС, зміну умов, покращення їхнього емоційного стану, руйнування бар'єрів між членами сімей учасників АТО/ООС та відкрите спілкування [57].

З метою розвитку та спілкування дітей та дорослих членів сімей учасників АТО на базі цієї організації в 2017 році було відкрито *сімейний клуб «SunnyHouse»*, який працює за власною програмою комплексного розвитку дітей, що ґрунтується на класичних підходах до виховання і навчання дітей та на сучасних дієвих технологіях роботи, спрямованих на розвиток та психосоціальну допомогу дітей учасників АТО [43]. Фахівці клубу організують та проводять *реабілітаційні заходи для дітей* у груповій та індивідуальній формах: пісочна/казко-терапія;

розвивальні заняття для дітей; майстер-класи для дітей та дорослих; лекції-бесіди для батьків; заходи, спрямовані на активний фізичний рух дітей: походи, квести, спортивні змагання, поїздки в межах України.

У межах проєкту «Мати героя: від болю до зцілення», який реалізовувався згідно з програмою Громадського бюджету 2019, матері загиблих учасників АТО/ООС, які вийшли з кризового стану та адаптувалися до нових умов, за методом «рівний-рівному» надавали комплексну, адресну підтримку іншим батькам загиблих. Це послуги емоційної і психологічної підтримки, допомога у розв'язанні житлово-побутових, матеріальних, правових проблем, допомога у подоланні проблем із лікуванням, організація екскурсій, різноманітних заходів. Для членів сімей загиблих проводилася індивідуальна і групова робота.

З метою соціальної адаптації та інтеграції жінок, що постраждали внаслідок збройного конфлікту на сході країни, громадська організація «Об'єднання дружин і матерів бійців учасників АТО» реалізувала проєкт із перекваліфікації цієї категорії клієнтів за напрямками ІТ та журналістика. У межах цього проєкту організація співпрацювала з Київським університетом імені Бориса Грінченка. Перекваліфікація жінок учасників АТО/ООС стала складником соціального проєкту «З Києвом і для Києва». Викладачі університету під керівництвом декану факультету інформаційних технологій та управління розробили навчальну програму та проводять курси професійної перекваліфікації жінок учасників АТО/ООС. Ця програма перекваліфікації — це можливість для багатьох постраждалих жінок вийти на новий соціальний і кар'єрний рівень та є унікальним шансом пришвидшити процес інтегрування в суспільство і значно поліпшити своє життя [43; 49].

З метою створення сприятливих умов для соціальної адаптації і працевлаштування ветеранів АТО/ООС було реалізовано проєкт «Ветерани: від діалогу до працевлаштування». Загалом було отримано 709 заявок, і 366 ветеранів узяли участь у проєкті, а 70 роботодавців запропонували вакансії. 50% учасників програми мають вищу освіту. Найбільшим попитом серед ветеранів користуються сфери: безпека, інформаційні технології. На робітничі

спеціальності попит лише 10%. Під час проєкту учасники відвідували мотиваційні лекції, проходили профорієнтацію, готувалися до співбесіди з роботодавцями та набували навичок комунікації [43].

Також за підтримки ООН Жінки в Україні громадською організацією «Об'єднання дружин і матерів бійців учасників АТО» реалізовується проєкт «Соціальне підприємство як новий подих розвитку ГО», що реалізується для матерів та дружин учасників АТО/ООС. 20 дружин та матерів учасників АТО/ООС, керівниць відокремлених підрозділів організації з Донецької, Запорізької, Житомирської, Черкаської, Київської, Волинської, Миколаївської областей та міста Києва, в межах проєкту дізнаються, що таке соціальне підприємство, чим воно відрізняється від традиційних видів бізнесу та конкурентні переваги соціальних підприємств, про основні моделі соціально-підприємницьких проєктів та їхні організаційно-правові форми.

Ця організація, здійснивши адвокаційну кампанію, допомогла батькам загиблих учасників АТО/ООС, отримати 50% знижки на проїзд від Укрзалізниці. Систематично проводять акцію зі збільшення пенсій за втратою годувальника для сімей загиблих учасників АТО/ООС.

Також ця організація проводить широку інформаційну кампанію з метою звернення громадськості на актуальність соціальної допомоги цій групі отримувачів послуг та толерантного ставлення суспільства до них.

Отже, ця реабілітаційна практика стала яскравим прикладом соціально-психологічної підтримки членів сімей учасників АТО/ООС та взаємодопомоги.

Наступний цікавий досвід роботи недержавних організацій з учасниками АТО/ООС та членами їхніх сімей за принципом «рівний рівному» є досвід громадської організації «Побратими». ГО «Побратими» — це команда фахівців, що спеціалізується на психосоціальній адаптації ветеранів. Вона була створена для підтримки учасників АТО/ООС, що повертаються до цивільного життя після участі в бойових діях на сході України. Вона впроваджує інноваційний для України, проте вже звичний у світі, підхід «рівний-рівному» для підтримки ветеранами один одного в співпраці із

фахівцями. Ветерани отримують інструмент для підтримки побратимів та працюють із власним унікальним досвідом. Мета діяльності — побудова міжнародної мережі взаємопідтримки ветеранів [153]. Унаслідок проєкту в Україні вперше з'являється професійна мережа ветеранів, котрі вміють працювати з наслідками війни.

Проаналізувавши проєктну діяльність організації [44; 76; 136; 153] та провівши опитування фахівців, ми визначили програми/проєкти соціальної підтримки учасників АТО/ООС та їхніх сімей, які реалізуються цією організацією (рис. 2.7). Одним із основних проєктів є психосоціальна адаптація ветеранів, що повертаються до цивільного життя. Проводяться тренінги для ветеранів «Побратими» з подолання бойового шоку, травми та запобіганню посттравматичному стресовому розладу у системі тілесно-орієнтованої терапії Bodynamic та за принципом рівний-рівному. Одним з авторів та головним тренером програми є Дітте Марчер (директор Bodynamics Int, Данія). Програма тривалістю 6 місяців складається з 4 етапів, які присвячені різним темам. Протягом тренінгу ветерани працюють із двома військовими психологами та чотирма випускниками попередніх тренінгів, які їм асистують. Тренінг надає розуміння власної пережитої травми через дослідження теоретичного підґрунтя та особистого досвіду. Також учасники отримують інструменти, які можна використовувати не тільки для проходження власних процесів, а і для підтримки побратимів та посестер, тому можуть брати участь у роботі організації як ко-тренери та проводити освітні лекції [44; 136]. Програма гарантує найшвидший та найбільш ефективний результат.

Рис. 2.7. Проектна діяльність громадської організації «Побратими» з соціальної підтримки учасників АТО/ООС та їхніх сімей

Джерело: складено автором самостійно

Фахівцями організації проводяться групи підтримки для ветеранів та дружин ветеранів. Група підтримки — це особливий формат відкритих регулярних зустрічей людей із подібним рольовим досвідом. Це зустріч, на якій можна «випустити пару», поділитися з іншими ветеранами (або дружинами ветеранів) своїми переживаннями, досвідом та отримати підтримку. Для забезпечення можливості використання в роботі підходу «рівний-рівному» та створенні безпечного простору асистентом або асистенткою модератора є ветеран або дружина ветерана, які проходили тренінг з роботи з шоковою травмою та запобіганню розвитку посттравматичного стресового розладу. Зустрічі спрямовані на краще розуміння себе, процесів, які відбуваються в повсякденному житті, що також призводить до покращення рівня життя [54; 136]. Також проводяться тренінги для дружин ветеранів «Veterans Wife» за таким самим принципом.

Ця організація проводить тренінги для ветеранок «Посестри» (це перший в Україні досвід роботи з ветеранками, які пережили шок, чи для запобігання розвитку посттравматичного стресового розладу). Проект «Посестри» реалізовується за сприяння Канадського Фонду Підтримки

Місцевих Ініціатив та Посольства Канади в Україні. В основі — данська методика тілесно-орієнтованої терапії «Бодинаміка». Тренінг надає розуміння власної пережитої травми через дослідження теоретичного підґрунтя та власного досвіду, можливість активізувати внутрішні ресурси; здобути знання, інструмент роботи з собою. Між модулями учасниці відвідують групи підтримки. Спершу жінки перебувають у Києві, потім — у Карпатах. Професійним тренерам допомагають і діляться своїм досвідом ветерани, котрі пройшли попередні тренінги організації. У межах роботи проводиться дослідження, яке демонструє динаміку учасниць та ефективність тренінгу.

Фахівці проводять лекції (за час роботи вона провела понад 150 лекцій для майже 4000 тисяч учасників у 20 містах та селах України). Лекції присвячені роботі з психотравмуючим досвідом, профілактиці бойового шоку, етичній та екологічній комунікації з ветеранами та членами їхніх сімей. Окрім цього, проводяться навчальні лекції для студентів офіцерів-психологів та інші.

Окремо організуються психоедукаційні заняття для категорій осіб, які працюють із ветеранами та їхніми сім'ями для покращення комунікації. Це працівники соціальних служб, органи місцевого самоврядування, Патрульна поліція, волонтери та військовослужбовці. Відмінність їхніх освітніх заходів у тому, що вони проводяться в двосторонньому форматі взаємодії з аудиторією.

Громадська організація «Побратими» долучилася до реалізації психологічної частини проєкту «Повернення» — це проєкт Благодійного фонду «Допомога Україні», Help Us Help the Children та Міжнародного благодійного фонду «Нове Покоління». Програма проєкту передбачає відвідування творчих майстерень, активний відпочинок та психотерапію (запобігання посттравматичному стресовому розладу за принципом рівний-рівному). Він складається з двох етапів. На першому етапі заняття проводяться окремо для дружин, окремо для ветеранів, окремо для дітей, а на другому етапі всі об'єднуються і примножують здобуті знання.

Особливість програми ще в тому, що вона проводиться на виїзді, у селі Ворохта на Прикарпатті серед мальовничих гір [136]. Унікальність проєкту в

тому, що він спрямований не лише на ветеранів, а і на членів їхньої сім'ї, що забезпечує більш комплексний та довготривалий ефект.

Унікальний проєкт в Україні, який було ініційовано та реалізовано цією організацією, є «Завдяки тобі» — це національна кампанія подяки військовим та ветеранам, можливість без слів сказати: «Моє життя у мирному місті, свобода і незалежність України — все це можливе завдяки тобі». Ця традиція — жест шани, прикладена долоня до серця, створює простір визнання і взаєморозуміння між людьми різного досвіду, цивільного і військового. Кампанія «вдячності» стартувала в Україні 20 серпня 2018 року публікацією в соціальних мережах і на телебаченні першого відеоролика, який пояснював суть жесту — притулити долоні до серця [136]. Головний аналог кампанії «Завдяки тобі» в інших країнах — американська традиція вдячності «Thank you for your service». У Сполучених Штатах Америки, якщо ветеран надягає військову форму та ще й із нагородами, то пройти спокійно вулицею він не зможе — його будуть зупиняти, тиснути руку, пригощати, робити подарунки, запрошувати в гості, робити фото. Велика мета кампанії — зробити подяку військовим, ветеранам і ветеранкам національною традицією [76]. У межах кампанії вийшло 2 відео, до неї долучились близько 50 зірок та лідерів думок.

Цей проєкт дає змогу ветеранам/ветеранкам, які повертаються додому та не відчують вдячності, відчутти момент емпатії та пережити позитивну емоцію, також це може бути для них рушійною силою рухатись далі. Для цивільних жителів — це можливість висловити вдячність людям, які захищали їх та Батьківщину. Це чудовий спосіб сприяти формуванню в громадськості розуміння цінностей і вдячності військовим та ветеранам і започаткувати традицію такої вдячності.

Організацією в співпраці з командою культурної дипломатії МЗС, соціальним мультимедійним проєктом ТСН, журналом VIVA «Переможці», засновницею «Театру переселенця» Наталією Ворожбит, художницею Дар'єю Кольцовою, звукорежисером Єфимом Байтлером та режисером Костянтином Кляцкіним було проведено документальний перформанс «Я Ветеран». Це перформанс, який складається з десяти історій українських ветеранів про вибір повернення з війни, про силу та сміливість зустрітись із самим собою. Захід

має на меті не лише донести до українського суспільства важливість теми реабілітації учасників АТО/ООС, а й подякувати країнам, які приймали на лікування поранених військових. Також оскільки в суспільстві нерідко трапляється протиставлення «суспільство–ветеран», захід був спрямований на те, щоб це стало майданчиком об'єднання цих двох дуальностей. Основна ідея проєкту — дати можливість суспільству глибше зрозуміти, ким є ті, хто пройшов війну, зрозуміти образ сучасного ветерана в Україні [76].

Veteran Hub — це спільний проєкт фондів Олени Пінчук, Віктора Пінчука та громадської організації «Побратими», створений у 2018 році задля централізованої підтримки ветеранів, працівників безпекового сектору, їхніх рідних та близьких, а також підтримки процесу їхньої інтеграції до цивільного життя [11]. До мережі Ветеран Хабу входять: Ветеран Хаб Київ; Ветеран Хаб Вінниця; Ветеран Хаб Дніпро; Ветеран Хаб Мобільний офіс (у Київській області, команда привозить послуги до тих, хто потребує їх, хоч, майже, в іншій області, хоч одразу за географічною межею Києва та надає консультації вдома. Резидентами Ветеран Хабу є такі громадські організації, як: «Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична Сотня»»; «Побратими»; «Ліга Медіаторів України»; «Вільний вибір»; «Блакитний птах»; «Всеукраїнське об'єднання осіб з інвалідністю «Група активної реабілітації»; «Об'єднання родичів політв'язнів Кремля»; «Добровольці», також Товариство з обмеженою відповідальністю «Veterano Group» та проєкт «Друг Героя» [11].

Проаналізувавши офіційний сайт, звіти діяльності [11; 72; 73], а також здійснивши опитування членів згаданого простору, ми визначили, що отримувачами послуг Ветеран Хабу можуть бути: ветерани АТО/ООС та члени їх сімей; військовослужбовці та члени їхніх сімей, а також члени сімей загиблих, зниклих безвісти, полонених та заручників. За час діяльності простору його відвідало понад 27350 клієнтів 6 із них майже 41% — ветерани; 9% — військові; 7% — члени сім'ї; цивільні — 44%.

Мережа Ветеран Хаб Ветеран Хабу в Києві, Вінниці та Дніпрі надає такі безоплатні послуги ветеранам, військовим та членам їхніх сімей, як:

– кейс-менеджмент (довготривалий супровід клієнтів, які отримують численні послуги; допомога в формуванні графіку надання послуг відповідно до запиту клієнта; консультації з психологічних підходів та допомога в обранні найкращого для клієнта). За час діяльності надано понад 7500 послуг;

– психологічна підтримка (консультації психологів, які працюють із ветеранами та членами їхніх сімей (офлайн, онлайн чи телефоні); психотерапія; групи підтримки; врегулювання конфліктів; каністерапія). За весь час роботи надано понад 2450 психологічних консультацій із питань депресій, невралгії, тривожних розладів, контролю гніву, стосунків у сім'ї, роботи з втратами, апатії та порушеннями сну та ін.;

– правова підтримка (юридичні консультації; юридичний супровід клієнтів; розроблення дорожніх мап правової підтримки; допомога в підготовці документів). За весь час роботи надано понад 2550 юридичних консультацій за запитом: отримання земельної ділянки, оформлення пільг, виплати і компенсації після звільнення з військової служби, стати на квартирний облік та отримати компенсацію на придбання житла, проходження або оскарження рішення медико-соціальної експертної комісії, дострокове звільнення з військової служби та ін.

– допомога з пошуком роботи (написання з клієнтом резюме; допомога в побудуванні кар'єрних планів; супровід у процесі пошуку роботи; підготовка до співбесіди; пошук та забезпечення освітніми курсами). Надано 1743 консультації з пошуку роботи, це були переважно такі напрями: охорона та робота пов'язана з безпекою, інструктори, ІТ-професії, логістика, менеджмент, юриспруденція (юрисконсульт, адвокат), робочі спеціальності. Розроблено 2 пам'ятки для ветеранів, які шукають роботу в цивільних сферах.

У зв'язку з національним карантинном, що розпочався через COVID-19, члени простору запустили єдиний інформаційний центр, який опрацьовує дзвінки з усієї України, та створили можливість для повноцінного консультування клієнтів онлайн та телефоном. Інформаційний центр — це

система прийому та розподілу клієнтських запитів між консультантами мережі, а також здійснення послідовного супроводу для отримання послуг.

Отже, як видно із вищезначеного, для ветеранів, військовослужбовців та членів їхніх сімей найчастіше надаються правові та психологічні послуги.

Відповідно до цього, ми можемо зробити висновок, що Ветеран хаб — це напрям послуг, який уперше став окремим та самостійним структурним підрозділом організації, а також це унікальний простір, який здійснює системну підтримку учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей.

Іншою громадською організацією, яка об'єднує в єдине всіх учасників АТО/ООС — киян та членів їхніх сімей — з метою представництва та захисту їхніх інтересів в територіальній громаді міста Києва, є Громадська організація «Київська міська спілка ветеранів АТО». Завдання спілки: надання соціальної, юридичної, матеріальної та соціально-педагогічної підтримки тим, хто захищає суверенітет та незалежність України на Сході країни в складі Збройних Сил України, добровольчих батальйонів та інших підрозділів.

У ході нашого дослідження, ми з'ясували, що фахівці Київської міської спілки ветеранів АТО/ООС вважають соціальну підтримку членів сімей учасників АТО актуальною проблемою, яка потребує особливої уваги держави. Фахівці зазначили, що попри існування нормативно-правових документів, які регулюють соціальну підтримку, учасники АТО/ООС та їхні сім'ї з різних причин не завжди отримують її в повному обсязі. Відтак виникла необхідність самостійного створення громадських організацій та об'єднань із метою соціальної допомоги учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей.

Здійснивши аналіз статуту, офіційного сайту організації [57; 135; 167] та провівши опитування фахівців, ми визначили, що програмно-змістове забезпечення соціальної підтримки учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей забезпечується п'ятьма відділами (рис. 2.8).

Рис. 2.8. Відділи «Київської міської спілки ветеранів АТО», які надають комплексну допомогу та інформаційну підтримку учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей

Джерело: складено автором самостійно

З метою соціальної підтримки та соціального пакета учасників АТО/ООС та їхніх сімей члени Київської міської спілки ветеранів АТО створили *інформаційно-аналітичний центр*, який передбачає функціонування єдиного вікна для отримання учасниками АТО/ООС та їхніми сім'ями допомоги, послуг, консультацій та відповідей, які стосуються соціальних питань щодо АТО/ООС в одному місці. За результатами дослідження ми визначили, що волонтери центру протягом одного місяця опрацьовують понад 100 індивідуальних звернень, з них понад 65 консультацій у центрі та 45 — телефоном. Кожен заявник отримує вичерпну інформацію щодо пільг та гарантій, первинну правову допомогу, а також, за необхідності, консультацію юриста чи адвоката.

Адаптація воїнів до мирного життя здійснюється в межах *проєкту «Коло довіри»* — це мережа ветеранських клубів сімейного типу, які сприяють адаптації та соціальній інтеграції учасників АТО/ООС через організацію комунікативної платформи для ветеранів АТО/ООС та членів їхніх сімей.

Учасниками та організаторами проєкту є самі ветерани, що дає змогу продемонструвати ефективний механізм соціальної адаптації учасників та реінтеграції в суспільство за принципом «рівний-рівному».

Учасникам клубу надається інформаційна та юридична допомога, консультації з працевлаштування, консультації та підтримка психолога, організація дозвілля ветеранів, сімейних свят, спортивна та творча реабілітація, а також можливість реалізації себе в бізнесових проєктах, спрямованих на отримання нової професії.

Необхідно зауважити, що цей проєкт планувався поширюватись лише на ветеранів АТО/ООС, проте через невтішну статистику — розлучення сімей учасників АТО/ООС члени спілки вирішили залучати сім'ї до роботи з психологами з метою їхньої психологічної підтримки, сприяння у налагодженні внутрішньосімейних відносин, допомоги в подоланні сімейних труднощів.

Учасниками проєкту «Кола довіри» є понад 250 ветеранів та членів їхніх сімей. Проєкт об'єднує близько 20 громадських організацій, волонтерських об'єднань та представників бізнесу і влади та демонструє яскравий приклад міжсекторальної взаємодії «громада-бізнес-влада» у розв'язанні проблем учасників АТО та членів їхніх сімей [135].

Задля психологічної та соціальної реабілітації учасників АТО/ООС спілка долучилась до проєкту «Гідне життя після війни», який реалізується в межах діяльності громадської організації «Центр зайнятості Вільних людей». Фахівці спілки в межах цього проєкту надають інформаційну допомогу воїнам АТО/ООС щодо навчання, перекваліфікації та працевлаштування. Також, фахівці працюють у напрямі «Ветерани до влади», який передбачає підготовку соціально активних учасників АТО/ООС до участі в міському самоврядуванні.

Наступним соціально-освітнім проєктом, до якого спілка залучає учасників АТО/ООС є *Coding for Future*, який покликаний допомогти людям, постраждалим від воєнних дій на Сході України, адаптуватися до нових життєвих умов та швидше соціалізуватись. В межах проєкту учасники безоплатно навчаються за спеціальністю комп'ютерне програмування, що

сприяє їхньому працевлаштуванню в провідних українських ІТ-компаніях або працювати дистанційно [41; 57].

Київська міська спілка ветеранів АТО також працює в напрямі медичного обслуговування учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей. Фахівці спілки у межах проєкту «Підтримка довгострокової соціальної стабільності в Україні» сприяють в отриманні цією категорією населення медичного забезпечення через співпрацю з різними медичними установами, які готові надати безплатну допомогу учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей, та працюють в таких напрямках: хірургія; стоматологія; ортопедія; травматологія; отоларингологія; офтальмологія; урологія; хірургічні, урологічні, ортопедичні втручання; реабілітаційне та фізіотерапевтичне лікування; відпочинок у санаторіях та лікувально-реабілітаційних центрах України та закордоном; лікування алко-і наркозалежності та репродуктивна медицина.

З метою збереження миру та злагоди в сім'ях учасників АТО/ООС, запобігання розлученням та конфліктам Громадська організація «Київська міська спілка ветеранів АТО» спільно з Громадською організацією «Життя після АТО» ініціювали та реалізують проєкт «Дружини України», який передбачає створення та підтримку груп самодопомоги для дружин та матерів учасників АТО/ООС в м. Києві та в інших областях України.

Ми визначили, що проєкт спрямований на дружин та матерів АТО/ООС, які часто переживають вторинну травму, що є наслідком впливу бойової травми чоловіка на життя сім'ї. З метою збереження атмосфери відкритості та довіри на групи запрошуються виключно дружини та матері учасників АТО/ООС.

Групи самодопомоги — це цілюще середовище для жінок, які перебувають у схожій ситуації, обставинах та мають схожі життєві проблеми і спільні життєві цілі. Робота груп здійснюється за принципом «рівний-рівному». Дружини та матері учасників АТО/ООС об'єднуються, щоб дізнатися як побороти власні переживання, страх та психологічне вигорання,

а також, що робити, коли близька людина повертається додому «іншою» внаслідок завданих війною емоційних, психологічних і духовних травм.

Основний терапевтичний механізм груп самопомоги — це спілкування. Умовно час, відведений для зустрічі групи, можна розділити на три частини: вільне спілкування, знайомство; інформаційно-тематична частина та обговорення теми. Спілкування відбувається в присутності психолога. Керує спілкуванням координатор групи. Дружини та матері учасників АТО/ООС приходять на групи самопомоги, маючи питання, на які намагаються знайти відповіді, а також із певним набутим досвідом виходу з тієї чи іншої ситуації. Під час зустрічей вони мають можливість виговоритися, звільнити розум і серце від тривожних думок, страху, а також отримують інформацію, рекомендації, які сприяють поліпшенню стосунків у сім'ї. Найцінніше в таких групах є почуття, що ти не один, що є люди, які здатні розпізнати та зрозуміти твій біль.

Зустрічі груп самопомоги проводяться двічі на тиждень. Учасники груп можуть приходити з дітками, для яких функціонує дитяча кімната для дітей від 3-х років [1; 54; 57; 135].

Крім зустрічей груп самопомоги, відділ по роботі з жінками організовує творчі зустрічі та майстер-класи, здійснює інформаційну підтримку, забезпечує підтримку психологів і сімейних консультантів.

Відділ сімейного та дитячого дозвілля реалізовує різні програми, які включають: залучення дітей до патріотично-спортивного клубу для виховання в них патріотів України; участь дітей та дорослих членів сімей учасників АТО/ООС у різноманітних майстер-класах, конкурсах; відвідування сім'єю кінотеатрів, театрів, святкових концертів, музеїв, океанаріуму, дельфінарію, аквапарку, цирку, зоопарку, атракціону; катання на ковзанах, лижах; підготовку вершників-початківців для дітей (програма кінного клубу Free Riding Club); вивчення англійської мови за програмою всебічного соціального розвитку дітей учасників АТО/ООС (культурно-освітній проєкт «Kids Club»); оздоровлення та відпочинок дітей та матерів у санаторіях (програма «Мати +

дитина»); активний відпочинок у дитячих оздоровчих таборах; туристичні походи; подорожі дітей Україною та за її межами [135].

Констатовано, що спілка особливу увагу приділяє соціальній підтримці членів сімей загиблих учасників АТО/ООС, яка здійснюється в межах *проєкту «Підтримка сімей загиблих воїнів АТО»*. Відповідно до цього проєкту фахівці організації: сприяють в отриманні допомоги на організацію поховань, складають дорожні карти для отримання документів; надають психологічну реабілітацію вдовам та дітям загиблих учасників АТО/ООС (допомога психолога, за необхідності — психотерапевта); проводять майстер-класи для дітей загиблих учасників АТО/ООС; організують відпочинок для вдів та дітей загиблих воїнів АТО/ООС в Україні та закордоном; допомагають в отриманні та оформленні земельних ділянок; допомагають у придбанні за собівартістю квартир на грошову компенсацію від держави; працюють у напрямі сприяння в отриманні житла для сімей загиблих воїнів АТО/ООС; організують культурно-розважальні заходи [135].

Отже, діяльність цієї спілки, як і проаналізованої нами попередньої організації, побудована на ефективних механізмах соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС за принципом «рівний-рівному».

Здійснивши аналіз діяльності недержавних організацій, ми можемо зазначити, що західні країни дедалі активніше долучаються до діяльності недержавних організацій, які здійснюють соціальну підтримку учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей переважно в таких напрямках: надання медичної допомоги та психологічної реабілітації українським військовослужбовцям, які постраждали під час проведення АТО/ООС на Сході країни; організація дозвілля та відпочинку дітей учасників АТО/ООС.

Волонтери з Німеччини, Франції, Австрії, Словаччини та США спільними зусиллями збирають кошти для українських учасників АТО/ООС за кордоном, допомагають ліками та медичним обладнанням та надають можливість учасникам АТО/ООС проходити спеціальне лікування. Зокрема,

вже 11 країн-членів НАТО та Ізраїль здійснюють лікування та реабілітацію учасників АТО/ООС.

За результатами пілотного експерименту, ми з'ясували, що всі (100%) недержавних організацій, які взяли участь у нашому дослідженні, надають допомогу учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей (учасникам АТО/ООС, ветеранам/ветеранкам, інвалідам війни та членам їхніх сімей, розлученим сім'ям учасників АТО/ООС та сім'ям загиблих учасників АТО/ООС) відповідно до напрямку діяльності та можливостей недержавних організацій для розв'язання проблем учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей і задоволення їхніх потреб, а також, якщо ця категорія отримувачів послуг опинилась у складних життєвих обставинах.

Провівши опитування експертів, ми визначили, що фахівці недержавних організацій найчастіше в роботі з сім'ями учасників АТО/ООС стикались із запитами інформаційного — 32 фахівців (78,1%) та правового характеру — 31 (75,6%); матеріальні труднощі — 30 (73,2%), однією із причин яких є проблеми з працевлаштуванням — 26 (63,4%), найменше з соціально-педагогічних — 14 (34,1%) та психологічних питань — 13 (31,7%) (див. рис. 2.9).

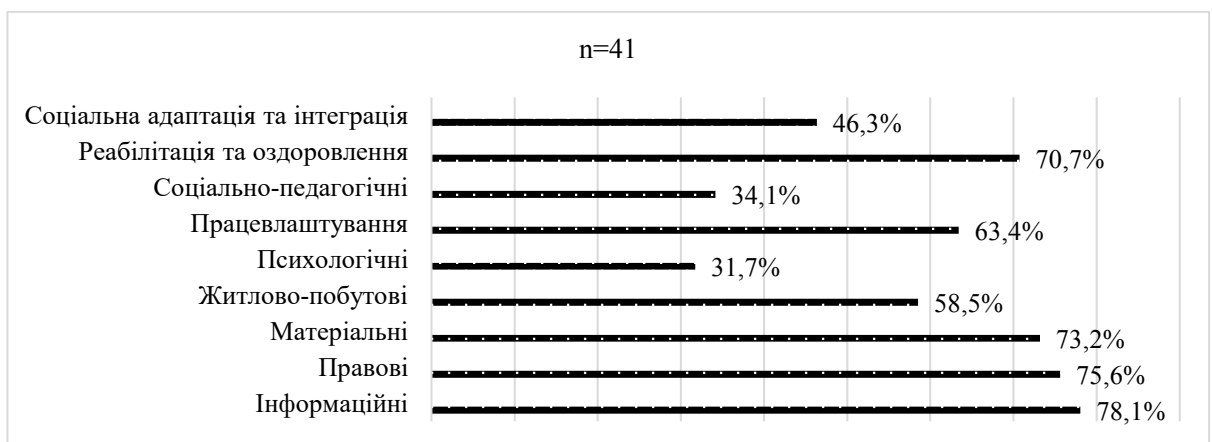

Рис. 2.9. Запити, з якими найчастіше зустрічаються фахівці недержавних організацій у роботі з сім'ями учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Відповідно до результатів, які ми бачимо на діаграмі, учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей мало поінформовані в питаннях: соціальних

пільг та прав; видів допомоги, або послуг, які може надати організація; щодо отримання соціальної допомоги від держави та/або інших установ із різних питань та ін. Підтвердженням цього факту також є результати відповідей експертів на питання «Оцініть поінформованість учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей про соціальні послуги та пільги, на які вони мають право?», де 17 експертів (41,5%) зазначили, що учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей мають низький рівень поінформованості; 22 (53,7%) — середній рівень; 3 (7,3%) — вище середнього. Це підтверджує дані самих отримувачів послуг, адже під час глибиного інтер'ю з членами сімей учасників АТО/ООС, ми з'ясували, що 40,7 % мають низький рівень поінформованості щодо своїх прав та пільг та не знають, куди звернутися по допомогу, якщо виникне потреба. Це свідчить, що ця категорія клієнтів потребує підвищення рівня обізнаності за допомогою проведення з ними індивідуальних консультацій, лекцій, семінарів, проведення інформаційних кампаній через ЗМІ, розробку рекламно-інформаційних матеріалів та дорожніх карт про послуги та пільги для учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, а також де їх можна отримати. Також експерти зазначають, що причинами виникнення в учасників АТО/ООС проблем із працевлаштуванням після повернення з зони АТО/ООС є: брак професійної освіти, досвіду роботи або взагалі роботи за спеціальністю; низька оплата праці; безробіття; зневіра мати хорошу роботу; упереджене ставлення працедавців до працівників-ветеранів; часта зміна роботи через конфлікти з керівництвом та колегами; невміння презентувати себе. Ця ситуація свідчить про те, що учасники АТО/ООС потребують допомоги в соціальній та професійній адаптації та інтеграції, проходженні курсів підвищення кваліфікації та перекваліфікації; пошуку роботи, написання резюме. За допомогою проведення інформаційних кампаній потрібно змінювати ставлення працедавців і суспільства загалом до учасників АТО/ООС.

Отже, численні особисті звернення учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей із різних проблемних питань до недержавних організацій свідчать про

актуальність цієї проблеми та про необхідність здійснення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС.

Для розуміння відповідності запитів учасників АТО/ООС до недержавних організацій та послуг, які надають недержавні організації цієї категорії осіб, нами було поставлене запитання до респондентів: «Які види соціальної підтримки Ви надаєте учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям?». Усі експерти (100%) зазначили, що одним із їхніх напрямів діяльності є інформування всіх клієнтів, тому вони здійснюють інформаційну підтримку (63,4% зазначили, що їхня діяльність безпосередньо спрямована на інформування учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, тому вони проводять інформаційні кампанії, створюють гарячі лінії та інформаційні центри). Наступними видами підтримки учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, які надають недержавні організації, найчастіше є: психологічна — 80,5%; правова — 78,1%; соціально-педагогічна 73,2%, найменше недержавні організації надають соціально-гуманітарну — 46,3% та допомогу в працевлаштуванні — 29,3% (див. рис. 2.10).

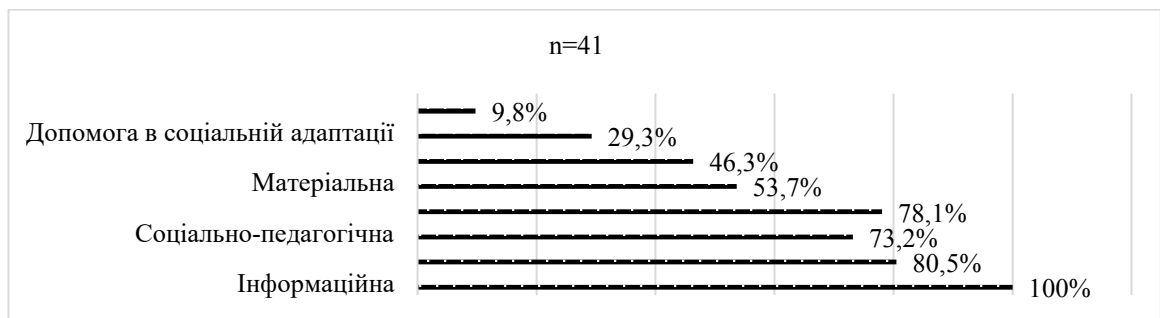

Рис. 2.10. Розподіл відповідей респондентів на питання «Які види соціальної підтримки Ви надаєте учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям?» (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Отримані результати свідчать, що фахівці недержавних організацій більше приділяють увагу наданню послуг інформаційного та правового характеру, адже поінформованість та правова обізнаність клієнтів щодо прав та пільг, соціальних виплат та видів допомоги, на які вони мають право, а також, де саме той чи інший вид допомоги отримати сприятиме вирішенню матеріальних, житлово-побутових проблем та швидшій соціальній та

професійній адаптації, інтеграції клієнтів. Також, вони надають перевагу послугам, спрямованим на задоволення психологічного та соціально-педагогічного компоненту життя клієнтів, це передбачає створення умов, за яких особистість набуває спроможності самостійно розв'язувати свої життєві проблеми та успішно пройти етап адаптації.

Отже, провівши порівняння запитів учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, з якими найчастіше стикаються фахівці недержавних організацій та видами соціальної підтримки, які вони надають (див. рис. 2.9 та 2.10), ми з'ясували, що між запитами й послугами, які надають фахівці, існують певні розбіжності, а саме: в питаннях психологічної та соціально-педагогічної підтримки, допомоги в соціальній адаптації та працевлаштуванні, матеріального, житлово-побутового та медико-соціального забезпечення. Це пов'язано, передусім, із тим, що учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей переважно звертаються по допомогу для задоволення своїх базових потреб, таких як допомога із розв'язанням матеріальних, житлово-побутових проблем, проблем зі здоров'ям, лікуванням та реабілітацією, труднощів у працевлаштуванні. Вони рідше звертаються по допомогу у розв'язанні певних психологічних, соціально-педагогічних проблем та проблем із соціальною адаптації та інтеграції, тому що вважають, що це не є першочерговим, не усвідомлюють, що в них існують такі проблеми, можуть їх подолати самостійно, а дехто не має інформації про те де, і в якій формі можна отримати таку допомогу. Фахівці також зазначають, що неуспішна адаптація та інтеграція учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей до суспільного життя може спричиняти складнощі в адаптації та інтеграції в нових умовах життя; ускладнити їхній загальний психологічний стан (посттравматичний стресовий розлад учасників АТО/ООС, посттравматичний стресовий розлад або вторинний посттравматичний стресовий розлад у членів сімей); соціальну ізоляцію, замкнутість та соціальну дезадаптацію; проблеми зі зловживанням наркотичних та психоактивних речовин; призвести до проявів агресивної та насильницької поведінки; порушення сімейних стосунків та ризиків можливих

розлучень; безробіття. Отже, фахівці недержавних організацій особливу увагу приділяють наданню психологічної, соціально-педагогічної підтримки та допомоги в соціальній адаптації. Фахівці зазначають, що вони залучають клієнтів до отримання психологічної, соціально-педагогічної підтримки та допомоги в соціальній адаптації після первинних звернень клієнтів, під час інформування про послуги, які надає недержавна організація, оцінюванні потреб та складанні індивідуального плану роботи.

Усі респонденти (100%) зазначили, що в їхніх недержавних організаціях інформування сімей учасників АТО/ООС здійснюється за допомогою надання консультацій, через офіційний сайт, соціальні мережі та інформаційно-роз'яснювальних кампаній через ЗМІ — 63,4% (див. рис. 2.11).

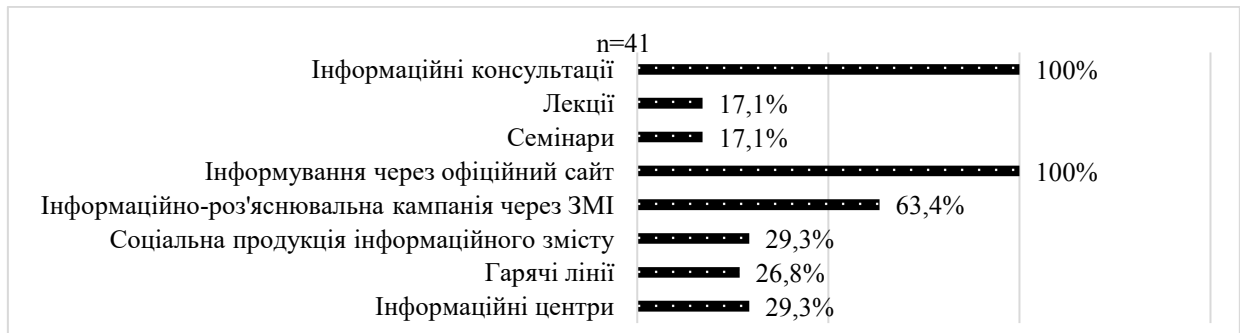

Рис. 2.11. Форми та методи роботи недержавних організацій для здійснення інформаційної підтримки сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Отже, ми можемо зазначити, що в недержавних організаціях проводиться кампанія з інформування своїх клієнтів. Крім традиційних форм роботи, розробляються інноваційні, а саме: діяльність гарячих ліній та інформаційних центрів. Такі форми роботи надають можливість охопити широкий спектр клієнтів та надати допомогу учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей не лише в межах свого міста, але й усієї країни. Також фахівці зазначили, що проведення інформаційно-роз'яснювальних кампаній через ЗМІ спрямоване не лише на поінформування учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей про види соціальної підтримки, які вони надають, а задля привернення уваги громадськості до актуальних для українського суспільства питань соціальної підтримки,

забезпечення учасників АТО/ООС та їхніх сімей, та формування в суспільстві шанобливого ставлення, вдячності учасникам АТО/ООС.

Найпоширенішими формами та методами роботи недержавних організацій для здійснення психологічної підтримки сімей учасників АТО/ООС є: індивідуальні психологічні консультації (для учасників АТО/ООС — 82,9%; дружин/чоловіків учасників АТО/ООС — 73,2%; дітей учасників АТО/ООС — 24,4%; батьків учасників АТО/ООС — 9,8%); психодіагностика — 73,2%; психокорекція та психотерапія — 53,7%; сімейні психологічні консультації 63,4%; групи самопомоги (для учасників АТО/ООС — 41,5%; дружин і матерів — 53,7% (див. рис. 2.12).

Рис. 2.12. Форми та методи роботи недержавних організацій для здійснення психологічної підтримки сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Результати опитування свідчать, що для поліпшення морально-психологічного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, подолання психологічних проблем та збереження сімейних зв'язків потрібно проводити індивідуальні та сімейні консультації, групи самопомоги, психодіагностику, психокорекцію та психотерапію, групи підтримки; психологічні групові заняття для дітей; арт-терапевтичні заняття, соціально-психологічні тренінги, лекції та семінари. Цікавими, на нашу думку, є кризове консультування, біосугестивна терапія та методи кататимно-

імагінативної психотерапії, однак їх мало використовують недержавні організації під час надання психологічної підтримки учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей.

Соціально-педагогічна підтримка сімей учасників АТО/ООС у недержавних організаціях найчастіше здійснюється за допомогою організації та проведення культурно-розважальних заходів — 73,2%; тренінгів та кіноклубів — 46,3%; соціально-педагогічних занять для дітей, організації таборів для дітей до 18 років, екскурсій та відвідування сім'єю кінотеатрів, театрів, концертів, музеїв — 43,9% (див. рис. 2.13).

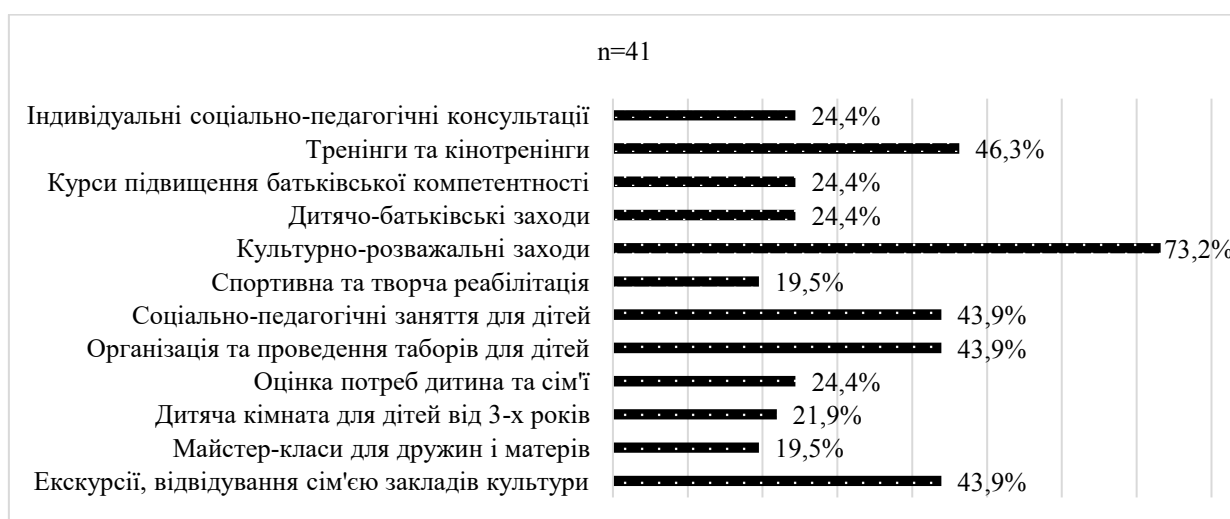

Рис. 2.13. Форми та методи роботи недержавних організацій для здійснення соціально-педагогічної підтримки сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Результати, які подані на рис. 2.13, свідчать, що недержавні організації надають соціально-педагогічну підтримку сім'ям учасників АТО/ООС, використовуючи різноманітні форми та методи роботи. Однак лише незначна частина опитаних фахівців зазначила, що в них проводяться індивідуальні педагогічні консультації для дітей та батьків, дитячо-батьківські заходи й курси підвищення батьківської компетентності, а це дуже важливий складник соціально-педагогічної підтримки сімей учасників АТО/ООС, тому що за результатами опитування сімей учасників АТО/ООС нами було з'ясовано, що ця група отримувачів соціальних послуг має проблеми у взаємовідносинах батьків і дітей, у вихованні дітей, зміни поведінки дітей на ризиковану, зниженням

мотивації до навчання. Тож, недержавні організації мають упроваджувати сімейно-орієнтовані заходи, які спрямовані на формування відповідального ставлення батьків до виховання дітей, становлення педагогічної компетентності батьків, усвідомлення і осмислення механізмів діалогічного спілкування, набуття вмінь і навичок конструктивної взаємодії батьків і дітей.

Також обов'язковим компонентом ефективної соціально-педагогічної роботи з сім'ями має бути оцінювання потреб дитини та сім'ї, складання індивідуального плану роботи, що охоплює різні сфери життя сім'ї.

На жаль, оцінювання потреб дитини та сім'ї здійснюється в діяльності незначної частини недержавних організацій. Водночас, якщо вирішувати лише запити клієнтів, з якими вони звертаються, не проводити оцінювання потреб дитини та сім'ї, складно ефективно вплинути на майбутнє життя та функціонування сімей.

Фахівці зазначили, що під час здійснення матеріальної підтримки сімей учасників АТО/ООС вони сприяють в отриманні матеріальних, житлово-побутових пільг та медичного забезпечення — 29,3%; співпрацюють із різними медичними установами, які готові надати безоплатну допомогу учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей 43,9%. Лише 24,4% опитаних зазначили, що в межах реалізації проєкту вони надавали адресну матеріальну допомогу (див. рис. 2.14).

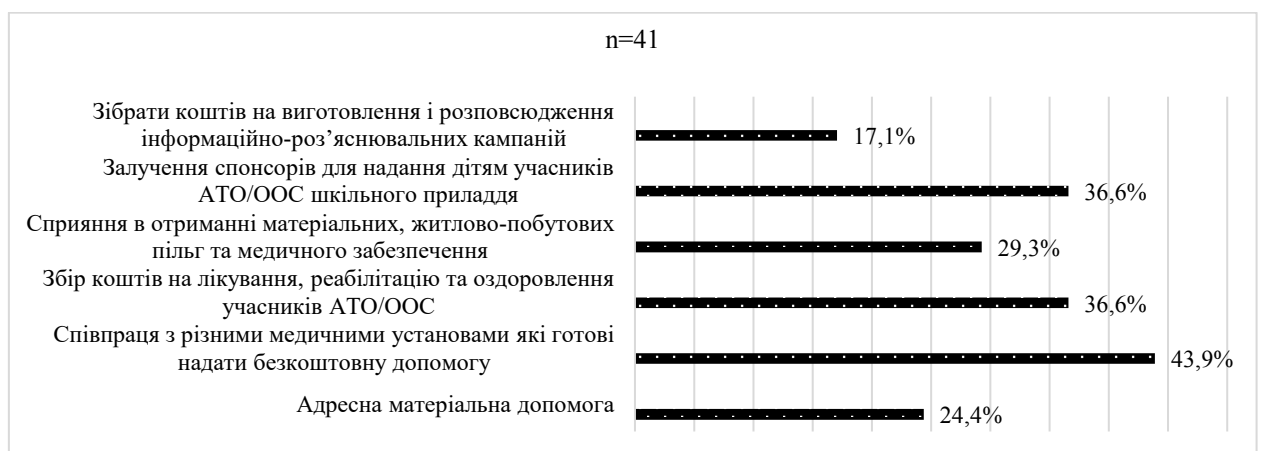

Рис. 2.14. Форми та методи роботи недержавних організацій для здійснення матеріальної підтримки сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Результати свідчать, що більшість недержавних організацій безпосередньо не здійснюють матеріальне забезпечення сімей учасників АТО/ООС, а лише сприяють в отриманні матеріальної допомоги, пільг на житло, комунальних послуг, земельної ділянки, безоплатних лікарських препаратів, лікування, медичної реабілітації, грошової компенсації за невикористану санаторно-курортну путівку та вартості самостійного санаторно-курортного лікування та ін.

Також вони здійснюють пошук і залучення спонсорів для надання дітям учасників АТО/ООС шкільного приладдя/необхідних речей для повноцінного розвитку на навчання дитини.

Основними формами та методами роботи недержавних організацій під час соціально-гуманітарної допомоги сім'ям учасників АТО/ООС є: надання харчових продуктів, речей першої потреби, одягу — 36,6% та забезпечення шкільним обладнанням та засобами особистої гігієни — 24,4%.

У результаті анкетування ми визначили, що лише частина недержавних організацій сприяє в отриманні матеріальної підтримки, надає соціально-гуманітарну допомогу та провадить фандрейзингову діяльність — це свідчить про те, що учасник АТО/ООС та члени їхніх сімей, які звертаються до організації, яка не надає такі види підтримки, не матиме можливості повною мірою розв'язати свої проблеми та задовольнити потреби. На наш погляд, недержавні організації, які не надають такі види підтримки, мають поінформувати клієнта, де він може отримати допомогу, а також виконувати роль посередника між клієнтом і державною або недержавною організацією, яка може надати допомогу клієнту відповідно до його запиту, і здійснювати супровід на всіх етапах роботи.

Велика частина опитаних 32 (78,1%) зазначила, що в їхніх недержавних організаціях правова підтримка сімей учасників АТО/ООС здійснюється за допомогою юридичних консультацій, 21 (51,2%) — здійснення первинної

правової допомоги, 14 (34,1%) — представництва інтересів клієнтів (див. рис. 2.15).

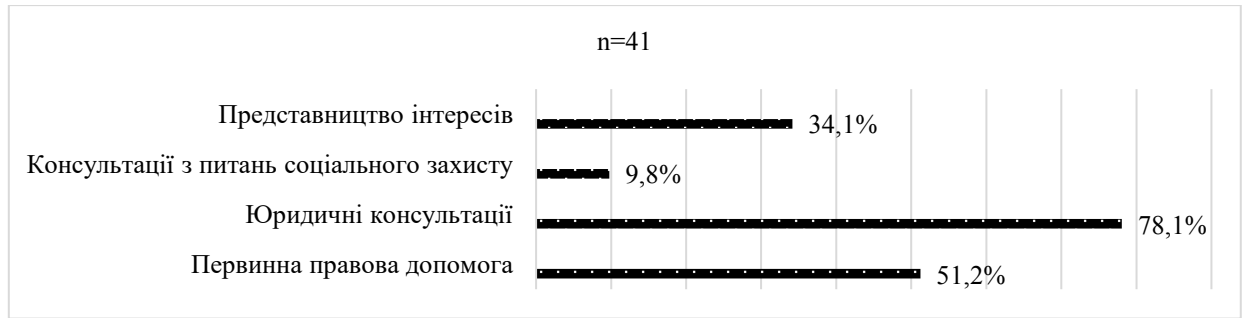

Рис. 2.15. Форми та методи роботи недержавних організацій для здійснення правової підтримки сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Під час опитування ми визначили, що юридичні консультації здійснюються з питань: пільг та гарантій, що надаються державою членам сімей учасників АТО/ООС; отримання матеріальних виплат; отримання посвідчень «учасник бойових дій», «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого»; отримання безоплатного медичного обслуговування; оформлення земельної ділянки; отримання пільг на житло, комунальні послуги; домашнього насильства; розлучення. Завдяки наданню правової допомоги недержавні організації сприяють, щоб учасники АТО/ООС та їхні сім'ї отримали пільги та види соціальної підтримки, на які вони мають право від держави, та яких потребують. Це сприяє розв'язанню матеріальних, житлово-побутових, земельних проблем, проблем зі здоров'ям та отриманням медичного забезпечення, внутрішньо-сімейних труднощів.

Одним із напрямів роботи недержавних організацій з учасниками АТО/ООС та членами їхніх сімей є допомога в соціальній адаптації та інтеграції. Із цією метою для означеної категорії клієнтів проводяться психологічні консультації/групи взаємодопомоги — 21 (51,2%); робота за принципом «рівний-рівному» — 19 (46,3%); залучення до волонтерської та громадської діяльності — 25 (60,9%) (див. рис. 2.16).

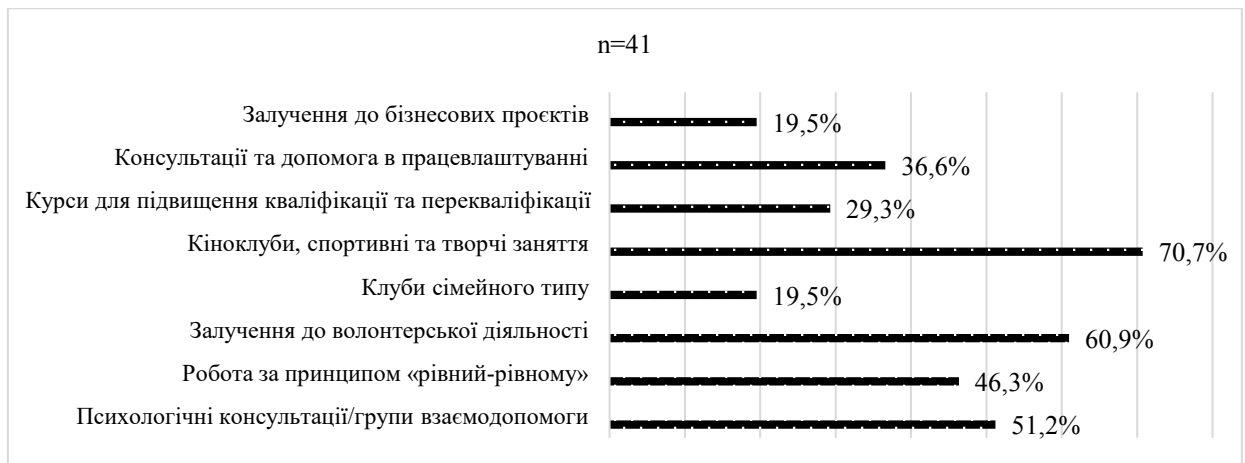

Рис. 2.16. Форми та методи роботи недержавних організацій для здійснення допомоги в соціальній адаптації та інтеграції сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Усі форми та методи соціальної адаптації учасників АТО/ООС і членів їхніх сімей спрямовані на відновлення психоемоційного стану сімей та учасників АТО/ООС, які пережили психотравму, комунікації з рідними та близькими та створення умов, за яких особистість набуває спроможності самостійно долати свої життєві проблеми. Необхідним компонентом у наданні допомоги в соціальній адаптації та інтеграції є робота за принципом «рівний-рівному», адже учасники АТО/ООС та їхні сім'ї — це специфічна група клієнтів, яка важко йде на контакт і довіряє лише своїм. «Принцип «рівний-рівному» дає можливість бути відкритими у спілкуванні та здобути успішний приклад й інструменти розв'язання своїх проблем. Залучення до волонтерської та громадської діяльності учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей дає їм змогу відчувати себе важливою частиною громади, суспільства, подолати замкнутість, соціальне уникнення, дистанціювання і відчуження від інших. Адже в ході проведеного скринінгу емоційного стану учасників АТО/ООС було визначено — одним із питань, яке турбує учасників АТО/ООС, є неприйняття їх суспільством та відсторонене ставлення громадськості.

Соціальна адаптація необхідна всім учасникам АТО/ООС для організованого, поступового психологічного та безконфліктного повернення

учасників АТО/ООС із війни, нетравмуючого «прилаштування» їх до нових умов життя та взаємовідносин у сім'ї та людьми довкола, профілактики розвитку в них посттравматичного стресового розладу, дезадаптації, конфліктів з оточенням. Дуже важливо, що недержавні організації надають учасникам АТО/ООС цей вид допомоги. Результати проведеного скринінгу учасників АТО/ООС та дружин показав, що вони потребують комплексної психологічної допомоги та допомоги в соціальній адаптації. Цей вид допомоги має бути в усіх недержавних організаціях, які працюють із сім'ями учасників АТО/ООС, а якщо немає можливості її надавати, потрібно розробити дорожню карту, де саме учасник АТО/ООС може отримати допомогу в соціальній адаптації та інтеграції.

Отже, діяльність недержавних організацій створює умови для повноцінного функціонування сімей та розвитку дітей, що є позитивним прикладом соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС. Змістом діяльності недержавних організацій щодо соціальної підтримки членів сімей учасників АТО/ООС є: консультативна та інформаційна робота щодо державних гарантій та пільг учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям; психологічна та соціально-педагогічна підтримка; правова допомога в оформленні статусу «учасник бойових дій» (зокрема добровольцям), «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого»; сприяння в отриманні матеріальної допомоги; залучення коштів та пошук спонсорів для задоволення потреб учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; соціально-гуманітарна допомога; допомога в працевлаштуванні; допомога в соціальній адаптації та інтеграції; організація та проведення масових заходів пов'язаних з діяльністю організації; оздоровлення учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей.

У результаті другого етапу пілотного експерименту встановлено недостатність різних видів соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС недержавними організаціями, наявні поодинокі спроби запровадити комплексний підхід у їх наданні. Почасту недержавні організації надають послуги окремо членам сімей — лише для учасників АТО/ООС, або

проводиться робота тільки з дружинами/матерями або дітьми. Відсутнє загальне уявлення про проблеми та потреби конкретної сім'ї, що, на нашу думку, значно знижує дієвість соціальної підтримки та сповільнює або унеможлиблює розв'язання проблем сім'ї, задоволення її потреб.

Тому вважаємо за необхідне розробити та впровадити комплексну програму соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС, яка включатиме діагностичний інструментарій із метою оцінювання потреб членів сім'ї на початковому етапі роботи з ними; можливість комбінування різних видів соціальної підтримки (інформаційної, правової, психологічної, соціально-педагогічної, соціально-гуманітарної підтримки та допомоги в соціальній адаптації та інтеграції). Вона ґрунтуватиметься на таких принципах, як: комплексність, сімейно-орієнтованість та міждисциплінарність.

Висновки до розділу 2

У другому розділі дисертаційної роботи представлено результати пілотного експерименту, мета якого полягала у визначенні за допомогою глибинних інтерв'ю потреб і проблем сімей учасників АТО/ООС та аналізі стану надання недержавними організаціями соціальної підтримки цій цільовій групі через проведення анкетування фахівців цих організацій.

За результатами глибинних інтерв'ю членів сімей учасників АТО/ООС, було визначено, що участь одного із членів сімей у зоні бойових дій впливає не лише на фізичне та психологічне здоров'я самого учасника АТО/ООС, але й на емоційний стан членів їхніх сімей, як дорослих, так і дітей, на взаємовідносини між членами сім'ї та психологічний клімат у сім'ї. Після повернення бійців із війни в стані психологічного та фізичного виснаження, спостерігається загострення соціальних проблем, а саме: зростання психологічних проблем у сім'ї (напруженість у стосунках між батьками та дітьми; емоційна холодність, брак емоційного контакту між членами сім'ї;

конфлікти тощо); труднощі у вихованні дітей; зростання кількості розлучень; надмірне вживання алкоголю або інших психотропних речовин; виникнення конфліктних ситуацій на робочих місцях, у транспорті, у різних установах, куди звертаються учасники АТО/ООС; труднощі в працевлаштуванні, соціальна ізоляція, замкнутість та соціальна дезадаптація.

Було визначено актуальні проблеми сімей учасників АТО/ООС та об'єднано їх у чотири групи, а саме: психологічні (посилена напруга та стурбованість, тривожність, страх занепокоєння, самотність, прояви первинного посттравматичного стресового розладу та вторинного посттравматичного стресового розладу, дефіцит прояву позитивних почуттів, обмеження в міжособистісній та внутрішньосімейній взаємодії, психологічне виснаження, злість, гнів, образа, конфлікти у сім'ї); матеріально-побутові (неможливість та втома від самотійного розв'язання всіх матеріально-побутових питань членом сім'ї, який залишився дома, безробіття, залежність від заробітної плати учасників АТО/ООС, брак коштів або значні витрати на лікування та реабілітацію учасника АТО/ООС, який дістав поранення, контузію та хворих батьків, відсутність власного житла або погані житлові умови); проблеми з оформленням документів отримання статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого», матеріальної допомоги, земельної ділянки, забезпечення житлом та грошової компенсації на житло, безоплатного лікування та реабілітації, оздоровлення та відпочинку всіх членів сім'ї); проблеми з вихованням дітей (неслухняність, неконтрольованість, безвідповідальність та розвиток ранньої самотійності, прояви агресивності та протесту, розвиток ризикованої поведінки, зниження мотивації до навчання. Нами було виявлено, що всі вищеперераховані проблеми в цих сім'ях посилюються з повторною участю в бойових діях учасників АТО/ООС.

Визначено основні потреби сімей учасників АТО/ООС, а саме: потреба в інформаційній, правовій, матеріальній підтримці та житловому забезпеченні,

медичному обслуговуванні, соціально-педагогічній та психологічній підтримці, допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції.

Необхідно зауважити, що якість надання соціальної підтримки недержавними організаціями членам сімей учасників АТО/ООС оцінюється на середньому рівні. Ця група отримувачів соціальних послуг наголосила на необхідності комплексного надання послуг та участі в наданні соціальної підтримки міждисциплінарної команди, яка обізнана в проблемах сімей учасників АТО/ООС та особливостях роботи з ними.

З метою визначення стану надання соціальної підтримки учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей, визначення ефективних форм та методів роботи з сім'ями учасників АТО/ООС та покращення якості надання цих послуг недержавними організаціями цієї групи осіб, нами було проаналізовано звіти, статuti, офіційні сайти, соціальні мережі та проєктну діяльність недержавних організацій та проведено анкетування фахівців. Визначено, що на сьогодні учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей пропонуються різноманітні види, форми та методи соціальної підтримки, а саме: консультативна та інформаційна робота щодо державних гарантій та пільг учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям; психологічна та соціально-педагогічна підтримка; правова допомога в оформленні статусу «учасник бойових дій» (зокрема добровольцям), «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого»; сприяння в отриманні матеріальної допомоги; залучення коштів та пошук спонсорів для задоволення потреб учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; соціально-гуманітарна допомога; допомога в працевлаштуванні, підвищенні кваліфікації та перекваліфікації; допомога в соціальній адаптації та інтеграції. Однак, попри активну діяльність недержавних організацій щодо соціальної підтримки цієї групи отримувачів соціальних послуг не всі сім'ї учасників АТО/ООС мають доступ до цих видів допомоги й отримують її, а також часто ці послуги надаються окремо для учасників АТО/ООС, окремо проводиться робота з жінками та дітьми. Також деякі недержавні організації забезпечують надання одного або декількох видів соціальної підтримки, і почасти сім'ї учасників

АТО/ООС не можуть розв'язати всі свої проблеми, задовольнити потреби в одному місці. Тому вважаємо за необхідне розробити та впровадити комплексну програму соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС. Вона включатиме діагностичний інструментарій із метою оцінювання потреб членів сім'ї на початковому етапі роботи з ними; можливість комбінування різних видів соціальної підтримки (інформаційної, правової, психологічної, соціально-педагогічної, соціально-гуманітарної підтримки та допомоги в соціальній адаптації та інтеграції). Вона ґрунтуватиметься на таких принципах, як: комплексність, сімейно-орієнтованість та міждисциплінарність.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ НЕДЕРЖАВНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ СІМЕЙ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

3.1. Розроблення та апробація програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції

На основі теоретичного аналізу проблеми та результатів пілотного експерименту було встановлено, що члени сімей учасників АТО/ООС потребують комплексного підходу в наданні соціальної підтримки. Тому на наступному етапі було розроблено та впроваджено в практику діяльності недержавних організацій програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС, а саме Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС».

Розроблена комплексна програма пройшла експертизу та широке обговорення перед її впровадженням. Так, у червні 2019 року нами було проведено круглий стіл «Проблеми соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС у практиці діяльності організацій соціальної сфери» із залученням 32 фахівців 3 державних та 4 недержавних організацій, котрі брали участь в анкетуванні на другому етапі пілотного експерименту, результати якого висвітлені в параграфі 2.2, а саме: Благодійного фонду «Благодійна організація Карітас-Київ»; Міжнародного благодійного фонду «Українська фундація громадського здоров'я»; Представництва HealthRight International (Право на здоров'я) в Україні; Громадської організації «Рада ветеранів АТО Дніпровського району міста Києва»; Черкаського обласного центру соціальних служб; Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; Миколаївського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Умовами участі фахівців державних та недержавних організацій у круглому столі були: досвід надання організацією соціальної підтримки сім'ям

учасників АТО/ООС; бажання впроваджувати Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» у діяльність організації.

На круглому столі було представлено результати пілотного експерименту, презентовано авторську Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС», розроблений діагностичний інструментарій із визначення проблем і потреб цієї групи отримувачів соціальних послуг, а також інструментів оцінювання дієвості комплексної програми. Також фахівцям було презентовано навчальний змістовий модуль «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями» та запрошено до участі в ньому з метою підвищення своєї професійної компетентності в питаннях соціальної підтримки учасників АТО/ООС та їхніх сімей.

Учасники круглого столу високо оцінили розроблене автором програмно-змістове забезпечення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС та виявили бажання підвищити рівень своєї професійної компетентності в роботі з цією цільовою групою, пройшовши розроблений навчальний змістовий модуль. Наприкінці круглого столу його учасникам було запропоновано оцінити представлену Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС», заповнивши анкету «Анкета для фахівців щодо вдосконалення Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» (додаток Ж).

Отже, 28 респондентів (87,5%) вважають, що представлена комплексна програма повністю відповідає проблемам та потребам/запитам сімей учасників АТО/ООС, а 4 респонденти (12,5%) зазначили, що частково.

Важливо відзначити, що 18 респондентів (56,3%) зазначили, що розроблене програмно-змістове забезпечення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС повністю відповідає матеріально-технічним можливостям їхніх організацій, а 14 осіб (43,7) — відповідає частково. 23 респонденти (71,9%) визнали актуальність та інноваційність представленого програмно-змістового забезпечення, 12 осіб (28,1%) — вважають його частково інноваційним.

Також 29 респондентів (90,6%) підкреслили, що заходи, форми, методи роботи повністю відповідають завданням розробленого програмно-змістового

забезпечення та цільовій групі, і лише 3 осіб (9,4%) вважають, що вони частково відповідають. Одноголосно 100% респондентів підтвердили структурованість та логічність змісту розробленого програмно-змістового забезпечення, а також зазначили, що воно доступне та зрозуміле для сприйняття.

Респонденти визнали, що запропоноване програмно-змістове забезпечення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС може бути впроваджене в діяльність недержавних організацій, а також обов'язково має бути використане під час підготовки та підвищенні кваліфікації фахівців із соціальної роботи.

Важливими для вдосконалення змісту Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» були рекомендації учасників круглого столу, а саме:

- врахування типу сім'ї учасників АТО/ООС під час добору форм, методів та заходів відповідно до виду(ів) соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС;

- залучати до надання різних видів соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС ширше коло фахівців — членів міждисциплінарної команди (психотерапевтів, арттерапевтів, кінологів, фахівців центру зайнятості, художників та ін.);

- задля розв'язання проблеми браку кадрових і матеріальних ресурсів розвивати ефективну партнерську взаємодію, як між недержавними організаціями, так і між різними секторами — державними організаціями, громадою, бізнесом, донорськими організаціями, засобами масової інформації тощо.

Отже, проведене оцінювання дало змогу внести корективи в розроблену Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» та підтвердила можливість її впровадження в діяльність недержавних організацій.

Комплексна програма «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» була впроваджена в діяльність трьох недержавних організацій: Благодійного фонду «Благодійна організація Карітас-Київ»; Представництва HealthRight

International (Право на здоров'я) в Україні; Громадської організації «Рада ветеранів АТО Дніпровського району міста Києва». Впровадження здійснювалось упродовж 2020-2021 рр. Інші учасники круглого столу зазначили, що вони надають соціальну підтримку «індивідуально», «сюжетно» (тобто час від часу), а також у них «немає людських ресурсів для комплексного надання соціальної підтримки».

Розглянемо зміст *Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС»* детальніше.

Мета: оптимізація психоемоційного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, сприяння соціальній адаптації та інтеграції, нормальному функціонуванню сім'ї й зростанню соціального благополуччя шляхом надання їм інформаційної, психологічної, соціально-педагогічної, правової та соціально-гуманітарної допомоги.

Завдання:

- виявлення проблем та потреб учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей;
- розроблення та реалізація плану соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС;
- проведення заходів із соціальної адаптації та інтеграції, підвищення потенціалу сімей учасників АТО/ООС, зростання їхнього соціального благополуччя, покращення психоемоційного стану;
- моніторинг та оцінювання задоволеності потреб сімей учасників АТО/ООС та екстрене реагування на нові потреби з метою їхнього забезпечення.

Алгоритм соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС передбачав такі дії:

1. встановлення контакту та налагодження партнерської взаємодії з цією цільовою групою;
2. оцінювання випадку сім'ї та діагностування її потреб (визначення індивідуальних особливостей кожного члена сім'ї; дослідження проблем і потреб, а також чинників, які вплинули на виникнення труднощів, визначення внутрішніх та зовнішніх ресурсів, які можна використати для розв'язання проблем);

3. мотивування до змін у поведінці та взаємовідносинах із сім'єю та оточенням, формування усвідомленого ставлення до розв'язання власних проблем;

4. планування та добір відповідних форм, методів і заходів для здійснення видів соціальної підтримки (узгодження дій із всіма членами сім'ї, залучення до співпраці в процесі планування та прийняття рішень);

5. координація спільних дій міждисциплінарної команди та пошук (за потреби) додаткових кадрових і (або) матеріальних ресурсів для надання певного виду соціальної підтримки;

6. створення умов для реалізації плану соціальної підтримки сім'ї учасників АТО/ООС;

7. надання різних видів соціальної підтримки членам сім'ї відповідно до виявлених потреб;

8. моніторинг процесу надання різних видів соціальної підтримки та внесення змін і доповнень до плану соціальної підтримки сім'ї;

9. оцінювання дієвості наданих видів соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС та завершення ведення випадку.

Як видно із вище представленого алгоритму, процес соціальної підтримки в межах Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» передбачає поетапність. Вона складається із 4 етапів: діагностичного, прогностичного, впровадження, оцінювання (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Етапи соціальної підтримки в межах Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС»

Джерело: складено автором самостійно

На першому (*діагностичному*) етапі соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС фахівцями здійснюється загальний збір, систематизація та узагальнення інформації щодо індивідуальних особливостей кожного члена сім'ї; визначення соціальних чинників, які впливають на особистість; виявлення причини змін

емоційного стану та поведінки; визначення актуальних проблем і потреб сімей учасників АТО/ООС за допомогою оцінки потреб отримувачів соціальних послуг.

На етапі *прогнозування*, відповідно до виявлених на попередньому етапі проблем і потреб, здійснюється визначення цілей та способів втручання фахівця в проблеми сімей учасників АТО/ООС; прогнозування, проектування процесів розв'язання проблем цієї цільової групи з метою надання кваліфікованої та якісної соціальної підтримки; прогнозування впливу на сім'ї учасників АТО/ООС участі в заходах; моделювання соціальної поведінки цієї цільової групи.

Етап *впровадження* передбачав безпосередню реалізацію заходів у межах Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС».

Реалізація комплексної програми завершувалася етапом *оцінювання*, де здійснювалося оцінювання дієвості соціальної підтримки, форм та методів роботи, задоволеності потреб сімей учасників АТО/ООС, а також приймалося рішення про завершення надання соціальної підтримки.

Із метою підвищення якості надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС протягом усіх етапів реалізації комплексної програми здійснювався моніторинг. Він передбачав систематичне спостереження за реалізацією змісту програми, якістю надання послуг, вивчення нових проблем та потреб, які з'явилися в них.

Якщо під час моніторингу і оцінювання було визначено, що сім'ї учасників АТО/ООС подолали свої проблеми та задоволені рівнем надання послуг, робота з ними завершувалась. Якщо протягом реалізації програми було виявлено, що проблеми сімей учасників АТО/ООС не вирішені, або з'явилися нові потреби, фахівці вносили корективи в план соціальної підтримки.

Комплекс заходів із соціальної підтримки здійснюється міждисциплінарною командою, до складу якої можуть входити соціальні працівники, соціальні педагоги, аніматори, юристи, фахівці центрів зайнятості, психологи, психотерапевти, арттерапевти, реабілітологи, кінологи, художники та ін.

Комплексна програма «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» складається з шести тематичних блоків: «Інформаційна

підтримка», «Правова підтримка», «Психологічна підтримка», «Соціально-педагогічна підтримка», «Соціально-гуманітарна підтримка» та «Допомога в соціальній адаптації та інтеграції», які відповідають видам соціальної підтримки в межах програми (рис. 3.2.). До реалізації кожного блоку програми були залучені фахівці та підібрані форми та методи роботи.

Рис. 3.2. Структура напрямів (тематичних блоків) Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС»

Джерело: складено автором самостійно

Розглянемо докладніше її змістовне наповнення та обґрунтуємо кожний із тематичних блоків (Додаток 3).

Результати пілотного етапу експерименту засвідчили про низький рівень поінформованості сімей учасників АТО/ООС щодо пільг та соціальних послуг, на які вони мають право, а також, де можна отримати допомогу та підтримку. Тому, з метою підвищення обізнаності сімей учасників АТО/ООС щодо їхніх прав та соціальних пільг; поінформування про діяльність організацій, які здійснюють соціальну підтримку сімей учасників АТО/ООС, у програму соціальної підтримки було додано тематичний блок «Інформаційна підтримка». До реалізації цього блоку програми були залучені соціальний працівник і юрист та підібрані форми та методи роботи, які схематично представлено на рис. 3.3.

Рис. 3.3. Форми та методи Інформаційного блоку програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС»

Джерело: складено автором самостійно

Він передбачає: інформування сімей учасників АТО/ООС про соціально-правові гарантії, можливість отримання допомоги та підтримки відповідно до потреб сімей у державних і недержавних організаціях; інформування про зміст різних видів соціальної підтримки відповідно до виявлених потреб сімей; залучення (за бажанням та потребою) до соціально-адвокаційних кампаній недержавних організацій із метою формування уявлення громади про соціальні проблеми та потреби сімей учасників АТО/ООС, а також толерантного ставлення і готовності до соціальної інтеграції учасників АТО/ООС.

Цей напрям роботи забезпечувався шляхом проведення інформаційних консультацій, лекцій та семінарів, під час яких здійснювалось інформування сімей учасників АТО/ООС, сприяння в формуванні правильної конструктивної взаємодії з органами влади, актуалізація мотивів та формування запиту щодо отримання різних видів соціальної підтримки.

Інформаційні консультації здійснювались офлайн, онлайн, а також телефоном. Це дало можливість охопити широкий спектр сімей учасників АТО/ООС та надати їм допомогу не лише в межах їхнього міста, а й усієї країни (особливо це важливо було для сімей учасників АТО/ООС сільської місцевості, де немає державних та недержавних організацій, на базі яких вони могли отримати допомогу, і які не мали можливості на постійній основі

відвідувати організацію), а також це стало необхідно в умовах карантину через поширення COVID-19, коли учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей не мали доступу до послуг, які їм були необхідні.

Унаслідок впровадження цих заходів члени сімей учасників АТО/ООС: стають обізнані в нормативно-правових документах, що регламентують надання соціальної підтримки учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей; соціальних пільгах та гарантіях, на які вони мають право; дізнаються про існування та координати закладів, які можуть надати соціальні послуги; набувають вміння ефективної взаємодії з органами влади та налагоджують із ними співпрацю.

Одним із компонентів «Інформаційної підтримки» було здійснення фахівцями посередництва. Воно передбачало допомогу фахівця в пошуку відповідних державних та недержавних організацій, які здатні надати цій категорії клієнтів необхідну допомогу й підтримку; у розв'язанні правових, психологічних, соціально-педагогічних, медико-реабілітаційних, матеріальних, соціально-побутових проблем та труднощів у соціальній адаптації та інтеграції. У результаті посередницької діяльності сім'ї учасників АТО/ООС змогли отримати підтримку та задовольнити свої потреби за допомогою супроводу фахівців [53].

Потрібно зауважити, що засвоєння інформації, що подається під час індивідуальної чи групової роботи, покращується за допомогою використання роздаткових матеріалів (пам'ятка, буклети, інфографіка, що спрямовані на інформування учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей процедури отримання соціального статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого» та про їхні права та соціальні гарантії). Доцільним, на нашу думку, було інформування цієї цільової групи через офіційний сайт організації, поштову електронну розсилку та соціальні мережі.

За результатами пілотного експерименту встановлено, що у зв'язку з різноманіттям новостворених організацій недержавного сектору, які пропонують надання соціальних послуг учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям,

на сьогодні відсутня узагальнена, систематизована інформаційна платформа щодо можливостей отримання цією цільовою групою необхідних послуг. Окрім цього, як показує практика та результати дослідження, учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей не охоче звертаються по допомогу з тих міркувань, що такі самозвернення є проявом слабкості; прохання про допомогу викликає дискомфорт та сором, забирає багато сил і часу, через бюрократію державних органів під час оформлення пільг, а також через насторожене та стереотипне ставлення громадськості.

Тому в межах реалізації нашої програми організаціям було рекомендовано створити Інформаційну платформу, яка дасть можливість інформувати та здійснювати правову просвіту сімей учасників АТО/ООС. Завдяки чому в сім'ї учасників АТО/ООС сформується правова свідомість, знання та вміння самостійного розпізнання життєвої ситуації та її подолання.

Запропонований нами дизайн Платформи передбачав п'ять рубрик: нормативно-правове забезпечення соціального захисту учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей (перелік основних нормативно-правових актів, якими регулюється здійснення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС); соціальна підтримка (визначаються види соціальної підтримки та необхідні документи для її отримання); державні та недержавні організації (банк організацій, які надають допомогу учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей відповідно до їхніх потреб); форум «Життєві історії» (можливість поділитися своєю історією, проблемними ситуаціями, або шляхами запобігання та розв'язання проблем); онлайн консультація з юристом (можливість отримати допомогу у розв'язанні правових питань).

В межах пілотного експерименту нами було визначено, що однією із потреб сімей учасників АТО/ООС було зміна ставлення громадськості та органів влади до них. Отже, цей напрям інформаційної підтримки передбачав формування в громадськості поваги та толерантного ставлення до учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, було включено інформаційно-роз'яснювальну кампанію через ЗМІ («Який він захисник Батьківщини?»; «Завдяки Вам, ми

живемо!»; «Ви захищали нас — ми допоможемо Вам»). А також проведення лекцій із чиновниками задля підвищення поінформованості цільової групи про проблеми учасників АТО/ООС, про зміни, які в них відбулися під час участі в бойових діях та налагодження ефективної комунікації між учасниками АТО/ООС та чиновниками. Це дасть змогу органам державної влади сприяти в отриманні учасниками АТО/ООС пільг та послуг, на які вони мають право відповідно до законодавства України.

Наступний тематичний блок програми «Правова підтримка» спрямований на: здійснення правової просвіти учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; сприяння в отриманні учасниками АТО/ООС посвідчення «учасник бойових дій» та «інвалід війни»; допомогу сім'ям загиблих учасників АТО/ООС в оформленні статусу «член сім'ї загиблого»; допомогу сім'ям учасників АТО/ООС в оформленні документів на отримання матеріальної, соціально-побутової та медичної підтримки; сприяння у розв'язанні питань сімейних конфліктів, домашнього насильства та розлучень.

Цей блок комплексної програми реалізується переважно юристом із залученням до правової підтримки соціального працівника. Форми та методи роботи відповідно до цього блоку схематично представлені на рис. 3.4.

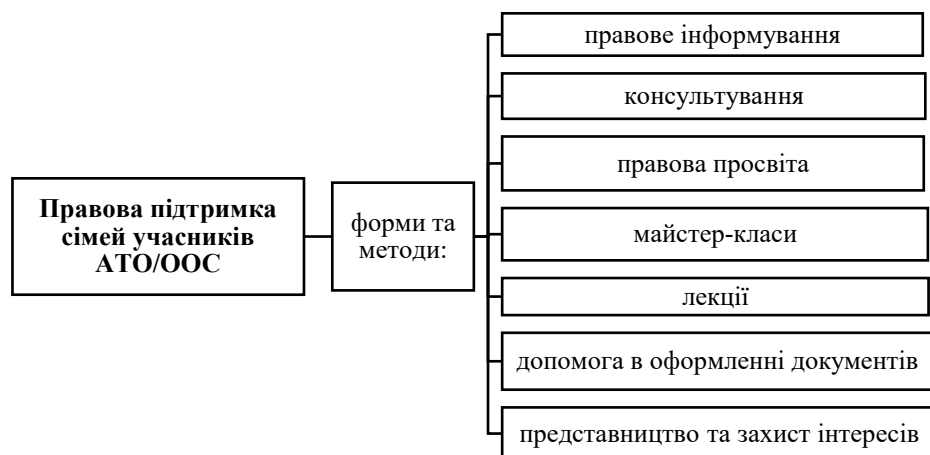

Рис. 3.4. Форми та методи правової підтримки сімей учасників АТО/ООС

Джерело: складено автором самостійно

З огляду на особливості правової діяльності та специфіку запитів сімей учасників АТО/ООС, цей блок передбачає переважно індивідуальну роботу.

Це правове інформування, консультування, допомога в оформленні документів, представництво та захист інтересів.

У Комплексній програмі «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» передбачено, що кваліфіковані юристи допомагатимуть у відновленні документів учасників АТО/ООС; надаватимуть консультації та допомогу в оформленні документів на отримання статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни», «член сім'ї загиблого», компенсацій, пільг, які встановлені чинним законодавством. Вони сприятимуть в отриманні соціального статусу та пільг учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей, які були добровольцями.

Із метою підвищення правової культури учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей та доступності їх до первинної та вторинної безоплатної правової допомоги здійснювалась правова просвіта. Також під час майстер-класів сім'ї учасників АТО/ООС розширили знання про особливості отримання у власність земельних ділянок, постановки на квартирний облік та отримання житлової площі тощо.

У формі індивідуальної та групової роботи проводиться правова просвіта щодо проблем домашнього насильства та шляхів їхнього розв'язання (правове консультування «Механізми звільнення від домашнього насильства»; лекції «Запобігання та протидія домашньому насильству»). Також консультації щодо процедури розлучення подружжя, підготовка документів та представництво інтересів у суді.

Одним із завдань юриста під час надання правової просвіти було представництво та захист інтересів, якщо в цьому є потреба, чи запит від учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей.

Результатом впровадження цього блоку є отримання учасниками АТО/ООС та членами їхніх сімей необхідної інформації щодо норм законодавчих актів із питань соціальної підтримки; статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого» та соціальних послуг, які передбачені їм законодавством України; визначення реальних шляхів досягнення виконання

закону та допомога цільовій групі у проходженні цього шляху, а також запобігання та розв'язання проблем домашнього насильства та розлучень.

Наступним складником програми є тематичний блок «Психологічна підтримка», структура цього блоку представлена на рисунку 3.5.

Метою блоку є поліпшення морально-психологічного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; сприяння в подоланні наслідків бойової психологічної травми в учасників АТО/ООС та вторинного посттравматичного стресового розладу у членів їхніх сімей; розв'язання психологічних проблем та збереження сімейних зв'язків. Вона передбачає комплекс індивідуальних, сімейних та групових психологічних заходів для учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, який складається з активних та інтерактивних форм психологічної підтримки, терапії та корекції.

Рис. 3.5. Структура блоку програми «Психологічна підтримка»

Джерело: складено автором самостійно

Психологічна підтримка учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей потребує індивідуального підходу. Початковий етап психологічної допомоги передбачає проведення бесід, тестування, індивідуальних консультацій та проведення проєктивних методик із метою діагностики індивідуальних особливостей цільової групи та їхніх проблем/запитів.

З учасниками АТО/ООС проводиться психологічна діагностика, яка спрямована на виявлення психічного стану; визначення рівня емоційної стійкості; якості комунікативної сфери та взаємовідносин з оточенням; рівня задоволеності життям та соціальної адаптації; симптомів посттравматичного стресового розладу. Використовуються тести, опитувальники, скринінги на виявлення бойової психологічної травми, тривожного розладу, депресивних проявів, рівня агресивності, алкогольної та наркотичної залежності, проявів самопошкоджень та суїцидальної поведінки.

У процесі психокорекції проводяться бесіди, консультації, надаються рекомендації, використовуються елементи різних напрямлень у психології (психотерапії). Проведення психокорекції сприяє: інформативності (про себе, свій організм, внутрішній стан, емоції, почуття); впевненості в своїх силах; покращенню психологічного здоров'я; профілактиці порушень психіки, емоційних та поведінкових розладів.

У ході терапевтичної роботи робиться фокус на теперішньому, на потенціалі та на ідеалах. Використовуються психотерапевтичні методи подолання наслідків посттравматичного стресового розладу; когнітивно-поведінкова терапія (допомагає з'ясувати і змінити своє ставлення до пережитої травми, дає змогу впоратися з такими відчуттями, як: страх, відчуття провини, роздратування, злість, озлобленість); метод графічного нарративу (візуалізація за допомогою малюнка психологічної травми, опис свої психологічних та фізичних відчуттів, до початку травматизації, під час, і після); заземлення (бути тут і зараз); безпечного місця (візуалізація за допомогою малюнка безпечного, ресурсного місця, де відчуваєш спокій та відновлення); гештальт-терапія (реалізація можливостей і прагнень за рахунок

створення внутрішнього джерела опори й оптимізації процесів саморегуляції); терапія дисоціативної регресії. Робота передбачає вплив на три сфери: когнітивну, поведінкову та міжособистісну. Ці методи також використовуються і в роботі з членами сімей учасників АТО/ООС.

Темами такої терапії можуть бути: «Пошук безпеки»; «Подолання бойової психологічної травми чи посттравматичного стресового розладу та їхніх психологічних наслідків»; «Посттравматичний стресовий розлад: трансформація негативного досвіду в позитивний»; «Контузія — її наслідки та що з цим робити»; «Способи управління тригерами»; «Відновлення контролю над собою та своїми діями»; «Дистанціювання від емоційного болю та самозвинувачень»; «Шляхи підтримки самого себе та відновлення віри в себе»; «Профілактика зловживання алкоголю та наркотичних речовин»; «Пошук внутрішніх та зовнішніх ресурсів» та ін.

Психологічна підтримка передбачає використання методів релаксації, аутотренінг, під час яких учасників АТО/ООС навчають навичкам саморегуляції, вони засвоюють та відпрацьовують прийоми зниження рівня тривоги, стресу, зняття напруженості.

Також у Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» ми додали томатіс-терапію та каністерапію — це дві унікальні методики, що повертають учасників АТО/ООС до мирного життя, дають можливість подолати наслідки бойової психологічної травми, сприяють їхній соціальній адаптації та інтеграції.

Томатіс-терапія — це метод стимуляції мозку через прослуховування спеціальних композицій, що активізує нервову систему і збільшує динаміку психічних процесів, покращує слухові та моторні функції та сприяє подоланню симптомів посттравматичного стресового розладу та наслідків черепно-мозкової травми. В учасників АТО/ООС, що дістали черепно-мозкову травму, як і за наявності посттравматичного стресового розладу, спостерігаються головні болі, запаморочення, порушення пам'яті та труднощі запам'ятовування, порушення рівноваги (рухова дисфункція) та порушення

орієнтації в просторі, уповільнений темп моторних навичок, дзвін у вухах, чутливість до світла, дотиків, звуків, порушення сну, проблеми з мовленням, труднощі з читанням, проблеми з концентрацією уваги, тривожність, дратівливість, спалахи гніву, імпульсивність, нав'язливий стан / компульсивна поведінка, депресія, замкнутість, обмежений діапазон почуттів та ін. [171]. Цей метод сприяє: покращенню психоемоційного стану; розвитку мовлення; поліпшення координації рухів; розвитку навичок комунікації; покращенню інтелектуальних здібностей; розвитку творчих навичок.

Каністерапія — це метод соціальної та медичної реабілітації з використанням спеціально відібраних та навчених собак. Ця терапія поєднує в собі елементи педагогіки, психології, лікувальної фізкультури та медичної реабілітації [75]. Головна роль собаки в цьому процесі — привернути увагу учасників АТО/ООС, викликати в них почуття довіри, забезпечити відчуття комфорту й мотивувати до необхідної для лікування діяльності. Зазначений метод покращує психоемоційний стан, зменшує інтенсивність депресивних і неспокійних розладів, допомагає подолати психологічні травми, сприяє мотивуванню учасників АТО/ООС до життя та запобіганню проявам суїцидальної поведінки.

Групи самопомоги для учасників АТО/ООС «Повернення до мирного життя», спрямовані на послаблення симптоматики бойової психологічної травми чи посттравматичного стресового розладу, психологічну реабілітацію та їхню адаптацію до мирного життя, усвідомлення учасниками АТО/ООС можливості трансформації своїх кризових станів, розв'язання різних негараздів та проблем.

Очікуваними результатами надання психологічної підтримки учасникам АТО/ООС є: мінімізація симптомів посттравматичного стресового розладу; зниження тривожності; соціальна активізація учасників АТО/ООС.

Під час експериментального дослідження було визначено, що роботу з членами сімей учасників АТО/ООС варто розпочинати вже в той час, коли одного із сім'ї мобілізували. Таким чином зміст програми містить роботу окремо з дружинами/чоловіками мобілізованих учасників АТО/ООС та дітьми.

Для дружин/чоловіків мобілізованих учасників АТО/ООС проводяться психологічні консультації, які спрямовані на зниження рівня тривоги, хвилювання, емоційного напруження; набуття уміння контролювати рівень тривожності, відстежувати наявність та причини напруги та страху. Консультації проводяться з різних психологічних питань відповідно до запиту клієнта.

Проводяться тренінги «Саморегуляція поведінки у складних життєвих обставинах» та тренінги «Управління стресом». Вони передбачають розгляд таких питань як: емоційний стан особистості; розвиток емоційного інтелекту; поняття психічної саморегуляції; навички та прийоми саморегуляції; контроль та управління емоційною сферою; психологічне здоров'я та шляхи його зміцнення.

Результатом участі в цих тренінгах є: розвиток здатності розуміти та приймати свої почуття та емоції; формування навичок сприйняття та адекватного оцінювання емоційних станів інших людей; розвиток комунікативних умінь; накопичення емоційно-позитивного досвіду, розвиток інтересу до себе; розвиток і формування базових навичок психічної саморегуляції, підвищення контролю над життєвими подіями; сприяння активізації особистісних ресурсних станів; формування установки на збереження і зміцнення психічного здоров'я; посилення сприйнятливості і відкритості новому досвіду.

Наступний складник психологічної підтримки, спрямовани на дітей учасників АТО/ООС і передбачає такі форми та методи: індивідуальні психологічні консультації; терапевтична/корекційна робота; тренінги, кіноклуби; заняття з використанням різних методик арттерапії.

Індивідуальні психологічні консультації — проводяться відповідно до запитів батьків, за результатами спостереження психолога за поведінкою та емоційним станом дітей під час групових занять, діагностики, складанням акту оцінювання потреб дитини).

Терапевтична/корекційна робота здійснюється з використанням проєктивних методик: «Дитинство» (Childhood) та «Картки з емоціями»

(Emotion cards) (Ю. Святенко) [134; 142], яка передбачає розвиток емоційної сфери дитини, корекцію емоційних і поведінкових порушень.

Соціально-психологічні тренінги («Розвиток емоційного інтелекту»; «Профілактика та подолання стресових станів»; «Агресія та гнів»), в результаті яких діти мають розвинути вміння самостійно контролювати свій психоемоційний стан; відстежувати в собі наявність та причини напруги, тривоги, страху; знизити особистісний та ситуативний рівень тривожності, хвилювання, емоційного напруження; перемогти депресію; набуття почуття впевненості у своїх силах та оволодіти навичками самостійного подолання проблем.

Кіноклуб «Базові емоції» (наприклад, мультфільм «Думками навиворіт» [60]), метою заняття є ознайомлення дітей із базовими емоціями людини, формування вміння розпізнавати та приймати свої емоції, навчання правильного реагування на різні емоційні прояви та життєві ситуації. У процесі відвідування кіноклубу «Базові емоції» діти докладно вивчають емоції та емоційні стани людини; визначають хто або що змушує дітей проявляти ці емоції і як вони виражаються; пізнають свій внутрішній світ. Під час роботи в міні групах визначають ефективні шляхи для покращення настрою та психічної стабільності.

Перебування одного із батьків у зоні бойових дій та дистанційний режим спілкування між дітьми та одним із батьків, який перебуває в зоні АТО/ООС, зміна звичного життя призводить до появи в дітей занепокоєння, тривоги та дратівливості. Вони починають вередувати та гніватись. Дітям важко контролювати свої емоції, особливо гнів. Управління гнівом — це важлива життєва навичка, володіння якою допоможе дітям не боятися своїх емоцій та приймати їх. Тому в цей блок містить заняття на тему: «Керування гнівом за допомогою казкотерапії» (авторська казка Наталії Сиротич «Казка про те, як дракончик урятував свій гнів» [146]). Діти навчаються розпізнавати і висловлювати свій гнів у соціально-прийнятній формі, відпрацьовують стратегії управління гнівом та агресією. Для ефективнішої роботи заняття з

казкотерапії супроводжується іншими арттерапевтичними техніками (ліпленням із пластиліну, малювання на піску, виготовлення малюнків).

На нашу думку, доцільно здійснювати підготовку членів сімей учасників АТО/ООС до повернення близької людини із зони бойових дій. Із цією метою було проведено психологічні консультації «Допоможемо учасникам АТО/ООС повернутися до мирного життя», тренінги «Ми готові до повернення наших захисників додому» та групи самопомоги для жінок «Я чекаю на тебе», які спрямовані на поінформування членів сімей учасників АТО/ООС про особливості поведінки учасників АТО/ООС; клінічні ознаки бойової психологічної травми чи посттравматичного стресового розладу та тривалість перебігу цього захворювання; правила поведінки з членом сім'ї, який повернувся із зони бойових дій; актуалізацію мотивів та формування запиту щодо отримання психологічної допомоги; отримання вмінь та навичок допомоги учаснику АТО/ООС після повернення із зони бойових дій. Ці форми роботи забезпечують членів сім'ї засобами, необхідними для надання допомоги близьким у тому, щоб ефективніше долати травматичний або тривалий стрес.

Тренінги та групи самопомоги для дружин і матерів учасників АТО/ООС містять такі елементи роботи, як: психологічна підготовка членів сім'ї до зустрічі з учасниками АТО/ООС; зниження психологічної напруги; оптимізація стосунків у сім'ї через підвищення психологічної культури окремих її членів; соціально-психологічний супровід; навчання способів саморегуляції.

Складовими елементами групи самопомоги є: групове обговорення спільних проблем учасників задля поліпшення їхнього самопочуття, зміцнення відчуття психічного благополуччя й особистісної впевненості; дослідження в групі особистісних психологічних проблем її учасників і надання їм допомоги та психологічної підтримки; усунення почуття ізоляції через обставини; запобігання відчуженню й непродуктивному замиканню в собі зі своїми труднощами; сприяння процесу особистісного розвитку, реалізації творчого потенціалу, досягненню оптимального рівня життєдіяльності й відчуття впевненості, успіху.

Групи самопомоги формують в учасниць почуття того, що їх хочуть почути та допомогти, почуття поваги до себе. Робота груп самопомоги має систематичний характер, проводиться двічі на місяць та здійснюється за принципом «рівний-рівному», адже ніхто не може краще зрозуміти ніж той, хто перебував у схожій ситуації, має схожі життєві проблеми і спільні життєві цілі. Надає можливість висловитися кожному учаснику, обговорити наявні проблеми, обмінятися досвідом розв'язання проблем. Спільне визначення шляхів до подолання проблем [54].

Оскільки стан учасників АТО/ООС суттєво впливає на психологічний клімат усієї сім'ї, не менш важливо здійснювати психологічну підтримку демобілізованих учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей за допомогою здійснення сімейних консультацій та терапії «Вчимося жити разом», яка передуює усуненню конфліктів та негативних явищ у сімейних стосунках, активізацію подружнього та сімейного ресурсу для подолання труднощів адаптаційного періоду учасника АТО/ООС, налагодження сімейних стосунків, довіри та підтримки між усіма членами сім'ї.

Важливим структурним компонентом блоку є діяльність арттерапевтичної групи для учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей «Сімейна арттерапевтична студія: гармонізація сімейних стосунків», яка спрямована на емоційну підтримку членів сімей учасників АТО/ООС у період нестабільного психоемоційного стану; визначення шляхів подолання психологічних проблем та їхньої корекції; подолання відчуття соціальної ізоляції та неусвідомлених внутрішніх конфліктів і переживань; опрацювання травматичного досвіду в безпечному середовищі для його позитивної трансформації. Передбачає проведення арттерапевтичних занять та дитячо-батьківських заходів.

З метою зниження рівня стресу, суму, душевного болю, гніву, безпорадності, почуття провини та розпачу, адаптації до реальності нещастя членів сімей загиблих учасників АТО/ООС, до програми включено психологічне консультування та корекція психоемоційного стану цієї цільової групи («Стратегії подолання втрати»), яка передбачала роботу з втратою, стадії переживання втрати близької людини, депресією, прийняттям ситуації, пошуку ресурсів та побудови життєвих цілей.

Наступний тематичний блок «Соціально-педагогічна підтримка» (структура подана на рис. 3.6) передбачає розв'язання проблем соціально-педагогічного характеру чи запобігання їм; підвищення батьківської компетентності; забезпечення успішної соціальної адаптації до мирного життя; подолання особистісних, міжособистісних та внутрішньосімейних конфліктів; профілактика розвитку емоційних та поведінкових порушень; сприяння особистісному розвитку цієї цільової групи.

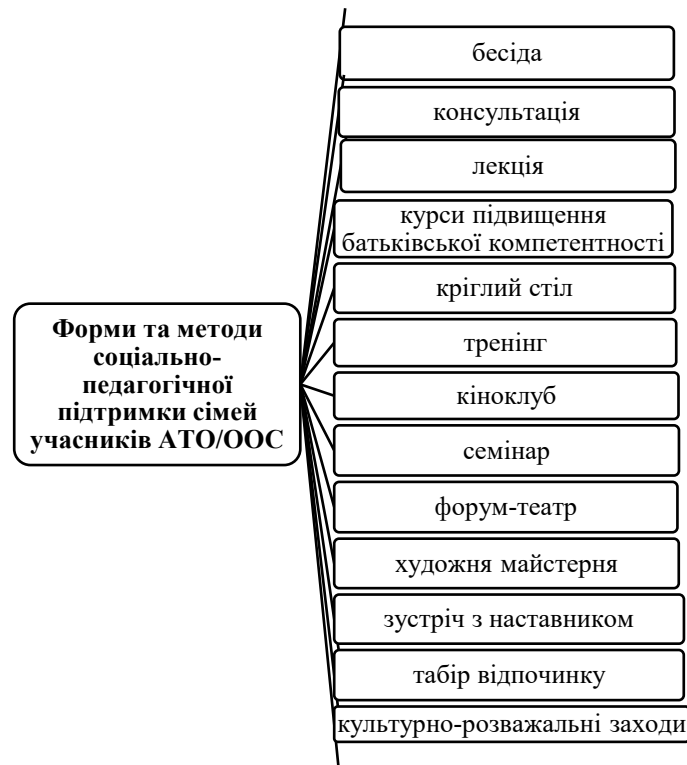

Рис. 3.6. Форми та методи соціально-педагогічної підтримки сімей учасників АТО/ООС

Джерело: складено автором самостійно

Соціально-педагогічна підтримка здійснювалася соціальним педагогом із залученням психолога, волонтерів-наставників, художника.

З метою сприяння соціальній адаптації учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, зниження нервово-психологічної напруги, покращення взаємовідносин у сім'ї, розв'язання психологічних проблем, згуртування сім'ї та організації дозвілля всіх її членів, розвитку творчого потенціалу

комплексною програмою «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» передбачено заходи з художньої майстерності.

Програма художньої майстерності містить 12 занять із художньої творчості, під час яких усі члени сім'ї малюють єдину картину або кожен свою. Під час занять здійснювався психологічний супровід із метою зниження рівня тривоги, налагодження комунікації між сім'ями учасників АТО/ООС, покращення взаємин між батьками та дітьми, а також подружжям, розв'язання проблем та труднощів. Заходи художньої майстерні завершилися організацією та проведенням виставки-ярмарки. Участь у заходах сприяла ресоціалізації учасників АТО/ООС, позитивно вплинула на зміну емоційного стану та свідомості, сприяла розкриттю позитивного спектру емоцій та сповненню внутрішніх ресурсів, а також мала позитивний вплив на життєдіяльність учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей у суспільному житті. Робота в групі під фасилітацією психолога, сприяла розвитку дитячо-батьківських та партнерських стосунків, створила підтримуючу атмосферу.

Під час перебігу експериментального дослідження було визначено, що в сімей учасників АТО/ООС виникають проблеми зі спілкуванням та вихованням дітей, тому Комплексною програмою «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» передбачено такі активні та інтерактивні форми роботи як: бесіди, консультації, круглі столи, тренінги, курси з підвищення батьківської компетентності, темами яких є: «Ефективне батьківство»; «На шляху до взаємодії»; «Мистецтво спілкування з дитиною»; «Проблеми сучасного виховання та шляхи їхнього розв'язання»; «Розв'язання конфліктів». Спрямовані на поглиблення знань батьків із питань морального виховання, фізично і психологічно здоров'я дітей; ознайомлення з досвідом сімейного виховання та стилями батьківсько-дитячого спілкування; розвиток уміння конструктивної взаємодії батьків і дітей; засвоєння ефективних стратегій розв'язання конфліктів; становлення педагогічної компетентності батьків; формування відповідального ставлення батьків до виховання дітей.

Наступна форма роботи, яка була включена в цей блок, є форум-театр. В основі форум-театру покладено принцип «рівний-рівному». Проведення форум-театру передбачає зниження рівня конфліктності та насильства в сім'ях учасників АТО/ООС, сприяння запобіганню новим конфліктам. Сценарії вистав взяті з реального життя. У зв'язку з чим глядачі бачать в них сцени свого повсякденного життя. «Форум-театр», надає можливість подивитися на будь-яку ситуацію з різних боків, обіграти її та нівелювати конфлікт, розв'язати соціальні проблеми.

Для маленьких членів сім'ї програмою передбачено зустрічі з наставником, які спрямовані на допомогу дитині пережити кризовий період.

Групові заняття для дітей із розвитку пізнавальних процесів». Завданням, яких є: сформувані позитивне ставлення; удосконалювати здатність встановлювати причинно-наслідкові зв'язки певних явищ і предметів навколишньої дійсності; підвищити рівень розвитку уваги, пам'яті, мислення. Тематичний план занять: заняття з розвитку уваги, заняття з розвитку уваги, заняття з розвитку пам'яті, заняття з розвитку мислення.

Під час занять використовуються такі форми та методи роботи: робота в парах та мінігрупах; комунікативні вправи; корекційно-розвивальні вправи; кінезіологічні вправи та комплекси; ігрові, дидактичні, релаксаційні вправи; методики інтелектуального розвитку.

Із метою ефективної адаптації учасників АТО/ООС до цивільного життя; налагодження емоційного контакту між членами сім'ї та підвищення батьківської компетентності; активізації подружнього ресурсу для подолання труднощів; налагодження емоційного контакту між батьками та дітьми, між членами подружжя; набуття вміння долати неусвідомлювані внутрішні конфлікти та переживання членів сім'ї; згуртованість сім'ї; зниження психологічного навантаження в усіх її членів та розвитку творчого потенціалу. У блок «Соціально-педагогічна підтримка» було включено організацію та проведення літнього наметового табору для сімей учасників АТО/ООС, а також табору відпочинку та оздоровлення для дітей. Змість програм

наметового табору для сімей учасників АТО/ООС та табору відпочинку та оздоровлення для дітей учасників АТО/ООС подано в додатку З 1.

Завдяки попередньому опитуванню членів сімей учасників АТО/ООС та їхніх основних побажань, ми в блок «Соціально-педагогічна підтримка» включили культурно-розважальні заходи «Відпочиваймо разом» та організацію оздоровлення та відпочинку «Відпочинок для всієї сім'ї». Заходи спрямовані на соціальну адаптацію учасників АТО/ООС до мирного життя та їхню психологічну реабілітацію; зниження психологічного навантаження в усіх членів сім'ї; мобілізацію внутрішніх ресурсів та управління травматичними спогадами; розвиток творчого потенціалу; згуртованість сім'ї та відволікання від проблем.

Наступним складником комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» є тематичний блок «Соціально-гуманітарна підтримка». Він орієнтований на надання гуманітарної допомоги та часто вимагає від недержавної організації фандрейзингової діяльності. Під час впровадження цього напрямку фахівці недержавних організацій часто залучали спонсорів та небайдужих осіб для збору коштів із метою отримання цільовою групою харчових продуктів, речей першої потреби, одягу, засобів особистої гігієни, шкільного приладдя, іграшок, меблів, побутової техніки, медико-соціального обладнання та ін.

Форми та методи соціально-гуманітарної підтримки та фахівці, які мають реалізовувати цей блок програми представленні на рис. 3.7.

Блок «Соціально-гуманітарна підтримка» передбачає надання гуманітарної допомоги учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям, що дасть змогу не лише покращити матеріальне становище через заощадження бюджету сім'ї, але й надати впевненість у тому, що вони не залишилися наодинці зі своїми проблемами, громадськість про них турбується, і поважає їхню роль у житті суспільства.

Рис. 3.7. Структура соціально-гуманітарної підтримки сімей учасників АТО/ООС

Джерело: складено автором самостійно

Цей блок включає проведення благодійних акцій, створення пункту збору харчових продуктів та речей першої потреби для учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей. Це дає можливість учасникам АТО/ООС, які перебувають або повернулися із зони бойових дій та їхнім сім'ям отримати харчові продукти, речі першої потреби, одяг, засоби особистої гігієни.

Відповідно до результатів нашого теоретичного аналізу та проведеного пілотного експерименту не всі сім'ї учасників АТО/ООС, які опинились у складних життєвих обставинах, особливо сім'ї загиблих учасників АТО/ООС, можуть собі дозволити повноцінно зібрати дітей до школи та купити все необхідне. Тому цим блоком передбачено проведення благодійної акції «Збираємось до школи разом», яка реалізовується перед Днем знань. Діти учасників АТО/ООС мали можливість отримати шкільні портфелі та форму, канцелярське приладдя, спортивну форму/взуття та інше.

З метою активного відпочинку, створення святкового настрою, покращення емоційного стану та підтримки дітей з-поміж сімей учасників АТО/ООС та сімей загиблих учасників АТО/ООС було організовано та проведено благодійні акції до Дня Святого Миколая. Завданням цих акцій є збір подарунків та дарування їх дітям; проведення вправ та ігор з аніматором, вистава та концерт для тих дітей, які залишитися без батьківської уваги.

У цей блок програми, ми включили допомогу в покращенні житлово-побутових умов (забезпечення меблями, пральними машинами та кухонним приладдям) сімей учасників АТО/ООС та здійснення медико-соціального забезпечення сімей, де один із її членів є інвалідом війни. Медико-соціальне забезпечення передбачало надання медико-соціального обладнання та оснащення (інвалідні візки, ролатори, ходунки, палиці, медична техніка тощо), аудіо- та відеокасети з навчальними, соціальними, реабілітаційними програмами, інформацією з фізичної культури та спорту, програмами для формування здорового способу життя, з лекціями.

Під час перебігу пілотного експерименту, ми визначили, що сім'ї учасників АТО/ООС потребують матеріальної підтримки та медико-соціального забезпечення. Проаналізувавши діяльність державних та недержавних організацій, нами було з'ясовано, що надання матеріальної грошової допомоги, забезпечення житлом, поліпшення житлових умов, надання пільг на житлово-комунальні послуги та земельної ділянки, а також забезпечення медико-соціальним обслуговуванням сімей учасників АТО/ООС здійснюється на державному рівні, державними органами та установами. Тому, щоб задовольнити потреби в межах реалізації нашої програми, фахівці сприяли отриманню всіх вище зазначених видів соціальної підтримки за допомогою інформування, залучення коштів та ресурсів, налагодження співпраці з державними органами та установами, пошуком спонсорів та благодійницької діяльності.

Отже, як зазначалося вище, тематичний блок «Соціально-гуманітарна підтримка» передбачав фандрейзинг. Фандрейзинг або збір коштів — це процес залучення грошових коштів та інших ресурсів (людських, матеріальних, інформаційних тощо), які організація не може забезпечити самостійно та які є необхідними для реалізації певного проєкту або своєї діяльності загалом. Фандрейзинг здійснювався засобами соціального партнерства, організації спеціальних заходів щодо збору коштів; пошуку та залучення донорів, спонсорів та волонтерів; краудфандингу.

Організація спеціальних заходів щодо збору коштів, передбачає проведення благодійних акцій, концертів, спортивних змагань. Збір коштів здійснюється з метою оплати лікування та операцій учасників АТО/ООС та їхніх сімей, надання харчових продуктів, речей першої потреби, шкільного обладнання, засобів особистої гігієни.

Пошук та залучення донорів та спонсорів здійснювався з метою забезпечення потреб сімей учасників АТО/ООС, покращення їхніх матеріально-житлових умов (забезпечення меблями, пральними машинами та кухонним приладдям) та інше.

У співпрацю зі спонсорами також входили взаємодія зі службами таксі для забезпечення інвалідів війни транспортними соціальними послугами. Соціальне таксі було спеціально облаштоване саме для людей з інвалідністю. Завдяки чому інваліди війни могли без труднощів доїхати до державних та недержавних організацій, щоб задовольнити свої потреби та розв'язати проблеми.

З метою підтримки сімей, які через бойові дії залишилися без годувальника, у свою програму ми включили такий метод фандрейзингової діяльності як краудфандинг. Він передбачав спільне фінансування проєктів, у яких створюється новий продукт. Фінансування здійснювалось переважно громадою, щоб підтримати зусилля інших осіб або організацій. Побудований цей метод за принципом колективної та добровільної співпраці [197].

Краудфандинг був спрямований на залучення коштів громади для безплатного капітального ремонту та покращення житлових умов сімей загиблих учасників АТО/ООС. Краудфандинг здійснювався через збір коштів в мережі Інтернет, проведення зустрічей із громадою та громадських слухань. Завдяки цьому методу роботи громада могла висловити вдячність сім'ям учасників АТО/ООС та проявити небайдужість до їхніх проблем та потреб.

Кінцевим результатом блоку «Соціально-гуманітарна підтримка» є забезпечення базових потреб сімей учасників АТО/ООС, які опинилися в складних життєвих обставинах, сімей загиблих учасників АТО/ООС та сімей, де один із її членів є інвалідом війни, а також покращення їхнього соціально-

побутового життя; активізація уваги та розвиток інтересу громадськості до цієї цільової аудиторії, їхніх проблем і необхідності їхньої підтримки та допомоги; формування почуття вдячності та поваги до учасників АТО/ООС.

Наступним тематичним блоком програми є «Допомога в соціальній адаптації та інтеграції» (структура подана на рис. 3.8). Він передбачає соціально-психологічні тренінги для учасників АТО/ООС, які спрямовані на підвищення адаптивності цієї цільової групи та їхнього особистісного розвитку. Усунення неврозів із та порушень, що спричиняють труднощі в міжособистісному спілкуванні. Активізація мотивів та ресурсів подолання неконструктивної фіксації на хворобливому стані. Розширення кола інтересів і контактів, розвиток комунікативних навичок. Визначення життєвих перспектив.

Рис. 3.8. Форми та методи допомоги в соціальній адаптації та інтеграції

Джерело: складено автором самостійно

Допомогу в соціальній адаптації та інтеграції здійснюють соціальний працівник, психолог, фахівці центру зайнятості.

Особливим структурним компонентом блоку є залучення членів сімей учасників АТО/ООС до волонтерської діяльності «Допоможемо разом!». Це сприяло активізації внутрішніх ресурсів та підвищувало мотивацію до здійснення суспільно-корисної діяльності в громаді; відновлювало інтерес до суспільного життя та підвищило соціальну активність.

Отже, цей блок передбачає здійснення учасниками АТО/ООС та членами їхніх сімей волонтерської діяльності в напрямі соціального захисту сімей учасників АТО/ООС. Унаслідок чого вони знижують рівень психоемоційної напруги; перемикаються з вузькосімейних негараздів на соціальні проблеми ширшого

спектра; подолають почуття розгубленості та самотності, допоможуть іншим членам сімей учасників АТО/ООС подолати їхні проблеми.

У блок програми «Допомога в соціальній адаптації та інтеграції» було включено профорієнтацію, допомогу в підвищенні рівня освіти, перекваліфікацію, підвищення кваліфікації, індивідуальні консультації з працевлаштування та побудови кар'єрних планів, лекції з пошуку роботи, написання резюме і мотиваційного листа та підготовки до співбесіди, заняття з розвитку навичок підприємництва та написання грантових проєктів.

Консультації з працевлаштування передбачають визначення навичок учасників АТО/ООС, їхньої освіти, трудового досвіду, інтересів щодо місця працевлаштування; формування віри в себе та прагнення знову бути включеним у трудову діяльність; інформування про можливі місця, куди можна працевлаштуватися; надання підтримки, формування почуття впевненості в собі, своїх знаннях, досвіді та навичках.

Залучені фахівці центру зайнятості здійснюють профорієнтацію учасників АТО/ООС, яка передбачає створення умов для професійного самовизначення, надання інформації щодо навчання, перекваліфікації та підвищення кваліфікації; надання матеріалів, курсів та лекцій; сприяння бажанню в цільовій групі навчатися та бути відкритою до нового досвіду.

Лекції «Перспективи працевлаштування учасників АТО/ООС у сучасних умовах» передбачають розгляд таких тем, як: перелік спеціальностей професійного навчання: актуальні вакансії для працевлаштування; написання резюме і мотиваційного листа; підготовка до співбесіди.

Заняття для учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей із розвитку навичок підприємництва спрямовані на розширення знань учасників про те, як розпочати власний бізнес, поінформування про переваги самозайнятості/підприємництва, вдосконалення навичок щодо розроблення бізнес-плану, реєстрації та ведення підприємницької

Форми й методи, які використовуватимуться в проведенні занять: мінілекції, фасилітація, «мозковий штурм», обговорення проблемних питань,

дискусії, індивідуальна робота та презентації учасників, робота в мінігрупах, групове обговорення завдань, рішення кейсів, рухливі вправи, захист індивідуальних бізнес-планів. Тематику занять є: «Як зважитися розпочати підприємницьку діяльність?»; «Переваги та перспективи підприємницької діяльності»; «Пошук ідей для створення підприємництва»; «Алгоритм створення підприємництва»; «Складання бізнес-плану. Структура бізнес-плану»; «Пошук стейкхолдерів та залучення коштів на підприємницьку діяльність»; «Реєстрація підприємництва»; «Як створити успішну команду?».

Кінцевим результатом блоку «Допомога в соціальній адаптації та інтеграції» є: соціальна та професійна адаптація учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, розширення кола інтересів, розвиток особистісних та комунікативних навичок, відновлення інтересу до суспільного життя та підвищення соціальної активності, формування відчуття активної життєвої позиції та дій у своїй сім'ї, громаді та суспільстві загалом, покращення психологічного та матеріального стану сім'ї.

Отже, реалізація Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» ґрунтувалась на роботі міждисциплінарної команди; пріоритеті інтересів цільової групи та їхній активній участі у розв'язанні своїх проблем; адресності, оперативності, послідовності та поетапності надання різних видів соціальної підтримки.

Перед її впровадженням нами було здійснено широке інформування громадськості (потенційних учасників програми) про існування вищеперерахованих видів соціальної підтримки. Паралельно з популяризацією серед потенційних отримувачів соціальної підтримки в межах розробленої програми нами було проведено навчання 18 фахівців трьох недержавних організацій, що виявили бажання реалізувати Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС».

Ці фахівці мали бути готовими кваліфіковано здійснювати оцінювання потреб військовослужбовців-учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; оцінювати стан здійснення соціальної роботи державними та недержавними

організаціями в цьому напрямі; використовувати ефективні, інноваційні форми та методи роботи з зазначеною групою отримувачів соціальних послуг; розробляти та впроваджувати соціальні програми/проекти та якісно надавати соціальні послуги з метою розв'язання матеріальних, психологічних, юридичних, медико-соціальних та соціально-педагогічних проблем.

Навчання було проведено за навчальним змістовим модулем «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями», який згодом був впроваджений у процес підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 231 Соціальна робота, ОПП 231.00.01 «Соціальна робота» Київського університету імені Бориса Грінченка [55].

Елементи програми навчального змістового модуля були впроваджені на базі Факультету педагогічної освіти та соціальної роботи Волинського національного університету імені Лесі Українки для студентів спеціальності 231 Соціальна робота (освітня програма Соціальна педагогіка, соціально-виховна робота) та 232 «Соціальне забезпечення (освітня програма «Соціальне забезпечення»).

Метою змістового модуля є: формування уявлення про сутність, форми та методи соціальної роботи з учасниками АТО/ООС і членами їхніх сімей, а також відпрацювання навичок розроблення програми соціальної підтримки відповідно до виявлених проблем та потреб.

Основними завданнями вивчення змістового модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями» є: ознайомлення з сутністю та особливостями здійснення соціальної роботи з учасниками АТО/ООС та їхніми сім'ями; формування вміння критичного оцінювання соціальних наслідків політики у сфері соціального забезпечення учасників АТО/ООС та їхніх сімей; формування вміння використовувати широкий спектр прийомів і засобів розв'язання соціально-психологічних проблем учасників АТО/ООС та їхніх сімей; сприяння розвитку готовності до реалізації різних видів соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС відповідно до їхніх проблем та потреб.

У результаті вивчення змістового модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями» фахівці (майбутні фахівці) набувають вміння проводити первинне консультування учасників АТО/ООС та їхніх сімей і здійснювати оцінювання проблем та потреб; оцінювати стан здійснення соціальної роботи державними та недержавними організаціями в цьому напрямі; моделювати засоби, форми та методи подолання проблем цієї групи отримувачів соціальних послуг; розробляти програми/проекти соціальної підтримки; надавати соціальну підтримку; налагоджувати міждисциплінарну та міжвідомчу взаємодію з метою задоволення потреб учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; прогнозувати результати впровадженої роботи.

Для більш ефективного засвоєння матеріалу змістового модуля нами було розроблено електронний навчальний курс на платформі Moodle в Цифровому кампусі Київського університету імені Бориса Грінченка.

Програма навчального змістового модуля складається з двох модулів, зміст яких детально представлено в додатку К.

За результатами підготовки 18 фахівців трьох недержавних організацій, які виявили бажання взяти участь у навчальному змістовому модулі «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями» завдяки тестовим питанням (Додаток Л) виявлено, що вони засвоїли теоретичні знання, щодо сутності та особливостей соціальної роботи з цією групою отримувачів соціальних послуг, здобули практичні вміння та навички підбору ефективних методів та форм роботи з сім'ями учасників АТО/ООС, відпрацювали вміння прогнозувати результати роботи. Розлогі результати опитування фахівців на початку та після завершення навчання подані у додатку М.

Важливо зазначити, що навчальний змістовий модуль «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями» згодом опанували фахівці ще кількох державних та недержавних організацій, які впроваджують окремі види соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС, а саме: Черкаський

обласний центр соціальних служб; Київський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; Миколаївський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; Міжнародний благодійний фонд «Українська фундація громадського здоров'я». Це свідчить про актуальність за потрібність цього навчального курсу.

Отже, впровадження програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС у діяльність недержавних організацій сприяло підвищенню рівня професійної компетентності фахівців щодо сутності та особливостей надання різних видів соціальної підтримки учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям. Надання сім'ям учасників АТО/ООС інформаційної, психологічної, соціально-педагогічної, правової, соціально-гуманітарної підтримки, а також допомоги щодо соціальної адаптації та інтеграції, сприяло гармонізації психоемоційного стану та взаємовідносин у сім'ї, покращенню функціонування сім'ї, зростанню соціального благополуччя та задоволенню потреб.

3.2. Результати дослідно-експериментальної роботи

Після проведеної підготовки фахівців до надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС та готовності недержавних організацій до реалізації Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» ми перейшли до її впровадження. Запропонований нами констатувальний експеримент мав низку особливостей, а саме: у ньому брали участь учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей в міру звернення за соціальною підтримкою до недержавних організацій, що впроваджували комплексну програму; його зміст та використані методи дослідження відповідали діагностичному етапу впровадження Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС».

Метою констатувального експерименту було: визначити проблеми та проаналізувати потреби сімей учасників АТО/ООС, дослідити їхній психоемоційний стан задля підбору належних видів соціальної підтримки.

Усього констатувальним експериментом, який тривав з 2020 по 2021 рр. було охоплено 50 сімей учасників АТО/ООС, з них: 43 дружини й 7 матерів учасників АТО/ООС, 18 учасників АТО/ООС та 35 дітей.

Нами було підібрано та розроблено відповідний діагностичний інструментарій (додаток Н).

Констатувальний експеримент передбачав:

- опитування дружин і матерів учасників АТО/ООС та методику «Скринінг емоційного стану» (О. Матюха, О. Нічик) [102].

- опитування учасників АТО/ООС і скринінг їхнього здоров'я (за методикою Refugee health screener — 15 [238], адаптований нами під цільову групу, індивідуальні бесіди та спостереження.

- оцінювання потреб дітей учасників АТО/ООС із використанням індивідуальної картки бенефіціара (Додаток П) та імпресивних проєктивних методик («Дитинство» (Childhood) [134], «Картки з емоціями» (Emotion cards) [142].

Розглянемо детальніше результати констатувального експерименту.

Спочатку дружинам і матерям учасників АТО/ООС пропонувалося пройти глибинне інтерв'ю (інструментарій подано в додатку В), покликане визначити проблеми та проаналізувати потреби, як самих респонденток, так і членів їхніх сімей. Потім, використовуючи методику «Скринінг емоційного стану» (О. Матюха, О. Нічик) (структура скринінгу подана в додатку Р), було визначено їхню потребу в психологічній підтримці. І насамкінець — фахівець із соціальної роботи разом із респондентками, на основі досліджених проблем, потреб та встановленого їхнього психоемоційного стану, за допомогою розробленого нами чек-листа «Потреби в різних видах соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС» (додаток С), добрав актуальні види соціальної підтримки.

Розроблений нами чек-лист «Потреби в різних видах соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС» є інструментом, який пришвидшує збір та

узагальнення інформації про потреби отримувача(ів) різних видів соціальної підтримки. Він допомагає уникнути помилок, підібрати форми та методи соціальної підтримки та моніторити процес соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС. Чек-лист містить питання про соціально-демографічні характеристики, запити щодо задоволення різних видів потреб, зокрема: потреби в інформаційній підтримці; потреби у правовій підтримці; потреби у матеріальній підтримці та житловому забезпеченні; потреби у медичному обслуговуванні; потреби у соціально-педагогічній підтримці; потреби у психологічній підтримці; потреби у допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції.

Оцінювання емоційних станів дружин і матерів учасників АТО/ООС є важливим складником моніторингу психічного здоров'я, який розглядають як постійне, тривале відстеження психофізіологічного стану для фіксації чи прогнозування моментів критичних відхилень від його оптимальних характеристик із метою негайного застосування коригувальних заходів.

Тому нами було застосовано методику «Скринінг емоційного стану» (О. Матюха, О. Нічик) [102], яка призначена для одночасного оцінювання різних афективних станів, виявлення діагностично важливих хронологічних взаємозв'язків між ними та соціально значущих наслідків. Вона включає такі критерії скринінгу, як ефективність, простота, надійність під час диференціювання здорових і хворих, відповідні кореляції з іншими тестами, які призначені для подібних досліджень.

Скринінг складався з двох частин. Перша частина містить 5 шкал, твердження яких спрямовані на виявлення відповідно гіпоманіакальних (М), соматоформних (С), депресивних (Д), тривожних (Т) станів, схильності до зловживання психоактивними речовинами (А). Друга частина скринінгу складається з двох пунктів. Перший із них з'ясовує, чи спостерігалися відмічені досліджуваним емоційні чи поведінкові прояви в один і той же період часу. Другий пункт дає змогу кількісно оцінити глибину проблем, зумовлених виявленим афективним станом. Блоки М, С, Т складаються з 12 тверджень; Д, А — з 11. Загальна кількість тверджень — 60 [102].

У констатувальному експерименті з-поміж дружин і матерів учасників АТО/ООС — членів сімей, які звернулися в недержавні організації за соціальною підтримкою, взяли участь 43 дружини й 7 матерів, які добровільно погодились взяти участь у комплексній програмі та завершили її.

Проведене опитування дружин і матерів учасників АТО/ООС, дало нам можливість узагальнити їхні соціально-демографічні характеристики (табл. 3.1)

Таблиця 3.1

Соціально-демографічні характеристики опитуваних — дружин і матерів учасників АТО/ООС, які взяли участь у дослідженні (у %)

n=50	
Віковий діапазон (у %)	Від 20 до 30 років — 9 (18%)
	Від 30 до 40 років — 28 (56%)
	Від 40 до 50 років — 8 (16%)
	Від 50 і старше — 5 (10%)
Сімейні зв'язки (у %)	Дружини учасників АТО/ООС — 43 (86%)
	Матері учасників АТО/ООС — 7 (14%)
Сімейний стан та кількість дітей (у %)	Сім'ї без дітей — 9 (18%)
	Сім'ї з однією дитиною — 23 (46%)
	Сім'ї, які мають двох дітей — 12 (24%)
	Сім'ї з трьома і більше дітьми — 6 (12%)
Тип сімей (у %)	Сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів зараз перебуває в зоні бойових дій — 11 (22%)
	Сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів повернувся із зони бойових дій — 23 (46%)
	Сім'ї учасників АТО/ООС, які розлучились — 5 (10%)
	Сім'ї, де один із її членів є інвалідом війни — 4 (8%)
	Сім'ї загиблих учасників АТО/ООС — 7 (14%)

Джерело: складено автором самостійно

У ході дослідження нами було визначено, що майже у всіх 46 (92%) респонденток, що брали участь в опитуванні, погіршився психоемоційний стан. Причиною є травматична подія — перебування одного із членів сім'ї в зоні бойових дій. Ще однією причиною, у 7 осіб (14%) є втрата одного із членів сім'ї, який перебував у зоні бойових дій. Майже всі респонденти — 46 осіб (92%) зазначили, що під час перебування одного із членів сім'ї в зоні бойових дій, вони жили в постійній нервово-психологічній напрузі, стресі, тривозі та страху за життя та здоров'я близької людини.

Під час скринінгу емоційного стану дружин і матерів учасників АТО/ООС було визначено, що 44 (88%) респондентів вказували на труднощі концентрації уваги, постійно відволікатись на питання перебування члена сім'ї в зоні бойових дій; мали бажання спілкуватись із ними більше ніж до того, як чоловік/син пішов в зону бойових дій, адже хвилювались за їхню безпеку та стан здоров'я. 29 (58%) опитаних зазначили, що відчували скорочення тривалості сну без почуття втоми, або безсоння. Також, дружини та матері учасників АТО/ООС підкреслювали, що стали більш роздратованими; відчували сум, пригнічення, навіть інколи відчуття провини, порушення серцево-судинної системи, запаморочення, дискомфорт у голові, відчували зниження працездатності, слабкість, знесилення.

У 19 (38%) респондентів присутнє відчуття самотності та покинутості. У 23 (46%) опитаних спостерігається психологічна неготовність до самостійного розв'язання проблем, труднощі в прийнятті рішень, невпевненість у своїх силах та відчуття безвиході становища через відсутність чоловіка та його підтримки. Вищезазначене підкріплювалося відчуттям психологічного виснаження, знервованістю.

Також 11 (22%) респондентів зазначили, що в них виникли труднощі на робочих місцях, адже вони були виснаженні домашніми справами та переживаннями про життя і здоров'я члена сім'ї, який перебуває в зоні бойових дій, тому їм було складно сконцентрувати увагу, зосередитися на роботі, це призводило до неналежного виконання їхніх професійних обов'язків, що призводило до суперечок та конфліктів на роботі.

Унаслідок проведення методики «Скринінг емоційного стану» нами було проаналізовано психоемоційний стан дружин і матерів учасників АТО/ООС (рис. 3.9) та визначено їхню потребу у психологічній підтримці.

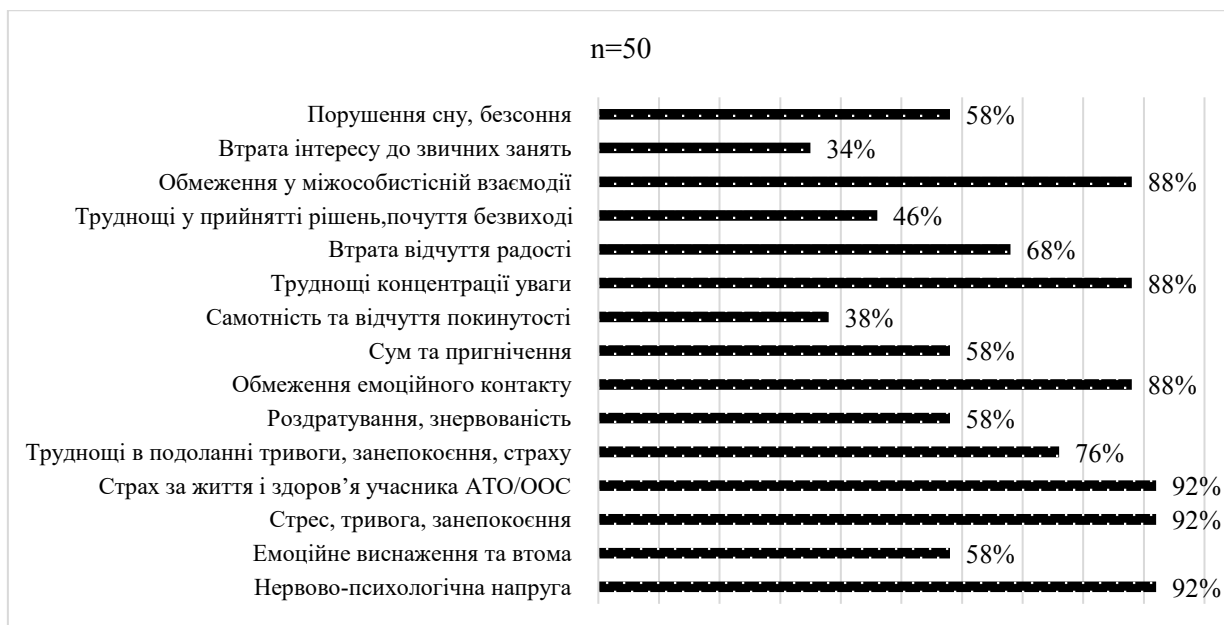

Рис. 3.9. Психоемоційний стан дружин і матерів учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Отже, відповідно до даних представлених на діаграмі, можна констатувати, що всі опитані мають погіршення психоемоційного стану, що має різноманітні прояви, і потребують психологічної підтримки задля його покращення.

Однак, на етапі вибору різних видів соціальної підтримки, зокрема психологічної, 5 дружин і 2 матерів учасників АТО/ООС відмовились від психологічної підтримки, вважаючи, що вона зараз не на часі, «*маємо власні сили покращити свій психоемоційний стан*», а 43 особи вказали на потребу в психологічній підтримці.

Оскільки, наша комплексна програма ґрунтується на принципі добровільності в отриманні соціальної підтримки, на наступних етапах дослідження, ми будемо робити заміри психоемоційного стану лише по тих дружинах і матерях учасників АТО/ООС, які обрали потребу в соціальній підтримці. Ці результати є викликом для фахівців недержавних організацій, які будуть впроваджувати комплексну програму та безпосередньо надавати психологічну підтримку означеній цільовій групі. У разі виявлення погіршення психоемоційного стану дружин і матерів учасників АТО/ООС фахівці будуть змушені більше мотивувати їх до отримання психологічної підтримки.

У результаті опитування дружин і матерів учасників АТО/ООС, нами було визначено їхні потреби в різних видах соціальної підтримки (див. рис. 3.10).

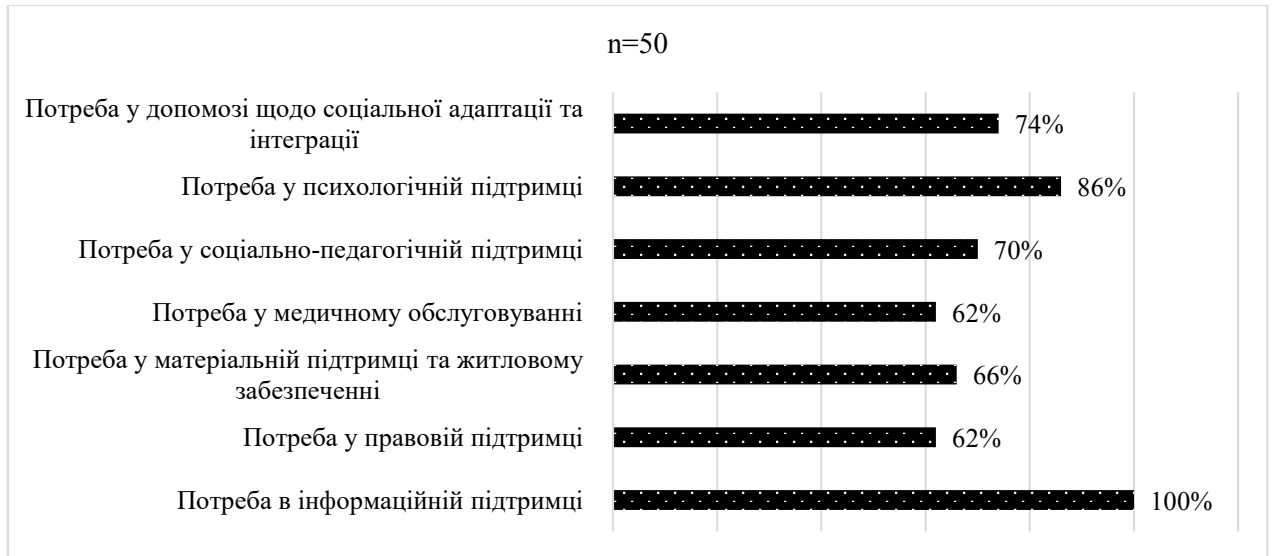

Рис. 3.10. Потреби дружин і матерів учасників АТО/ООС у різних видах соціальної підтримки (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Найбільшою потребою, яку зазначили респонденти, є потреба в інформаційній — 50 осіб (100%) та психологічній — 43 осіб (86%) підтримці.

Відповідно до результатів, які представлені на рисунку 3.10, ми можемо зазначити, що дружини й матері учасників АТО/ООС мало поінформовані в питаннях щодо соціальних пільг та гарантій, на які вони мають право відповідно до законодавства України та потребують підвищення обізнаності. З-поміж опитаних, які мали потребу в інформаційній підтримці 47 осіб (94%) потребують інформування щодо права та соціальних пільг учасників АТО/ООС та їхніх сімей; 43 осіб (86%) — надання інформації щодо змін у законодавстві, які стосуються соціальної підтримки; 49 осіб (98%) — поінформування щодо державних та недержавних організацій, що надають соціальну підтримку цій групі отримувачів послуг; 14 осіб (28%) — сприяння в налагодженні взаємодії з органами влади. Більшість опитаних зазначили, що потребують психологічної підтримки. Найбільше запитів, серед них, у питаннях відновлення психоемоційного стану членів сім'ї — 39 осіб (90,7%); корекція негативних емоційних та поведінкових проявів — 22 осіб (51,2%); налагодження міжособистісної взаємодії та розв'язання

конфліктів — 32 осіб (74,4%); покращення психологічного клімату в сім'ї — 37 осіб (86%) про це також свідчать результати проведеного нами глибинного інтерв'ю та методики «Скринінг емоційного стану». У межах допомоги щодо соціальної адаптації та інтеграції респонденти зазначали, що найбільше потребують формування активної життєвої позиції та вміння долати відчуття розгубленості та самотності — 34 осіб (91,8%). Усі 35 опитаних, які мали потребу в соціально-педагогічній підтримці зазначали необхідність участі в заходах для дітей і їхніх батьків (чи осіб, що їх замінюють) із налагодження взаємовідносин у сім'ї та 27 осіб (77,1%) виокремили для себе потребу у відпочинку та оздоровленні для дітей та всієї сім'ї. Отримання соціально-гуманітарної підтримки — 23 осіб (69,7 %) та пільг на житлово-комунальні послуги — 14 осіб (42,4%) є найбільш частими запитими в опитаних дружин і матерів учасників АТО/ООС, в яких була потреба в матеріальній підтримці та житловому забезпеченні. Найчастіше зазначеною дружинами/матерями учасників АТО/ООС потребою в правовій підтримці є підвищення правової освіти — 25 осіб (80,6%) та оформлення документів для отримання соціальних пільг та гарантій для різних типів сімей учасників АТО/ООС — 22 осіб (70,9%). Що стосується медичного обслуговування, то респонденти, в яких була така потреба, найчастіше зазначали необхідність покращення фізичного стану — 26 осіб (83,9%).

Відповідно до визначення проблем та аналізу потреб дружин і матерів учасників АТО/ООС, дослідження їхнього психоемоційного стану, ми можемо констатувати, що дружини й матері учасників АТО/ООС потребують комплексного задоволення потреб у різних видах соціальної підтримки та покращення психоемоційного стану.

Провівши опитування дружин і матерів учасників АТО/ООС, ми визначили, що для подальшої роботи з сім'ями учасників АТО/ООС нам потрібно визначити дійсний психоемоційний стан учасників АТО/ООС; їхні типові реакції після повернення із зони АТО/ООС (емоційні, фізичні, поведінкові та особливості мислення); рівень їхньої адаптації до мирного життя та стресу. Із цією метою нами було використано скринінг здоров'я учасників АТО/ООС (за методикою Refugee

health screener — 15 (RHS-15) [238], проведено індивідуальні бесіди та спостереження за емоційними та поведінковими реакціями учасників АТО/ООС. Після цього ми визначили за допомогою чек-листа «Потреби в різних видах соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС» (додаток С), їхні потреби та добрали актуальні види соціальної підтримки.

Отже, у констатувальному експерименті з-поміж учасників АТО/ООС — членів сімей, які звернулися в недержавні організації за соціальною підтримкою, узяли участь 18 осіб, які повернулися з бойових дій, виявили бажання брати участь у програмі та завершили її (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Соціально-демографічні характеристики учасників АТО/ООС, які
взяли участь у дослідженні (у %)**

n=18	
Віковий діапазон (%)	Від 18 до 30 років — 4 (22,2%)
	Від 30 до 40 років — 7 (38,9%)
	Від 40 до 50 років — 5 (27,8%)
	Від 50 до 60 років — 2 (11,1%)
Військовий статус (%)	Військовослужбовець — 13 (72,2%)
	Доброволець — 5 (27,8%)
Сімейний стан (%)	Одружений — 14 (77,8%)
	Неодружений — 1 (5,5%)
	Розлучений — 3 (16,7%)
Кількість дітей учасників АТО/ООС (%)	Немає дітей — 4 (22,2%)
	Одна дитина — 7 (38,9%) з них 1 дитина усиновлена
	Дві дитини — 4 (22,2 %)
	Три дитини — 3 (16,7%)

Джерело: складено автором самостійно

Спочатку з учасниками АТО/ООС ми використали методичку Refugee health screener — 15 [238]. Означена методика є інструментом діагностики особливостей переживань та стану психологічного здоров'я, розроблений Лютеранською громадською службою північного заходу Сполучених Штатів Америки (Lutheran Community Services Northwest), Азійськими консультаційними та довідковими службами Сполучених Штатів Америки (Asian Counseling and Referral Services) та доктором медицини М. Холліфілдом (M. Holyfield). Скринінг був нами адаптований під цільову групу «учасники АТО/ООС» і містив питання щодо типових реакцій

респондентів після повернення із зони АТО/ООС: емоційні, фізичні, поведінкові та особливості мислення; рівні їхньої адаптації до мирного життя та стресу (структура опитувальника подана в додатку Т).

Результати скринінгу засвідчили, що більшість опитаних нами учасників АТО/ООС повертаються із зони бойових дій зі змінами в типових реакціях та особливостях мислення, які досить сильно або дуже сильно турбують їх, а саме:

– *поведінкові реакції*: легко здригається і лякається (наприклад, коли хтось підходить ззаду, чує голосні звуки) — 12 осіб (66,6%). Голосні звуки можуть нагадувати учасникам АТО/ООС про бойові дії. З них 8 осіб (44,5%) зазначили, що це, ніби повертає їх в ситуацію, що траплялась у минулому. Включаються захисні інстинкти, виникають негативні почуття: тривога, паніка, страх. Відповідно до цього ми можемо зазначити, що такі звуки та неусвідомлені дії інших людей можуть бути психологічними тригерами для учасників АТО/ООС; складно або не можуть впоратися з більшістю речей у своєму сімейному та професійному житті — 7 осіб (38,8%);

– *фізичні реакції*: болі в м'язах, кістках, суглобах — 12 осіб (66,7%); запаморочення, слабкість, переднепритомний стан — 9 осіб (50%); відчуття тремтіння в тілі та пітливість, прискорене серцебиття під час згадування про бойові дії — 13 осіб (72,2%); стан непосидючості — 12 осіб (66,7%).

– *емоційні реакції*: поганий настрій, печаль, смуток, несподіваний страх без явної причини — 11 осіб (61,1%); відчуття знервованості, роздратування — 13 осіб (72,2%); занепокоєння — 12 осіб (66,7%); пригнічений стан (2 осіб (11,1%);

– *особливості мислення*: часті негативні спогади про війну — 6 осіб (33,3%); багато думок у голові та постійні думки про різні проблеми, погані сни — 14 осіб (77,8%), відчуття безпорадності — 4 осіб (26,7%). Відповіді респондентів узагальнено та подано в таблиці 3.3.

**Психоемоційний стан учасників АТО/ООС після повернення із
зони бойових дій (n=18, у %)**

Симптоми	Зовсім не турбував	Злегка турбував	Турбував періодично	Турбував досить сильно	Дуже сильно
Болі в м'язах, кістках, суглобах	-	4 (22,2%)	2 (11,1%)	7 (38,9%)	5 (27,8%)
Поганий настрій, печаль, смуток, дратівливість, злість	-	3 (16,7%)	4 (22,2%)	6 (33,3%)	5 (27,8%)
Багато думок у голові. Постійно думаєте про різні проблеми, які пов'язані з бойовими діями	-	1 (5,6%)	3 (16,7%)	6 (33,3%)	8 (44,4%)
Відчуття своєї безпорадності, непотрібності	7 (38,9%)	4 (22,2%)	3 (16,7%)	2 (11,1%)	2 (11,1%)
Несподіваний страх, тривога без явної причини	1 (5,6%)	2 (11,1%)	4 (22,2%)	6 (33,3%)	5 (27,8%)
Запаморочення, слабкість, переднепритомний стан, порушення сну або безсоння	1 (5,6%)	1 (5,6%)	7 (38,9%)	7 (38,9%)	2 (11,1%)
Стан знервованості, хвилювання, відчуття тремтіння в тілі	-	2 (11,1%)	3 (16,7%)	8 (44,4%)	5 (27,8%)
Занепокоєння, стан непосидючості	-	2 (11,1%)	4 (22,2%)	5 (27,8%)	7 (38,9%)
Часто хочеться плакати	10 (55,6%)	5 (27,8%)	1 (5,6%)	1 (5,6%)	1 (5,6%)
Знову переживає травматичну подію, реагує і відчуває себе, як ніби це трапляється з ним знову	2 (11,1%)	6 (33,3%)	4 (22,2%)	3 (16,7%)	3 (16,7%)
Відчуває фізіологічну реакцію (наприклад, пітливість, прискорене серцебиття, тремтіння в тілі) під час згадки про травматичну подію	-	2 (11,1%)	3 (16,7%)	7 (38,9%)	6 (33,3%)
Відчуває емоційну порожнечу (наприклад, смуток, печаль, але не можете плакати, не можуть переживати ніжні та позитивні почуття)	-	3 (16,7%)	4 (22,2%)	5 (27,8%)	6 (33,3%)
Легко здригається і лякається (наприклад, коли хтось підходить ззаду або чує гучні звуки)	1 (5,6%)	2 (11,1%)	3 (16,7%)	4 (22,2%)	8 (44,4%)

Джерело: складено автором самостійно

Відповідно до вищезазначених симптомів, які можуть бути пов'язані з травматичним досвідом під час бойових дій в учасників АТО/ООС, які повернулися додому, ми можемо зазначити, що 6 осіб з-поміж опитаних (33,3%) досить сильно переживають травматичну подію, реагують і відчувають себе, ніби

це трапляється з ними знову. Попри те, що лише 6 учасників АТО/ООС зазначили, що сильно переживають травматичний досвід, 13 осіб (72,2%) зазначили, що, згадуючи про бойові дії, вони відчувають фізіологічні; 12 осіб (66,7%) — поведінкові; 11 осіб (61,1%) — емоційні реакції.

Причинами такого стану може бути, те що в учасників АТО/ООС під час перебування в зоні бойових дій мозок і тіло переключається в режим виживання; робота зору і слуху загострюється, а демонстрація емоцій притупляється. Вони вважають, що не мають права на прояв емоцій, будь-яких емоцій — це веде до цілої низки змін у мирному житті: у стосунках із дітьми, дружинами, батьками. Переживання учасниками АТО/ООС травматичного досвіду, а також зміни в типових реакціях може погіршити процес їхньої соціальної адаптації та інтеграції до мирного життя.

Другий блок скринінгу учасників АТО/ООС показав, що 5 осіб (27,8%) — здатні впоратися із чим завгодно у своєму житті; 6 осіб (33,3%) — здатні впоратися з більшістю завдань; 5 осіб (27,8%) — здатні впоратися з деякими, але не з усіма речами; 2 особи (11,1%) не здатні впоратися з більшістю речей, або не здатні впоратися ні з чим у житті. Ці результати можуть свідчити ще про те, що більшість учасників АТО/ООС здатні впоратися з усіма, або майже з усіма речами, тому що в них сформоване одне із правил бою, а саме: плану заздалегідь «що робити, якщо...?», «що я роблю, якщо...?»

Отже, результати свідчать, що для покращення психоемоційного стану учасників АТО/ООС та їхній швидшій адаптації до мирного життя необхідна психологічна підтримка.

Визначаючи рівень стресу за допомогою термометру стресу, 13 учасників АТО/ООС (72,2%) зазначили, що за останній тиждень відчували сильний стрес, із позначкою від 6 до 10, лише 5 (27,8%) позначили, що в них рівень стресу сягає позначки від 1 до 5, за їхніми словами, вони відчувають себе чудово (див. рис.3.11).

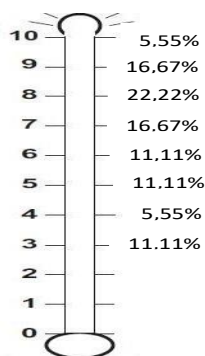

Рис. 3.11. Термометр стресу учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Після проведення скринінгу, фахівець із соціальної роботи під час індивідуальної бесіди за допомогою чек-листа «Потреби в різних видах соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС» виявив проблеми та встановив потреби учасників АТО/ООС. Зокрема, учасники АТО/ООС, в яких був встановлений високий рівень стресу, зазначили, що відчувають себе погано й останнім часом мають стрес, тривогу та переживання через: невизначеність, що робити далі в цивільному житті — 8 осіб (44,4%); фінансові проблеми — 4 осіб (22,2%) та з пошуком роботи і працевлаштуванням — 5 осіб (27,7%), сімейні конфлікти — 10 осіб (5,6%); у оформленні статусу «учасник бойових дій» (особливо це стосується труднощів з оформленням статусу учасників бойових дій, які були добровольцями) — 11 осіб (61,1%); проблеми зі здоров'ям — 15 осіб (83,3%); погіршення взаємовідносин із рідними — 13 осіб (72,2%).

Деякі учасники АТО/ООС (4 осіб (22%)) зазначили, що в них існує страх за безпеку у власному домі, адже вони інколи гостро переживають травматичну подію та в них відбуваються флешбеки. В учасників АТО/ООС присутні відчуття сорому, вини за те, що їм необхідно було робити на війні, або що вони не змогли врятувати побратима, і відчуття недосягнення бажаного результату, що вони повернулися, а війна триває.

Також респонденти зазначили, що відчувають роздратування через складності процедури, постійне відвідування різних державних установ та отримання дозволів для отримання пільг та послуг, на які вони мають право

(бюрократія державних органів під час оформлення пільг), неприйняття їх суспільством та стереотипне ставлення громадськості.

Відповідно до вищезазначеного, ми можемо констатувати, що після війни опитаним — учасникам АТО/ООС важко повернутися до мирного життя. Фізичне повернення додому не завжди збігається із психологічним. Участь у бойових діях може призвести до переорієнтації цінностей. В учасників АТО/ООС часто трапляється порушення соціальної взаємодії та втрата інтересу до суспільного життя, зниження активності, апатія, замкнутість та прагнення до соціальної ізоляції. Унаслідок недостатньої уваги суспільства до проблем учасників АТО/ООС може відбутися розвиток посттравматичного стресового розладу.

Отже, за результатами опитування учасників АТО/ООС, зазначимо, що події в зоні бойових дій мають сильний вплив на психіку учасників АТО/ООС, піддають їх якісним змінам, що можуть проявлятися від чітко виражених форм до зовні малопомітних, прихованих, мов би «відтермінованих» у часі реакцій. Наслідки участі в зоні бойових дій впливають не тільки на психофізичне здоров'я учасників АТО/ООС, а й на психологічну врівноваженість, стабільність взаємовідносин з оточенням та на можливість реалізації у всіх сферах свого життя. Дослідження показало, що в кожного другого із трьох опитаних є труднощі в соціальній адаптації. Якщо вчасно не надати допомогу цій групі отримувачів соціальних послуг, це може призвести до хронічного перебігу психічних розладів та ускладнення взаємовідносин у сім'ї. Адже наслідки посттравматичного стресового розладу призводять до зміни особистості, соціальної та професійної дезінтеграції, зловживання алкогольними та наркотичними речовинами, інколи навіть до суїцидів.

Фахівець із соціальної роботи, ґрунтуючись на виявлених проблемах та потребах (див. рис. 3.12) залучив респондентів до участі у Комплексній програмі «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» із пріоритизацією інформаційної, правової, соціально-педагогічної та соціально-гуманітарної підтримки.

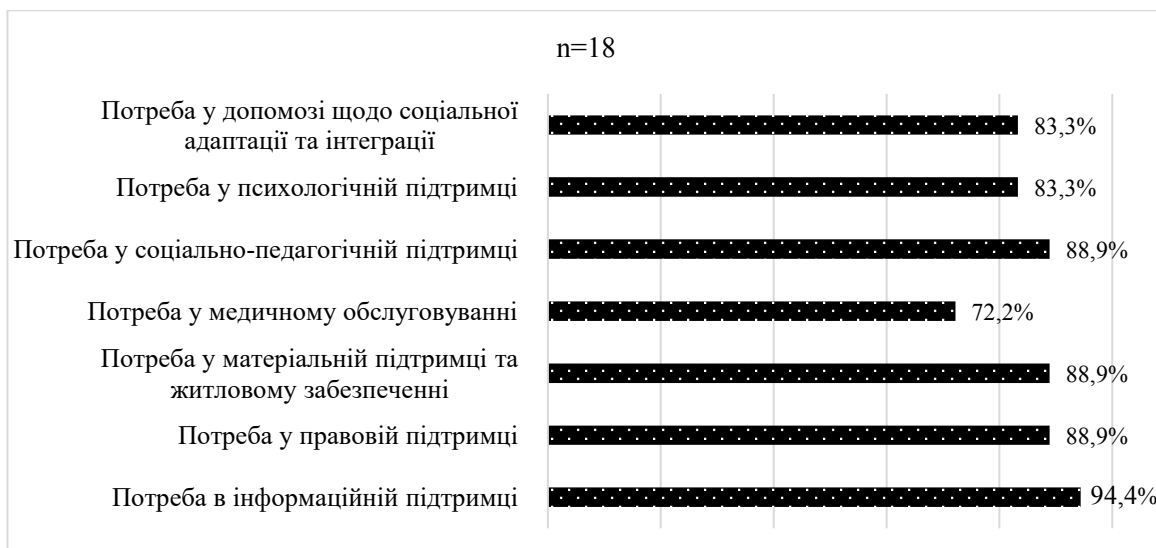

Рис. 3.12. Потреби учасників АТО/ООС у різних видах соціальної підтримки (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Також під час констатувального експерименту ми оцінювали потреби дітей із сімей учасників АТО/ООС, а також досліджували їхній психоемоційний стан.

Участь у констатувальному експерименті взяли 35 дітей із 50 сімей учасників АТО/ООС (табл.3.4), батьки/законні представники яких дали згоду на участь у комплексній програмі та завершили її. Обмеженням участі у констатувальному експерименті був вік дітей — від 6 років і старші.

Таблиця 3.4

Соціально-демографічні характеристики респондентів з-поміж дітей учасників АТО/ООС (у %)

n=35	
Віковий діапазон (%)	Від 6 до 11 років (молодший шкільний вік) — 26 (74,3%)
	Від 12 до 15 років (середній, або підлітковий вік) — 8 (22,9%)
	Від 15 до 18 років (старший, або юнацький вік) — 1 (2,8%)
Стать (%)	Жіноча — 24 (68,6%)
	Чоловіча — 11 (31,4%)
Категорія вразливості сімей до якої належить дитина (%)	Сім'ї учасників АТО/ООС — 27 (77,1%)
	Сім'ї учасників АТО/ООС, які розлучились — 5 (14,3%)
	Сім'ї загиблих учасників АТО/ООС — 3 (8,6%)

Джерело: складено автором самостійно

Для оцінювання потреб дітей учасників АТО/ООС нами було розроблено спільно із фахівцями (психолог — Н. Сиротич, соціальний працівник — А. Бобко, соціальний педагог — І. Дрозд) Благодійної організації «Благодійний фонд «Карітас-Київ» індивідуальну карту бенефіціара (додаток П), за допомогою якої проводились інтерв'ю з батьками дітей та особами, що їх замінюють, а також — доповнювалась інформація про потреби дітей за результатами проведеної психодіагностики та спостережень.

Опишемо процедуру детальніше. Фахівець із соціальної роботи проводив інтерв'ю із дорослими членами сім'ї (залежно від її складу), пропонуючи відповіді на запитання розробленої вище згаданої картки, задля оцінювання потреб дитини. Після цього він спільно з психологом за допомогою імпресивних проєктивних методик («Дитинство» (Childhood) та «Картки з емоціями» (Emotion cards) (Ю. Святенко) [134; 142] діагностували внутрішній світ дитини, її почуття, переживання і труднощі. Узагальнена інформація вносилася до індивідуальної картки бенефіціара й була презентована дорослим членам сімей, відповідальним за виховання дітей, задля добору необхідних видів соціальної підтримки в межах програми.

Індивідуальна картка бенефіціара містить загальну інформацію про дитину; опис основних потреб дитини; основні події, які вплинули на психологічний стан дитини; стан здоров'я дитини; особливості поведінки/характеру дитини; інтереси/хобі; ставлення дитини до навчання, рівень навчальних досягнень; соціальні стосунки; емоційний стан дитини; шкідливі звички та прояви ознак девіантної поведінки дитини; взаємовідносини в сім'ї; виконання батьківських обов'язків.

З метою діагностики внутрішнього світу дитини, її почуттів, переживань і труднощів нами були проведені імпресивні проєктивні методики: «Дитинство» (Childhood) та «Картки з емоціями» (Emotion cards) (Ю. Святенко). Вони є об'єктами так званого стимульного матеріалу.

Проєктивні методики — це техніки, які дають змогу повністю охарактеризувати особистість, визначити приховані мотиви та ресурси

особистості, значно знизити рівень тривожності та стресу, а також діагностувати дітей [68]. Їх перевагами є можливість виявлення за її допомогою неусвідомлюваних або мало усвідомлюваних психічних змістів, прихованих від самої особистості, проте значно впливаючих (і навіть порушуючих) процес її психічного функціонування [134; 142].

Проективна діагностична методика «Дитинство» являє собою набір картинок, що складається з 48 кольорових окремих тематичних малюнків, що відображають найважливіші ситуації з життя дитини, пов'язані зі стосунками в сім'ї, батьками, сиблінгами, взаємовідносинами з однолітками, вчителями, конфліктними та травматичними ситуаціями тощо. Застосовується переважно для дослідження особистісної сфери дитини. Перевага методики «Дитинство» над іншими існуючими проективними методиками полягає в тому, що вона дає змогу одразу виявити психодинаміку дитячих переживань і почуттів, яка за інших умов діагностичної і психотерапевтичної роботи виявляється лише через певний час.

Методика «Картки з емоціями», являє собою набір із 44 картинок, спрямованих на: діагностику емоційного стану; вираження почуттів та бажань; діагностику емоційної атмосфери в сім'ї; діагностику тривожності та агресії; розвиток емоційного інтелекту дитини. Методики ми використовували на початкових етапах консультативного контакту.

Здійснивши оцінювання потреб дітей учасників АТО/ООС та провівши проективні методики, ми встановили, що в дітей учасників АТО/ООС спостерігається: тривожність, хвилювання — 23 осіб (65,7%); нерішучість/невпевненість в собі — 20 осіб (57,1%); мають занижену самооцінку — 13 осіб (37,1%); завищена самооцінка — 6 осіб (17,1%); емоційна неврівноваженість та висока імпульсивність — 8 осіб (22,9%); запальність/дратівливість — 13 осіб (37,1%); недисциплінованість — 7 осіб (20,%); агресивність — 7 осіб (17,1%); конфліктність — 9 осіб (25,7%); байдужість — 9 осіб (26,3%); замкнутість — 26 осіб (74,3%); вразливість/плаксивість — 11 осіб (31,4%); страхи, що втратить маму, яка залишилась — 6 осіб (17,1%). Девіантна поведінка спостерігається у 8 дітей (22,9%),

які були опитані, з них у 3 дітей (37,5%) мають схильність до бійок; 1 дитина (12,5%) здійснює крадіжку речей, яких батьки не можуть купити; 4 дітей (60,5%) часто втікають зі школи.

Відповідно до отриманих нами результатів, ми можемо констатувати, що діти учасників АТО/ООС мають психологічні проблеми та потребують проведення з ними заходів блоку «Психологічна підтримка» в межах нашої комплексної програми для нормалізації свого психоемоційного стану, запобігання змінам поведінки до ризикованої або девіантної та формування нормальної самооцінки у дитини.

Розглядаючи ставлення дітей до навчання та рівень навчальних досягнень, ми визначили, що значна частина дітей учасників АТО/ООС — 7 дітей (20,0%) має високий рівень навчання, вони мають бажання навчатись, і вони відповідально ставляться до навчання; 9 дітей (25,7%) — добре навчається; 3 дітей (8,6%) — відповідально ставиться до навчання, але попри це мають середній рівень навчання; 8 дітей (22,8%) — низький рівень успішності в школі/відставання з них у 2 дітей (25,0%) через часті захворювання, а в 1 дитини (12,5%) — навчання в інклюзивному класі. У 6 дітей (34,3%) спостерігається низька мотивація до навчання та 2 дітей (5,7%) зневажливе ставлення до вчителів.

Визначаючи інтереси та хобі дітей учасників АТО/ООС, ми визначили, що 9 дітей (25,7%) надають перевагу активним видам діяльності, у них різносторонні інтереси (музика, танці, малювання, творчість, плавання, активні види спорту); 15 дітей (42,9%) дітей відають перевагу пасивній діяльності (комп'ютерні ігри тощо); 11 дітей (31,4%) — відсутність хобі, інтересів / нічим не цікавляться. Також з 9 опитаних дітей віком від 12 до 18 років, 5 дітей (14,3%), ні про що не мріють і не знають, ким хочуть стати в майбутньому.

У всіх опитаних дітей відсутні шкідливі звички. У них майже всіх сформовані базові життєві навички, однак водночас є деякі особливості, а саме: у 18 дітей (51,4%) спостерігається неорганізованість; 21 дітей (60,0%) — невміння розпоряджатися своїм часом; 11 дітей (31,4%) — відсутні знання щодо здорового способу життя та здорового харчування; 2 дітей (5,7%) —

відсутні знання щодо особистої гігієни; 9 дітей (25,7%) — невміння розпоряджатися кишеньковими грошима, це більшою мірою пов'язано з віком дитини. Ці результати свідчать, що дітей учасників АТО/ООС необхідно залучати до соціально-педагогічної підтримки в межах комплексної програми.

Розкриваючи блок соціальне середовище та навички, ми визначили, що в 19 дітей (54,29%) виникають труднощі в інтеграції в нове середовище; 26 дітей (74,3%) замкнутість, сором'язливість та ізолюваність; 10 дітей (28,57%) — відсутні друзі; 19 дітей (54,29%) — важко йдуть на контакт з однолітками/дорослими; 12 дітей (34,29%) — проводять більшість вільного часу вдома (грають в комп'ютерні ігри, дивляться телевизор тощо); 5 дітей (14,29%) — проводять більшість вільного часу на вулиці; 2 дітей (5,71%) — піддаються впливу «поганих» компаній; 5 дітей (14,29%) — надмірне/нездорове лідерство; 2 дітей (5,71%) — не вміють мирно вирішувати конфлікти. Відповідно до отриманих нами результатів, їх було залучено до занять для дітей відповідно до їхнього віку з блоку «Соціально-педагогічна підтримка».

У більшості дітей учасників АТО/ООС немає проблем із фізичним здоров'ям, однак у 9 дітей (25,7%) спостерігаються хронічні захворювання та алергічні реакції, що свідчить необхідність забезпечення цих дітей якісною медико-соціальною підтримкою, а особливо санаторно-курортним лікуванням. Отже, сім'ям, які виховували цих дітей надавалися заходи з блоку «Соціально-гуманітарна підтримка».

У результаті проведення оцінювання потреб дитини та застосування проєктивних методик нами було визначено, що основною подією, яка вплинула на особливості поведінки/характеру дитини, ставлення до навчання, рівень навчальних досягнень, соціальне середовище дитини, взаємовідносини в сім'ї, є: участь членів сім'ї в бойових діях — 34 осіб (97,1%). Додатковими подіями стали: зміна чи втрата житла — 12 осіб (34,3%); вимушене переміщення — 7 осіб (20,0%); погані житлові умови для проживання — 5 осіб (14,3%); травматичний досвід чи гострі стресові реакції — 11 осіб (31,4%); втрата одного із батьків в зоні бойових дій — 3 осіб (8,6%); розлучення батьків — 5 осіб (14,3%); досвід насильства в сім'ї — 1 особа (2,8%);

захворювання одного із батьків — 2 осіб (5,7%); відсутність можливості й умов для формування соціальних компетенцій для самостійного життя в суспільстві — 7 осіб (20,0%); відсутність сприятливого середовища для навчання та розвитку — 5 осіб (14,3%); безробіття чи відсутність постійного доходу в сім'ї — 4 осіб (11,4%).

Також у ході дослідження нами було визначено взаємовідносини в сім'ї. У 8 сімей (22,9%) учасників АТО/ООС за оцінюванням потреб дитини та за допомогою проєктивних методик труднощів у взаємовідносинах у сім'ї не виявлено. У 23 сімей (65,7%) спостерігається напруженість у стосунках між батьками та дітьми, або між дорослими членами сім'ї; у 8 сім'ях (22,9%) — сварки, скандали, з них у 2 сім'ях (25%) — сварки з мамою, у 2 сім'ях (25,0%) — батьком, у 1 сім'ї (12,5%) — вітчимою, у 2 сім'ях (25,0%) братом/сестрою, у 4 сім'ях (50,0%) — сварки між батьками; у 2 сім'ях (5,7%) — у дітей спостерігається страх дорослих; у 8 сім'ях (22,9%) — емоційна холодність/відсутність емоційного контакту; у 2 сім'ях (5,7%) — неналежний догляд за дитиною; у 2 сім'ях (5,7%) — застосування сили/прояви фізичного насилля над дитиною; у 10 сімей (28,6%) — психологічний тиск/прояви психологічного насилля над дитиною; у 3 сім'ях (8,6%) — гіперопіка. Відповідно до вище зазначеного в цих сімей спостерігаються труднощі з вихованням дітей та налагодження взаємодії між дітьми та батьками, унаслідок цього їм були запропоновані індивідуальні консультації для дітей та батьків, сімейне консультування, групові заняття та участь в арттерапевтичній групі «Сімейна арттерапевтична студія: гармонізація сімейних стосунків» з блоку «Психологічна підтримка» та культурно-розважальні заходи «Відпочиваймо разом» для всієї сім'ї з блоку «Соціально-педагогічна підтримка».

Отже, у ході дослідження нами проаналізовано психоемоційний стан дітей учасників АТО/ООС, який представлено на рис. 3.13.

Рис. 3.13. Психоемоційний стан дітей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

У результаті цього етапу констатувального експерименту ми встановили, що діти із сімей учасників АТО/ООС мають потреби у:

- психологічній підтримці, яка передбачає психодіагностику, психотерапію, індивідуальну роботу з дитячим психологом, групову роботу з психологом, сприяння в соціалізації, соціальній адаптації/включенню дитини, подолання страхів; корекції психологічного та поведінкового стану дитини; психологічний розвиток та розвиток комунікативних здібностей; формування позитивної самооцінки та непевненості в собі; роботі з психологічними травмами та як пережити втрату близької людини;
- педагогічній підтримці, яка включає заняття з розвитку дитини; підвищення мотивації до навчання; налагодження стосунків у сім'ї та з оточенням; набуття або покращення соціальних навичок необхідних для інтеграції; запобігання девіантній поведінці, агресивності та булінгу; формування навичок правильної поведінки з батьком, який повернувся з зони бойових дій;

– соціально-гуманітарній підтримці, спрямованій на надання харчових продуктів, гігієнічних засобів, одягу, шкільного приладдя, залучення коштів на відпочинок та оздоровлення дітей у таборах та оздоровчих санаторіях; екскурсії.

Узагальнюючи результати констатувального експерименту, потрібно зазначити, що в членів сімей учасників АТО/ООС найчастішими були запити в забезпеченні потреби в інформаційній підтримці — 67 осіб (98,5%) та психологічній підтримці — 58 осіб (85,3%), менше запитів було щодо задоволення потреб у допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції — 52 осіб (76,5%); соціально-педагогічній підтримці — 51 осіб (75,0%); матеріальній підтримці та житловому забезпеченні — 49 осіб (72,1%); правовій підтримці — 47 осіб (69,1%); медичному обслуговуванні — 44 осіб (64,7%). Детальний аналіз потреб респондентів у різних видах соціальної підтримки з розподілом на учасників АТО/ООС та дружин і матерів учасників АТО/ООС, подані в Додатку У.

Зупинимось на загальних результатах опитування респондентів щодо потреб сімей учасників АТО/ООС.

У ході дослідження ми з'ясували, що майже всі сім'ї учасників АТО/ООС — 67 осіб (98,5%) потребують інформаційної підтримки, яка полягає в інформуванні про права та соціальні пільги учасників АТО/ООС та їхніх сімей (див. рис. 3.14).

Рис. 3.14. Потреба в інформаційній підтримці сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Отже, ми можемо зазначити, що на початковому етапі роботи із цією групою отримувачів послуг необхідно здійснювати інформування щодо їхніх прав і соціальних пільг, державних і недержавних організацій, до яких вони можуть

звернутись за соціальною підтримкою. Цій цільовій групі було запропоновано взяти участь у заходах комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС», а саме інформаційні консультації (офлайн, онлайн, телефоні): «Права та пільги для учасників бойових дій та членів їхніх сімей відповідно до законодавства України», «Державні та недержавні організації, які надають допомогу учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям»; лекції «Пільги для учасників АТО/ООС та членів їх сімей», семінар «Візит до чиновника: рутинна справа чи важке випробування?» та інше з Блоку «Інформаційна підтримка».

Найбільш поширеною потребою сімей учасників АТО/ООС у межах правової підтримки є підвищення правової освіти та допомога в оформленні документів для отримання соціальних пільг і гарантій для різних типів сімей учасників АТО/ООС — 34 (72,3%) (див. рис. 3.15).

Рис. 3.15. Потреба в правовій підтримці сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Отже, отримані результати свідчать, що сім'ям учасників АТО/ООС виникають труднощі в самостійному вирішенні правових питань та оформленні офіційних документів, тому їм було запропоновано взяти участь у блоці комплексної програми «Правова підтримка», який передбачає різноманітні заходи юриста із метою підвищення правової обізнаності цієї цільової групи, оформлення пакета документів щодо отримання статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни», «член сім'ї загиблого» й різних соціальних пільг, на

які вони мають право відповідно до законодавства України та формування навичок самоадвокатування своїх прав.

Значна частина опитаних (33 осіб (67,3%)) зазначили, що мають потребу в соціально-гуманітарній допомозі в межах отримання матеріальної підтримки та житлового забезпечення (див. рис. 3.16).

Рис. 3.16. Потреба в матеріальній підтримці та житловому забезпеченні сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Відповідно до результатів представлених на діаграмі, зазначимр, що сім'ї учасників АТО/ООС мають потребу в задоволенні своїх базових потреб, із цією метою означеній групі було запропоновано участь у заходах та видах діяльності, які передбачені блоками комплексної програми «Інформаційна підтримка», «Правова підтримка» та «Соціально-гуманітарна підтримка. Які передбачали інформування та допомогу з оформлення документів на отримання матеріальної допомоги та земельної ділянки; сприяння в покращенні житлових умов та забезпечення меблями, пральними машинами та кухонним приладдям; надання харчових продуктів, речей першої потреби, одягу, засобів особистої гігієни, шкільних портфелів, канцелярського приладдя, шкільної форми, спортивної форми/взуття та ін.

Потребу в медичному обслуговуванні мають 44 (64,7%) опитаних сімей учасників АТО/ООС, вона переважно полягає в покращенні фізичного стану та компенсації медичного обслуговування (див. рис. 3.17).

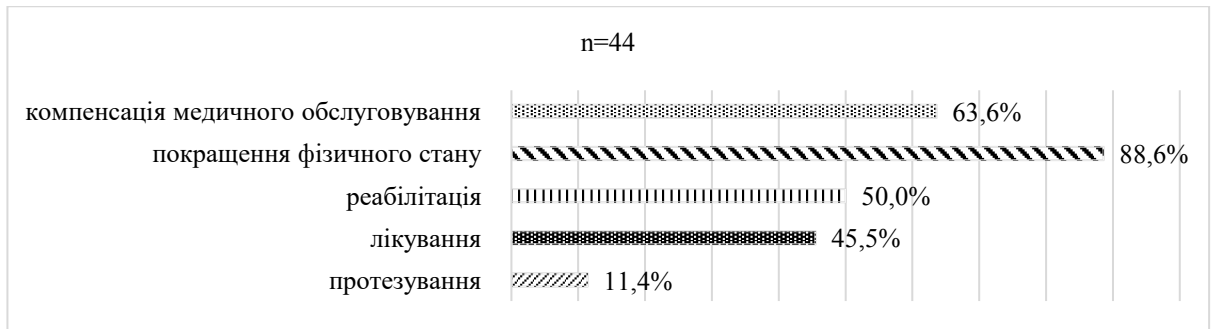

Рис. 3.17. Потреба у медичному обслуговуванні сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Результати опитування, які подані на рис. 3.17, свідчать, що ця цільова група має бути залучена до заходів, які передбачають: надання інформації про установи, які здійснюють безоплатне лікування та реабілітацію учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей (блок «Інформаційна підтримка»); надання юридичних консультацій щодо того, як отримати безоплатне медичне обслуговування або компенсацію за нього (блок «Правова підтримка»); сприяння соціально-психологічній реабілітації, отримання медико-соціального обладнання та оснащення та інше (блок «Соціально-гуманітарна підтримка»).

Більшість опитаних, які мають потребу в соціально-педагогічній підтримці зазначили, що їм необхідні заходи із налагодження взаємовідносин у сім'ї та відпочинку та оздоровлення для дітей та всієї сім'ї (див. рис. 3.18).

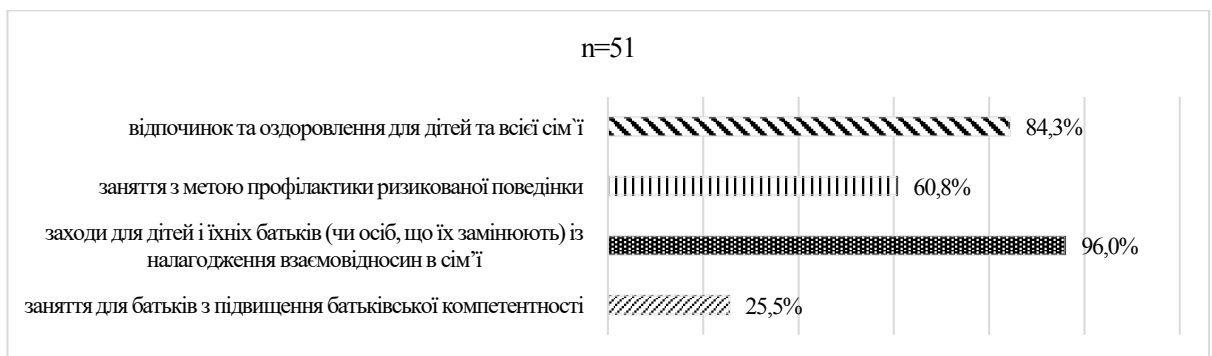

Рис. 3.18. Потреба в соціально-педагогічній підтримці сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Відповідно до результатів, представлених на діаграмі, ми можемо зазначити, що сім'ї учасників АТО/ООС мають потребу в покращенні взаємовідносин у сім'ї; активізації подружнього та сімейного ресурсу для подолання труднощів; формуванні відповідального ставлення батьків до виховання дітей та набуття вмінь ефективної комунікації батьків і дітей; корекції психологічного, поведінкового стану та запобігання ризикованій поведінці; організації дозвілля та відпочинку для дітей та всієї сім'ї та інше. Тому цій цільовій групі було запропоновано комплекс різноманітних заходів в індивідуальній та груповій формі з блоку комплексної програми «Соціально-педагогічна підтримка».

Унаслідок опитування, ми визначили, що сім'ї учасників АТО/ООС, які зазначали, що мають потребу в психологічній підтримці найбільшу необхідність мають у питаннях відновлення психоемоційного стану членів сім'ї — 50 осіб (86,2%) та налагодження міжособистісної взаємодії та подолання конфліктів — 42 осіб (72,4%) (див. рис. 3.19).

Рис. 3.19. Потреба в психологічній підтримці сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Відповідно до результатів представлених на діаграмі, ми можемо зазначити, що означена цільова група потребує індивідуальних і групових занять у межах блоку комплексної програми «Психологічна підтримка», які спрямовані, як окремо на кожного члена сім'ї (учасників АТО/ООС, дітей, дружин і матерів), так на сім'ю зокрема. Участь у цих заходах дасть їм можливість розв'язати психологічні

проблеми, гармонізувати психоемоційний стан, відпрацювати негативні психологічні реакції та травми, покращити взаємовідносини в сім'ї, сформувати готовність сім'ї до повернення учасника АТО/ООС, активізувати власні ресурси для подолання життєвих проблем та ін.

Відповідно до проведеного дослідження нами було визначено, що сім'ї учасників АТО/ООС мають потребу в допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції — 52 (76,5%), а саме у формуванні активної життєвої позиції та вміння долати відчуття розгубленості й самотності, підвищенні адаптивності та інтегрованості в суспільне життя та допомозі у професійному самовизначенні та працевлаштуванні (див. рис. 3.20).

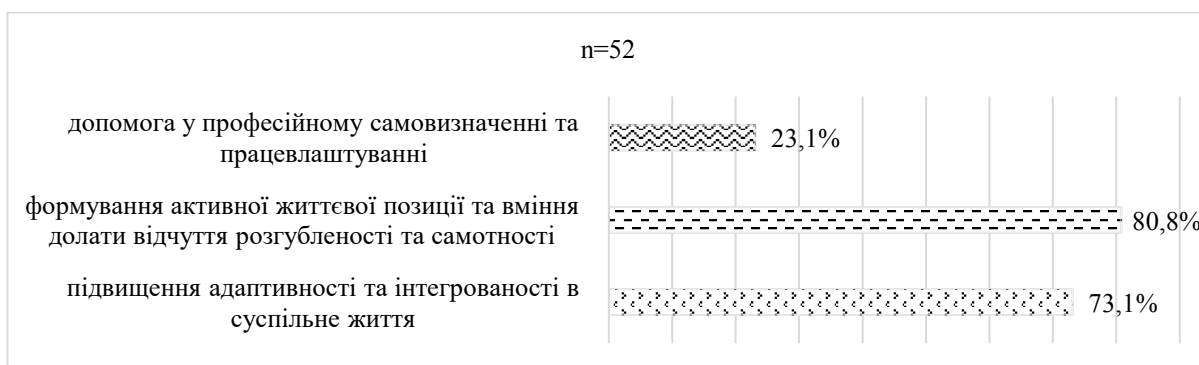

Рис. 3.20. Потреба в допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції сімей учасників АТО/ООС (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Відповідно до вище зазначеного, ми можемо зробити висновок, що ця цільова група має потреби в підвищенні адаптивності, формуванні вміння долати відчуття розгубленості та самотності, формуванні соціальної активності через залучення до суспільно-корисної діяльності, визначені життєвих цілей, професійному самовизначенні, перекваліфікації, підвищенні кваліфікації та працевлаштуванні. Для задоволення цих потреб членам сімей учасників АТО/ООС було запропоновано долучитися до участі в заходах комплексної програми, а саме блоку «Допомога в соціальній адаптації та інтеграції».

Відповідно до проведеного нами дослідження, ми можемо зазначити, що основною складністю в сім'ях учасників АТО/ООС є наявність особистісних

проблем та порушення взаємовідносин між членами сімей. Ця група отримувачів соціальних послуг має перелік таких проблем:

– учасники АТО/ООС — змінені типові реакції (поведінкові, емоційні, фізичні та особливості мислення); депресія; прояви посттравматичного стресового розладу; замкнутість, соціальна ізоляція, неінтегрованість у соціумі (відчуття нерозуміння і відчуженості оточення, зниження кола спілкування, дистанціювання від інших, низька соціальна активність); переживання негативних емоцій/дефіцит емоцій; труднощі в налагодженні контакту з рідними і в соціальній адаптації та інтеграції; поява залежностей (зловживання алкогольними напоями чи наркотичними речовинами) тощо.

– дорослі члени сім'ї (дружини й матері учасників АТО/ООС) — посилена напруга та стурбованість; тривожність; страх занепокоєння за життя та здоров'я близької людини; дефіцит прояву позитивних почуттів; психологічне виснаження; злість, гнів, образа; порушення взаємовідносин жінки із чоловіком, дітьми та іншими членами сім'ї; виникнення сімейних конфліктів, непорозуміння; відсутність взаємної підтримки; домашнє насильство тощо.

– діти учасників АТО/ООС — відсутність емоційного контакту з батьками; низький рівень довіри; страх та тривога в дітей; імпульсивність; дратівливість; прояви девіантної поведінки; прояви агресивності, протести; конфліктність; недисциплінованість; проблеми з навчанням у школі, проблеми в соціальній адаптації та інтеграції тощо.

Відповідно до визначених нами проблем і потреб, психоемоційного стану кожного члена сім'ї учасників АТО/ООС та сімей загалом у межах формувального експерименту нами було підібрано відповідні види соціальної підтримки, форми й методи, заходи, спрямовані на задоволення потреб, покращення психоемоційного стану, у ході реалізації Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС».

Отже, у період з 2020 по 2021 рр. ми впроваджували Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС», учасниками якої стали 50 сімей учасників АТО/ООС, а саме: 18 учасників АТО/ООС, 35 дітей, 43 дружини

учасників АТО/ООС та 7 матерів учасників АТО/ООС. Зміст програми був висвітлений на сторінках 146–172.

Важливо додати, враховуючи, що сім'ї учасників АТО/ООС — це специфічна група отримувачів соціальних послуг, і в них виникали додаткові проблеми й потреби протягом реалізації комплексної програми, то фахівці повторно здійснювали діагностування та підбір форм та методів роботи з програми, щоб задовольнити нові запити. Також протягом реалізації програми здійснювався моніторинг якості надання соціальної підтримки, який передбачений комплексною програмою, а також систематичне спостереження за її учасниками та екстрене реагування на виявлені нові проблеми та потреби сімей учасників АТО/ООС. Це призводило до внесення змін до індивідуального плану соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС.

Зазначимо, що змінність запитів та потреб сімей учасників АТО/ООС, розлучення подружжя, повторна участь у бойових діях, інвалідизація внаслідок них, загибель учасників АТО/ООС ускладнювало в подальшому оцінювання дієвості Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС», що було метою *контрольного експерименту*. І тому, ми оцінювали її за кількома показниками: *задоволеність потреб сімей учасників АТО/ООС у різних видах соціальної підтримки; покращення психоемоційного стану членів сімей учасників АТО/ООС; рівень задоволеності якістю отриманої соціальної підтримки сім'ями учасників АТО/ООС.*

Контрольний експеримент здійснювався в два етапи.

На першому етапі контрольного експерименту було проведено повторне інтерв'ю членів сімей учасників АТО/ООС та самих учасників із використанням чек-листа «Потреби в різних видах соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС», а також використано методику «Скринінг емоційного стану» з дружинами й матерями учасників АТО/ООС, здійснено скринінг здоров'я учасників АТО/ООС (за методикою Refugee health screener). Повторно проведено оцінювання потреб дітей за допомогою інтерв'ю із дорослими членами сім'ї, із використанням Індивідуальної картки бенефіціара, а також їхнього

психоемоційного стану з використанням проєктивних методик («Дитинство» (Childhood) та «Картки з емоціями» (Emotion cards)). Наприкінці сім'ям учасників АТО/ООС пропонувалось оцінити задоволеність якістю отриманої соціальної підтримки за допомогою оціночної анкети (додаток Ф).

Зупинимось на результатах першого етапу контрольного експерименту.

Повторне інтерв'ю учасників АТО/ООС та дорослих членів їхніх сімей із використанням чек-листа «Потреби в різних видах соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС», дали змогу зафіксувати позитивну динаміку в задоволеності потреб сімей учасників АТО/ООС (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Динаміка задоволеності потреб у різних видах соціальної підтримки членів сімей учасників АТО/ООС на початку та після завершення експерименту (у %)

Потреби	Потреба у конкретному виді соціальної підтримки (у%)					
	на початку експерименту			після завершення експерименту		
	Учасники АТО/ООС (n=18)	Дружини і матері (n=50)	Разом (n=68)	Учасники АТО/ООС (n=18)	Дружини і матері (n=50)	Разом (n=68)
Потреба в інформаційній підтримці	17 (94,4%)	50 (100%)	67 (98,5%)	1 (5,9%)	3 (6%)	4 (5,9%)
Потреба в правовій підтримці	16 (88,9%)	31 (62%)	47 (69,1%)	4 (25%)	7 (22,6%)	11 (23,4%)
Потреба в матеріальній підтримці та житловому забезпеченні	16 (88,9%)	33 (66%)	49 (72,1%)	2 (12,5%)	6 (18,2%)	8 (16,3%)
Потреба в медичному обслуговуванні	13 (72,2%)	31 (62%)	44 (64,7%)	3 (23,1%)	9 (29,1%)	12 (27,3%)
Потреба в соціально-педагогічній підтримці	16 (88,9%)	35 (70%)	51 (75%)	3 (18,8%)	6 (17,1%)	9 (17,6%)
Потреба в психологічній підтримці	15 (83,3%)	43 (86%)	58 (85,3%)	5 (33,3%)	12 (27,9%)	17 (29,3%)
Потреба в допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції	15 (83,3%)	37 (74%)	52 (76,5%)	4 (26,7%)	7 (18,9%)	11 (21,2%)

Джерело: складено автором самостійно

Відповідно до представленої таблиці учасники програми, які мали потребу в різних видах соціальної підтримки була більшою мірою задоволена. Але є незначна кількість членів сімей учасників АТО/ООС, які потребують додаткових видів соціальної підтримки, а саме: потреба в

інформаційній підтримці, залишається в 4 (5,9%) респондентів; правовій підтримці — 11 (23,4%); матеріальній підтримці та житловому забезпеченні — 8 (16,3%); медичному обслуговуванні — 12 (27,3%); соціально-педагогічній підтримці — 9 (17,6%); психологічній підтримці — 17 (29,3%); допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції — 11 (21,2%). На нашу думку, ці потреби були не повною мірою задоволені через обмеження, а саме: карантин, який розпочався через COVID-19. Також, варто відзначити, що в ході реалізації програми в цієї групи отримувачів соціальних послуг виникали нові потреби в різних видах соціальної підтримки, яких не було на початковому етапі експерименту. Також траплялися випадки, що додаткові проблеми виникали в сімей учасників АТО/ООС перед завершенням участі в комплексній програмі, тому й у респондентів була нова потреба в тому чи іншому виді соціальної підтримки.

Визначено, що майже всі члени сімей учасників АТО/ООС — 63 особи (94%) після участі в Комплексній програмі «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС», за їхньою самооцінкою стали обізнані у видах соціальних послуг та пільгах, на які вони мають право та поінформовані щодо діяльності державних та недержавних організацій, до яких можна звернутися по допомогу за потреби. Також опитувані зазначили, що дізналися більше про види соціальної підтримки та послуги, які надає саме та недержавна організація, в якій була впроваджена комплексна програма. Це свідчить про результативність впровадження блоку програми «Інформаційна підтримка».

Щодо потреби в правовій підтримці, то 36 осіб (76,6%) зазначили, що в потреба в цій підтримці була повністю задоволена, вони стали більш обізнані в соціальних пільгах та гарантіях, на які вони мають право; набули навичок збору та оформлення документації на отримання тієї чи іншої послуги; засвоїли рекомендації щодо того, як їх отримати, і це своєю чергою сформувало в них здатність здійснювати самоадвокатування своїх прав. З них 22 осіб (48,9%) зазначили, що отримання правової підтримки в межах комплексної програми сприяло в отриманні ними посвідчення «учасник

бойових дій», «інвалід війни», «член сім'ї загиблого». Також усі опитані зазначили, що їм було надано інформацію та рекомендації щодо отримання у власність земельних ділянок, постановки на квартирний облік і покращення житлових умов та безоплатного медичного обслуговування. 11 осіб (23,4%) зазначили, що вони отримували правову підтримку в різних формах, але на цей час в них ще наявна потреба у додаткових формах правової підтримки і тому ця потреба наразі повною мірою незадоволена.

Отримані результати свідчать про підвищення рівня правової обізнаності та культуру в сім'ях учасників АТО/ООС та набуття ними здатності до самоадвокатування своїх прав та самостійного розв'язання правових питань.

Задоволення потреби в матеріальній підтримці та житловому забезпеченні відповідно до запитів сімей учасників АТО/ООС відбувалося в межах заходів блоків комплексної програми «Інформаційна підтримка», «Правова підтримка» та «Соціально-гуманітарна підтримка». Усі 33 особи (67,3%), які мали потребу в соціально-гуманітарній допомозі отримали одяг, харчові продукти, речі першої потреби та засоби особистої гігієни; 49 осіб (96,0%), які мали дітей — отримали шкільні портфелі, канцелярське приладдя, шкільну форму, спортивну форму/взуття для дітей. З опитаних сімей, які мали потребу в грошовій допомозі 15 осіб (93,8%) ця потреба була задоволена. Також з-поміж осіб, які мали потребу в отриманні житла та поліпшення житлових умов: 4 осіб (28,6%) — отримали допомогу в оформленні документів на житлову площу; 6 (42,9%) — забезпечені меблями, пральними машинами та кухонним приладдям. Усі опитані, які мали потребу в отриманні пільг на житлово-комунальні послуги зазначили, що фахівці сприяли задоволенню цієї потреби. А також всі опитані, які мали потребу в допомозі з оформленням документів на отримання земельної ділянки зазначили, що їхній запит був задоволений. Лише 8 респондентів (16,3%) зазначили, що вони отримали матеріальну та соціально-гуманітарну підтримку, в якій вони мали потребу на початку участі в комплексній

програмі, але вони б хотіли додатково отримати матеріальну підтримку та допомогу в житловому забезпеченні, у тих формах, які раніше не зазначали.

Відповідно до вищезазначених даних, ми можемо стверджувати, що в значній частині сімей учасників АТО/ООС після участі в комплексній програмі задоволенні базові потреби та спостерігається покращення матеріального становища та матеріально-житлових умов. Також сім'ї учасників АТО/ООС, які перебувають у важкій життєвій ситуації та сім'ї загиблих учасників АТО/ООС мали змогу повноцінно підготуватися до навчального процесу нарівні з однолітками: одягнутися, взутися і зібрати портфель з усім необхідним шкільним приладдям та задовольнити важливі для них потреби в розвитку та навчанні.

Відповідно до результатів опитування членів сімей учасників АТО/ООС визначено, що в 32 осіб (72,7%) із 44 повністю задоволена потреба в медичному обслуговуванні: 26 особам (92,3%) надано консультації щодо отримання безоплатного медичного обслуговування та його компенсації; 19 осіб (86,3%) — отримали допомогу в проходженні лікування, фізичної реабілітації; 5 осіб (100%), які мали потребу в медичному обладнанні та оснащенні отримали інвалідні візки, ролатори, ходунки, палиці, медичну техніку тощо; 34 (87,2%) особи задовольнили потребу в покращенні фізичного стану. 12 респондентів (27,3%), що в них повною мірою не забезпечена потреба в медичному обслуговуванні, а саме в покращенні фізичного стану, з них 7 осіб на початковому етапі визначення потреби в медичному обслуговуванні зі списку не вибороло покращення фізичного стану.

Відповідно до вищезазначених даних, ми можемо зазначити, що в більшості учасників комплексної програми потреба в медичному обслуговуванні була задоволена.

З 51 учасника комплексної програми, які мали потребу в соціально-педагогічній підтримці — 42 особи повідомили (82,4%), що в них повною мірою була задоволена ця потреба, завдяки чому в них покращились взаємовідносини в сім'ї. З них у: 38 осіб (90,5%) — була задоволена потреба

у формуванні відповідального ставлення до виховання дітей, набутті вміння і навичок конструктивної взаємодії та ефективної комунікації з дітьми; у 4 осіб (9,5%) — частково підвищився рівень батьківської компетентності. Також 42 особи (82,4%) зазначили, що засвоїли ефективні стратегії розв'язання конфліктів між батьками та дітьми та використовують їх для подолання конфліктних ситуацій; 7 осіб (16,6%) — мають знання та вміння, але наразі не використовують. Усі опитані зазначили, що навчились будувати ефективну, діалогічну взаємодію під час вирішення проблемних сімейних ситуацій. 42 особи (82,4%) зазначили, що мають знання щодо запобігання домашньому насильству та сформували здатність запобігати виникненню конфліктних ситуацій. Майже всі опитані 42 особи (82,4%), зазначили, що в них покращилися внутрішньо-сімейні взаємини та вони самостійно навчились долати сімейні труднощі; покращились соціальні навички, які необхідні для інтеграції та допомоги в соціалізації та адаптації; 9 осіб (17,6%) — отримали знання та вміння, щодо того, як їх покращити, але ще повною мірою не сформували та не відпрацювали, таким чином у них ще залишається потреба в соціально-педагогічній підтримці. Усі члени сімей учасників АТО/ООС, які в межах соціально-педагогічної підтримки мали запити для дітей з розвитку пізнавальних процесів, зміни поведінки, формування мотивації до навчання, покращення рівня адаптованості, профілактики девіантної поведінки, залишилися задоволеними. Також члени сімей учасників АТО/ООС зазначили, що вони навчились розвивати, і розвивають пізнавальні процеси, творчий потенціал та соціальну компетентність.

Після закінчення участі в комплексній програмі у 41 (70,7%) членів сімей учасників АТО/ООС із 58 осіб, в яких була потреба в психологічній підтримці, вона була повністю задоволена. Вони покращили свій психоемоційний стан, міжособистісну взаємодію та сформували вміння долати конфлікти. Також 40 осіб (68,9%) зазначили, що зміни їхнього психоемоційного стану та членів їхніх сімей, а також сімейно-орієнтовані

заходи психологічної підтримки призвели до згуртування та покращення сімейних взаємовідносин в сім'ї та сімейного мікроклімату.

Також 30 дружин і матерів учасників АТО/ООС, які взяли участь у заходах комплексної програми (тренінги «Ми готові до повернення наших захисників додому»; групи самодопомоги для жінок «Я чекаю на тебе») засвоїли правила та принципи поведінки із членом сім'ї, який повернувся із зони бойових дій та механізми його підтримки в період нестабільного емоційного стану та адаптаційного періоду. Це свідчить про їхню готовність до повернення учасника АТО/ООС.

Усі опитані зазначили, що внаслідок участі в комплексній програмі відбулася активізація власних ресурсів для подолання кризових станів та життєвих проблем. З них 32 особи зазначили, що також активізувались і подружні ресурси та можливості (ця цифра зумовлена тим, що в програмі брали участь сім'ї загиблих учасників АТО/ООС та розлученні).

Також, ми визначили, що в 10 опитаних учасників АТО/ООС відбулося послаблення симптомів бойової психологічної травми, вони відпрацювали механізми розв'язання проблемних ситуацій та навчилися трансформувати свої кризові стани в позитивний досвід. Попри задоволення потреби в психологічній підтримці у більшості учасників комплексної програми 17 (29,3%) зазначили, що ще потребують психологічної підтримки в тому чи іншому питанні, більшою мірою, це пов'язано з виникненням додаткових факторів, які впливали на учасників комплексної програми: у дружин і матерів це переважно загибель чи інвалідизація учасників АТО/ООС, брак постійного спілкування з членом сім'ї, який перебуває в зоні бойових дій та хвилювання за них; в учасників АТО/ООС — труднощі в працевлаштуванні, які переважно виникли через COVID-19, що негативно впливало на їхній психоемоційний стан.

Відповідно до отриманих результатів, ми можемо зазначити, що в сімей учасників АТО/ООС відбулося покращення психоемоційного стану,

сформувалася психічна стабільність та індивідуальна стійкість до кризових ситуацій та проблем.

У ході проведеного нами дослідження, ми визначили, що більшість із опитаних, які мали потребу в допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції 41 (78,8%) зазначили, що змогли успішно соціально адаптуватись, набули вміння долати відчуття соціальної ізоляції, сформували соціальну активність до здійснення суспільно-корисної діяльності. На нашу думку, на позитивні результати вплинула участь сімей учинків АТО/ООС у заходах комплексної програми, а також залучення їх до волонтерської та суспільно-корисної діяльності в напрямі соціального захисту учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей. З 12 учасників програми, які мали запит у професійній адаптації 8 (66,7%) досягли професійного визначення та працевлаштувалися та двоє відкрили власну справу. На нашу думку, це сприяло покращенню матеріального та психологічного стану сімей учасників АТО/ООС. Водночас 11 респондентів (21,2%) відзначають потребу в додаткових заходах щодо соціальної адаптації та інтеграції.

Отже, відповідно до отриманих результатів дослідження, ми можемо зазначити, що більшість учасників комплексної програми задовольнили свої потреби в різних видах соціальної підтримки, і це свідчить про дієвість комплексної програми.

Повторне застосування методики «Скринінг емоційного стану» з дружинами й матерями учасників АТО/ООС дало змогу порівняти їхній психоемоційний стан до та після участі у комплексній програмі (рис.3.21).

Рис. 3.21. Динаміка змін у психоемоційному стані дружин і матерів учасників АТО/ООС на початку та після завершення експерименту (у %)

Джерело: складено автором самостійно

Отже, відповідно до отриманих результатів, ми можемо констатувати, що в дружин і матерів учасників АТО/ООС спостерігається позитивна динаміка в психоемоційному стані, адже більшість опитаних зазначили, що в них відбулося покращення психологічного здоров'я, знизився рівень тривожності, хвилювання, емоційного напруження; вони навчилися боротися зі своїми страхами та контролювати свій емоційний стан. Високим залишається лише страх за життя і здоров'я учасника АТО/ООС, який перебуває в зоні бойових дій — 26 %, але це більшою мірою пов'язано з тим, що опитанні розуміють, в яких небезпечних умовах перебуває один із членів їхніх сімей, і що з ним може трапитись будь-що.

Повторне застосування скринінгу здоров'я учасників АТО/ООС (за методикою Refugee health screener) дало змогу порівняти їхній психоемоційний стан до та після участі в комплексній програмі (табл.3.6).

Динаміка змін психоемоційного стану учасників АТО/ООС на початку та після завершення експерименту, n=18

Симптоми	На початку експерименту					Після завершення експерименту				
	Зовсім не турбував	Злегка турбував	Турбував періодично	Турбував досить сильно	Дуже сильно	Зовсім не турбував	Злегка турбував	Турбував періодично	Турбував досить сильно	Дуже сильно
Болі в м'язах, кістках, суглобах	0	4	2	7	5	2 (+2)	8 (+4)	4 (+2)	3 (-4)	1 (-4)
Поганий настрій, печаль, смуток, дратівливість, злість	0	3	4	6	5	8 (+8)	5 (+2)	3 (-1)	1 (-5)	1 (-4)
Багато думок в голові. Постійно думаєте про різні проблеми, які пов'язані з бойовими діями	0	1	3	6	8	7 (+7)	6 (+5)	2 (-1)	1 (-5)	2 (-6)
Відчуття своєї безпорадності, непотрібності	7	4	3	2	2	15 (+8)	2 (+2)	1 (-2)	0 (-2)	0 (-2)
Несподіваний страх, тривога без явної причини	1	2	4	6	5	10 (+9)	5 (+3)	2 (-2)	1 (-5)	0 (-5)
Запаморочення, слабкість, переднепритомний стан, порушення сну або безсоння	1	1	7	7	2	8 (+7)	4 (+3)	3 (-4)	2 (-5)	1 (-1)
Стан знервованості, хвилювання, відчуття тремтіння в тілі	0	2	3	8	5	9 (+9)	5 (+3)	2 (-1)	1 (-7)	1 (-4)
Занепокоєння, стан непосидючості	0	2	4	5	7	8 (+8)	3 (+1)	4 (0)	1 (-4)	2 (-5)
Часто хочеться плакати	10	5	1	1	1	17 (+7)	1 (-4)	0 (-1)	0 (-1)	0 (-1)
Знову переживає травматичну подію, реагує і відчуває себе, як ніби це трапляється з ним знову	2	6	4	3	3	13 (+11)	3 (-3)	1 (-3)	1 (-2)	0 (-3)
Відчуває фізіологічну реакцію (пітливість, прискорене серцебиття, тремтіння в тілі) при згадці про травматичному подію	0	2	3	7	6	10 (+10)	3 (+1)	2 (-1)	2 (-5)	1 (-5)
Відчуває емоційну порожнечу (смуток, печаль, але не можете плакати, не в змозі переживати ніжні та позитивні почуття)	0	3	4	5	6	7 (+7)	3 (0)	4 (0)	2 (-3)	2 (-4)
Легко здригається і лякається (коли хтось підходить ззаду або чує гучні звуки)	1	2	3	4	8	6 (+5)	5 (+3)	3 (0)	2 (-2)	2 (-6)

Джерело: складено автором самостійно

Відповідно до результатів представлених у таблиці 3.6, спостерігається позитивна динаміка змін психоемоційного стану учасників АТО/ООС на початку та після завершення експерименту. Симптоми, які турбували більшість учасників АТО/ООС сильно та/або досить сильно на початку експерименту, після участі у комплексній програмі, зовсім не турбують та/або злегка турбують їх. Покращення психоемоційного стану в учасників АТО/ООС, також призвело до покращення їхнього фізичного здоров'я. Це свідчить про дієвість та ефективність надання різних видів соціальної підтримки.

Також за допомогою повторної оцінки потреб дітей через інтерв'ю з батьками чи особами, які їх замінюють, а також внесених соціальним педагогом та психологом даних за результатами психодіагностичних методик («Дитинство» (Childhood) та «Картки з емоціями» (Emotion cards)) та спостережень до індивідуальної карти бенефіціара, вдалося відстежити зміни в психоемоційному стані дітей учасників АТО/ООС (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Динаміка змін в психоемоційному стані дітей учасників АТО/ООС на початку та після завершення експерименту (n=35, у %)

n=35		
Прояви	на початку експерименту	по завершенні експерименту
Тривожність, хвилювання, страх	23 (65,7%)	5 (14,3%)
Нерішучість/невпевненість в собі	20 (57,1%)	3 (8,6%)
Емоційна неврівноваженість та висока імпульсивність	8 (22,9%)	1 (2,9%)
Замкнутість, сором'язливість та ізольованість	26 (74,3%)	4 (11,4%)
Прояви девіантної поведінки	8 (22,9%)	-
Недисциплінованість, агресивність, конфліктність	9 (25,7%)	1 (2,9%)
Запальність/дратівливість	13 (37,1%)	1 (2,9%)
Вразливість/плаксивість	11 (31,4%)	3 (8,6%)
Психологічний тиск на дітей	10 (28,6%)	1 (2,9%)
Страх втрати мами, яка залишилась вдома	6 (17,1%)	-
Відсутність емоційного контакту з батьками	8 (22,9%)	1 (2,9%)
Конфлікти, сварки між дітьми та іншими членами родини	8 (22,9%)	1 (2,9%)
Напруженість у стосунках між дітьми та батьками	23 (65,7%)	4 (11,4%)
Труднощі у встановленні контакту з однолітками/дорослими	19 (54,3%)	3 (8,6%)
Труднощі в інтеграції у нове середовище	19 (54,3%)	3 (8,6%)
Відсутнє бажання займатись активними видами діяльності	26 (74,3%)	9 (25,7%)
Низький рівень мотивації до навчання та успішності в школі	8 (22,9%)	-

Джерело: складено автором самостійно

Відповідно до даних таблиці 3.7, зазначимо, що в дітей учасників АТО/ООС покращився психоемоційний стан після участі в програмі, а саме:

підвищився рівень мотивації до навчання та успішності в навчанні; зник страх втрати мами, яка залишилась вдома; знизився рівень недисциплінованості, імпульсивності, агресивності, конфліктності та дратівливості. У більшості дітей спостерігається підвищення впевненості в собі та покращення самооцінки, полегшився процес встановлення контакту з однолітками/дорослими та інтеграції в нове середовище. Відбулося покращення взаємовідносин із батьками та іншими членами сім'ї. Попри покращення психоемоційного стану дітей учасників АТО/ООС, було виявлено, що ще у 9 осіб (25,7%) спостерігається відсутнє бажання займатись активними видами діяльності, більшою мірою це пов'язано із переходом до дистанційного формату навчання.

Отже, отримані результати щодо психоемоційного стану членів сімей учасників АТО/ООС засвідчує дієвість та ефективність Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС».

По завершенні отримання соціальної підтримки члени сімей учасників АТО/ООС мали можливість оцінити задоволеність її якістю. Із цією метою їм була запропонована анкета (додаток Ф), де необхідно було оцінити за чотирибальною шкалою ступінь задоволеності отриманими видами соціальної підтримки в межах програми, де 1 — це повне невдоволення, а 4 — максимальна задоволеність якістю наданої соціальної підтримки (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Оцінка якості наданої соціальної підтримки

Вид соціальної підтримки	n=68			
	Незадоволений (а)	Швидше незадоволений (а), ніж задоволений (а)	Швидше задоволений (а), ніж не задоволений (а)	Задоволений (а)
Інформаційна підтримка (n=67)	-	-	17	50
Правова підтримка (n=47)	-	-	14	33
Соціально-гуманітарна підтримка (n=49)	-	1	11	37
Соціально-педагогічна підтримка (n=51)	-	-	8	43
Психологічна підтримка (n=58)	-	2	12	44
Допомога щодо соціальної адаптації та інтеграції (n=52)	-	2	18	32

Джерело: складено автором самостійно

У ході дослідження нами було з'ясовано, що більшістю членів сімей учасників АТО/ООС якість наданої соціальної підтримки оцінюється на досить високому рівні. Це свідчить про дієвість та правильність підібраних форм, методів та заходів для забезпечення різних видів соціальної підтримки.

Також в ході анкетування було визначено потребу членів сімей учасників АТО/ООС у подальшій участі в комплексній програмі. Так, 62 особи (91,2%) зазначили, що не потребують її; 4 особи (5,9%) — ще не визначились, а 2 осіб (2,9%) — хотіли б отримати окремі види соціальної підтримки відповідно до потреб, що виникли в них у зв'язку з ризиком розлучення подружжя, після повернення учасників АТО/ООС додому, або ж їхньої загибелі чи інвалідизації. Такий великий відсоток учасників комплексної програми, які задовольнили свої потреби у різних видах соціальної підтримки, також свідчить про її дієвість. А наявність учасників програми, які ще мають потребу в окремих видах підтримки, ще раз актуалізує важливість впровадження комплексного підходу до надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС, готовність міждисциплінарної команди здійснювати оцінку їхніх потреб та моніторинг задоволеності цих потреб через визначені види соціальної підтримки. Також це спонукає недержавні організації до пошуку дієвих інструментів екстреної соціальної підтримки як сім'ї загалом, так і окремих її членів, до колаборації в розбудові ефективної системи соціальних послуг сім'ям учасників АТО/ООС у громаді.

На другому етапі контрольного експерименту було проведено три фокус-групи для фахівців, які надавали послуги в межах реалізації комплексної програми, з метою отримання зовнішньої професійної оцінки дієвості впровадженої комплексної програми, а також отримання рекомендацій щодо продовження та її поліпшення в майбутньому (додаток X). Участь у фокус-групах узяли 18 фахівців трьох недержавних організацій, на базі яких здійснювалося впровадження Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС».

Фахівці зазначили, що за час впровадження програми зросла кількість звернень сімей учасників АТО/ООС до організацій. Вони пов'язують це з можливістю отримати актуальну для цих сімей інформаційну підтримку, про яку вони дізнавалися на офіційних сайтах недержавних організацій та організацій-партнерів, у соціальних мережах та через поштову електронну розсилку, а також через активне перенаправлення сімей учасників АТО/ООС з інших державних та недержавних організацій. Вони підкреслили, що попит сімей учасників АТО/ООС на соціальну підтримку (зокрема, соціально-педагогічну, психологічну та з питань соціальної адаптації та інтеграції) зріс у період пандемії COVID-19. Підтримка в період соціальної ізоляції фахівцями надавалась у вигляді онлайн-консультацій та вебінарів.

Фахівці схвально відповіли на запитання: «Чи відповідав зміст, форми та методи програми реальним проблемам та потребам сімей учасників АТО/ООС?». Особливо вони відзначили діагностичний інструментарій, завдяки якому вони визначали проблеми й потреби сімей учасників АТО/ООС, відстежували рівень задоволеності отриманою соціальною підтримкою, а також підкреслили зручність використання чек-листа «Потреби в різних видах соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС» для обрання актуальних видів соціальної підтримки, фокусування на окремих змістових їхніх аспектах, а також можливість в екстрених випадках розширювати зміст соціальної підтримки та обирати нові її види.

Опитані зазначили, що поставлена мета та очікувані результати були виконані, адже значна кількість сімей, отримали інформаційну та правову підтримку щодо відповідних змін у чинному законодавстві, прав та соціальних пільг учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; допомогу в оформленні документів та отриманні соціальних статусів; представництво інтересів у державних установах із питань оформлення/переоформлення соціальних статусів, соціальних виплат. На їхню думку, надання заходів інформаційного та правового блоку програми сприяло формуванню правової просвіти, навичок самостійного правомірного розв'язання проблем та задоволення своїх потреб.

Після завершення роботи з юристом, учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей набули здатність самостійного адвокатування своїх прав.

Фахівці також зазначили, що були досягнуті результати й у здійсненні психологічної та соціально-педагогічної підтримки. Адже завдяки мотивуванню сімей учасників АТО/ООС до участі в блоках програми «Психологічна підтримка» та «Соціально-педагогічна підтримка» зросла кількість осіб, які відвідували консультації та групові заняття систематично та були розв'язані проблеми, з якими зверталися сім'ї учасників АТО/ООС.

Також протягом реалізації комплексної програми збільшилася кількість учасників АТО/ООС, які зверталися за послугами психолога. За словами фахівців, це великий успіх, адже в учасників АТО/ООС зазвичай є стереотипи, щодо психологічної підтримки. Імовірніше за все, зростання пов'язане з тим, що фахівці під час групових занять змогли налагодити дружню та довірливу атмосферу, мотивувати цільову аудиторію до індивідуальних консультацій із психологом. Робота здійснювалася в питаннях покращення стану учасників АТО/ООС, відпрацювання негативних психологічних реакцій, подоланні наслідків бойової травми та відпрацювання механізмів розв'язання проблемних ситуацій. Також актуальними були запити до психолога, щодо роботи з узалежненими та співзалежними особами, а також із сімейними парами.

Крім цього, фахівці зазначили, що досягнуто досить високих результатів і кількісних індикаторів у роботі з дітьми учасників АТО/ООС та їхніми батьками. Основними потребами батьків у роботі з дітьми, які були вирішені, є: зниження рівня тривоги й емоційного стану, страх, дитяча аутоагресія і ретрофлексія, істеричні реакції дітей, зниження життєвої активності, депресивні стани, конфліктність, полегшення соціальної ізоляції, пасивності та замкнутості тощо. Задоволення вищезазначених потреб стало реальним завдяки запропонованим формам та методам, які входять до блоку «Психологічна підтримка» та «Соціально-педагогічна підтримка».

Проведені заходи в межах реалізації програми показали позитивні результати: вдалося підвищити внутрішні ресурси членів сімей учасників АТО/ООС, знизити рівень тривоги, страху, конфліктності, подолати труднощі в налагодженні міжособистісних стосунків, особливо в дитячо-батьківських; допомогли батькам розширити знання про стилі та моделі батьківського виховання тощо.

Про дієвість впровадженої Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС», також свідчить, зацікавленість сімей учасників АТО/ООС у відвідуванні запропонованих заходів. За словами фахівців, ініційовані групи самодопомоги для жінок «Я чекаю на тебе», які були розпочаті до пандемії COVID-19, були дуже активними та часто зустрічалися. Також для сімей учасників АТО/ООС були актуальними курси підвищення батьківської компетентності «Ефективне батьківство», групові дитячі, дитячо-батьківські та арттерапевтичні заняття, адже навіть під час карантинних обмежень, і переведення занять в онлайн-формат кількість учасників занять не знизилась.

За словами фахівців, усі учасники комплексної програми, які мали потребу в соціально-гуманітарній підтримці були забезпечені одягом, речами першої потреби, спеціальними засобами особистої гігієни; шкільним приладдям, харчовими продуктами, меблями всіх сімей, які мали в цьому потребу. Також завдяки створенню пункту збору гуманітарної допомоги, проведенню благодійних акцій до Дня Святого Миколая та «Збираємось до школи разом» було зібрано набагато більше, і це сприяло не лише задоволенню потреб учасників комплексної програми, а й сімей учасників АТО/ООС, які в подальшому зверталися за соціально-гуманітарною підтримкою.

Також фахівці зазначили, що в межах реалізації вищезазначеного блоку комплексної програми сім'ї, де один із її членів є інвалідом війни, були забезпечені реабілітаційними засобами та отримали послугу переадресації до медичних закладів.

Фахівці зазначили, що курси «Крок у майбутнє» та заняття з профорієнтації, працевлаштування та розвитку навичок підприємництва з блоку комплексної програми «Допомога в соціальній адаптації та інтеграції» викликали зацікавленість в учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей. Учасники, які мали потребу в працевлаштуванні систематично відвідували їх, і завдяки цим заходам майже всі знайшли бажану роботу та успішно працевлаштувались.

На запитання: «Якою мірою до реалізації програми вдалося залучити активи місцевих громад (волонтери, пожертви в натуральній формі, фонди, взаємодії та ін.)?», фахівці зауважили, що за час діяльності організацій у них уже сформований позитивний імідж організації, вони його постійно підтримують та посилюють. Також під час реалізації програми велася активна робота з налагодження нових контактів для залучення коштів із різних джерел. Також було проведено різні акції із соціально відповідальними партнерами, саме які й надають пожертви в грошовій та натуральній формі та працював пункт збору гуманітарної допомоги. Щодо залучення волонтерів на час реалізації комплексної програми, то фахівці зазначають, що в ролі волонтерів було залучено фахівців з інших державних та недержавних організацій, які долучилися до проведення різних форм та методів роботи відповідно до програми. Також волонтерами були самі сім'ї учасників АТО/ООС, які були залучені до соціально-активної діяльності «Допоможемо разом!» в межах реалізації блоку «Допомога в соціальній адаптації та інтеграції». Саме залучення сімей учасників АТО/ООС підвищило ефективність роботи, дало змогу здійснювати роботу за принципом «рівний-рівному», сприяло згуртованості сімей учасників АТО/ООС та формуванню в сімей учасників АТО/ООС соціальної активності.

На запитання «Які були основні проблеми в реалізації комплексної програми?», фахівці зазначили, що вони спробували максимально задовольнити всі потреби сімей учасників АТО/ООС, однак це вимагало більших зусиль та часових затрат (кількість працівників недостатня для

задоволення всіх запитів, тому була необхідність залучати фахівців із інших державних та недержавних організацій).

Також однією зі складнощів у задоволенні потреб сімей учасників АТО/ООС в межах комплексної програми була сама цільова група. На початковому етапі роботи вони важко йшли на контакт і взаємодію з фахівцями, переважно це учасники АТО/ООС та сім'ї загиблих учасників АТО/ООС. Окрім цього, протягом реалізації заходів програми в учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей виникали додаткові проблеми та потреби, на які фахівці мали екстрено реагувати й надавати соціальну підтримку.

Наступною перепоною в реалізації програми стала пандемія COVID-19, тому робота фахівців була переведена в дистанційний режим (консультації онлайн, телефоном, вебінари за зазначеними темами в програмі, надання адресної соціально-гуманітарної підтримки), це одного боку дало новий досвід фахівцям. З іншого боку надання онлайн-послуг, зокрема й психологічної підтримки, є менш ефективними, ніж офлайн-заняття. Проте у другій половині року всі фахівці працювали у звичайному режимі із дотриманням норм безпеки, це також спричиняло нові труднощі для фахівців, адже для проведення групових заходів потрібно було шукати більші приміщення для дотримання усіх карантинних норм. Так, наприклад, для проведення груп самопомоги для учасників АТО/ООС, для дружин і матерів учасників АТО/ООС та реалізації програми «Художня майстерня для сімей учасників АТО/ООС» було знайдено приміщення більшої площі. Це сприяло налагодженню партнерської взаємодії з державними та громадськими організаціями і дало можливість здійснювати перенаправлення сімей учасників АТО/ООС до цієї організації за необхідності.

Фахівці, також зазначили, що недержавні організації мають створювати коаліції, які б дали змогу переадресувати сімей учасників АТО/ООС один до одного, коли в них відсутній фахівець, який зміг би задовольнити потреби з якими звертається ця група отримувачів соціальних послуг.

Фахівці, які взяли участь у фокус-групі на запитання: «Якою мірою пандемія COVID-19 вплинула на ефективність програми?» зауважили, що попри складні умови пандемії, їм вдалося надати соціальну підтримку та задовольнити потреби сімей учасників АТО/ООС, які були учасниками комплексної програми.

У процесі проведення фокус-групи з фахівцями недержавних організацій було з'ясовано, що збільшилася кількість запитів нових сімей учасників АТО/ООС на отримання різних видів соціальної підтримки та участь у межах комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС», це свідчить про дієвість та ефективність впровадженої комплексної програми.

Учасники фокус-групи зазначили, що саме комплексний та міждисциплінарний підхід у реалізації програми, дав можливість досягти високих результатів у подоланні проблем сімей учасників АТО/ООС, забезпечені психологічного та соціального благополуччя, формуванні індивідуальної стійкості до проблем та труднощів і здатності до самостійного їхнього розв'язання. А сімейно-орієнтований підхід програми дав змогу покращити взаємовідносини у сім'ї, подолати внутрішньо-сімейні конфлікти і суперечки та підвищити рівень батьківської компетентності.

Отже, відповідно до опитування фахівців недержавних організацій, які надавали різні види соціальної підтримки в межах реалізації Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» та сімей учасників АТО/ООС, які брали участь у цій програмі, ми можемо стверджувати, що запропонована та впроваджена нами комплексна програма є дієвою та ефективною. Впровадження Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» в діяльність недержавних організацій сприяло покращенню якості надання послуг сім'ям учасників АТО/ООС; збільшенню кількості нових звернень учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей на отримання різних видів соціальної підтримки та участі в комплексній програмі «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС»; підвищенню

рівня кваліфікації фахівців та формуванню вміння використовувати широкий спектр прийомів, засобів, форм та методів соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС; підвищенню рівня поінформованості та правової обізнаності сімей учасників АТО/ООС із питань отримання соціальних пілг та послуг; покращенню психоемоційного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; поліпшенню соціального благополуччя сімей та зміцненню їхньої індивідуальної стійкості; формуванню навичок правильної поведінки дружин і матерів та дітей на реакції члена сім'ї, який повернувся із зони бойових дій; формуванню навички ефективної взаємодії в сім'ї; підвищенню рівня батьківської компетентності; соціальній адаптації учасників АТО/ООС; формуванню готовності долати соціальну ізоляцію та здатності до самоадвокатування та самостійного розв'язання проблем.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі здійснено обґрунтування та експериментальне впровадження програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників АТО/ООС; розроблено та апробовано Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС»; проведено круглий стіл, на якому було представлено результати пілотного експерименту, презентовано авторську Комплексну програму, розроблено діагностичний інструментарій із визначення проблем і потреб цієї цільової групи, а також інструментів оцінювання дієвості комплексної програми; проведено попередню експертну оцінку фахівцями державних та недержавних організацій змісту комплексної програми, а також інструментів, що можуть бути використані для перевірки її дієвості.

Теоретико-методичний аналіз проблеми дослідження, підходів до визначення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС, а також результати пілотного експерименту дали змогу обґрунтувати програмно-змістове забезпечення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС

недержавними організаціями, а саме: Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС», навчальний змістовий модуль «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями».

Комплексна програма «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» передбачала поетапність впровадження та складається з 4 етапів: діагностичного, прогностичного, впровадження, оцінювання.

Було визначено та обґрунтовано її складники: мету та завдання, цільові групи, план соціальної підтримки, форми та методи різних видів соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС у недержавних організаціях.

Комплексна програма «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» має на меті оптимізувати психоемоційний стан учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, сприяти соціальній адаптації та інтеграції, нормальному функціонуванню сім'ї й зростанню соціального благополуччя через надання їм інформаційної, психологічної, соціально-педагогічної, правової й соціально-гуманітарної допомоги. Тому комплексна програма складалася з шести блоків: інформаційна підтримка, правова підтримка, психологічна підтримка, соціально-педагогічна підтримка, соціально-гуманітарна підтримка, допомога в соціальній адаптації та інтеграції. Вони враховують мету й принципи діяльності недержавних організацій, потреби і прагнення сімей учасників АТО/ООС у розв'язанні проблем.

Розроблено заходи для учасників програми з урахуванням цільової групи (учасники АТО/ООС, дружини і матері учасників АТО/ООС, діти, сім'ї загиблих учасників АТО/ООС, сім'ї інвалідів війни); проблем і потреб (заходи інформаційного, правового, психологічного, соціально-педагогічного, соціально-гуманітарного характеру та заходи спрямовані на соціальну адаптацію та інтеграцію). Робота здійснювалася в індивідуальній, груповій формі для відповідної цільової групи, а також враховуючи сімейно-орієнтований підхід для батьків і дітей, для подружніх пар.

Координація процесу впровадження програмно-змістового забезпечення сімей учасників АТО/ООС у діяльність недержавних організацій

здійснювалася у декілька етапів: презентація та оцінювання фахівцями Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС»; підготовка фахівців до роботи із цією цільовою групою; встановлення контакту та налагодження партнерської взаємодії з сім'ями учасників АТО/ООС; діагностування сім'ї та їхніх проблем і потреб; формування календарного плану діяльності недержавних організацій на рік відповідно до пріоритетних компонентів соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС; розроблення плану заходів для здійснення соціальної підтримки відповідно до запитів цільової групи та проведеної діагностики; залучення фахівців до спільних дій міждисциплінарної команди; моніторинг процесу надання послуг і виконання плану підтримки; оцінювання процесу і результатів соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС.

Задля забезпечення реалізації Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» було розроблено і впроваджено Навчальний змістовий модуль «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями» із фахівцями недержавних організацій, що ввійшли до експерименту. Завдяки участі в лекціях та семінарах цього модуля фахівці покращили теоретичні знання, щодо сутності та особливостей соціальної роботи з цією групою отримувачів соціальних послуг, здобули практичні вміння та навички підбору ефективних методів та форм роботи з сім'ями учасників АТО/ООС, відпрацювали вміння прогнозувати результати роботи. Це сприяло покращенню якості надання послуг сім'ям учасників АТО/ООС.

Проведено констатувальний експеримент з метою дослідження психоемоційного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; визначення проблем та потреб сімей учасників АТО/ООС. Унаслідок чого було здійснено підбір форм, методів та заходів у межах комплексної програми, складено план соціальної підтримки. Реалізація цього плану та надання різних видів соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС стали метою формувального експерименту.

Контрольний експеримент дав змогу перевірити дієвість розробленого програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників АТО/ООС. Він передбачав повторне опитування сімей учасників АТО/ООС, яким була надана соціальна підтримка та проведення фокус-груп із фахівцями, які надавали послуги в межах реалізації комплексної програми.

Результати контрольного експерименту дали можливість зафіксувати наявність позитивної динаміки в задоволенні потреби в різних видах підтримки. Потреби сімей учасників АТО/ООС у інформаційній, правовій, психологічній, соціально-педагогічній підтримках, матеріальній підтримці та житловому забезпеченні, медичному обслуговуванні та допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції після участі у комплексній програмі були задоволенні. Зміни в задоволеності потреб сімей учасників АТО/ООС сприяли збільшенню відсотка сімей учасників АТО/ООС, в яких підвищився рівень поінформованості та правової обізнаності з питань отримання соціальних послуг; покращенню психоемоційного та фізичного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; поліпшенню соціального та матеріального благополуччя сімей; зміцненню індивідуальної стійкості; формуванню навичок правильної поведінки дружин і матерів та дітей на реакції члена сім'ї, який повернувся із зони бойових дій; формуванню навички ефективної взаємодії в сім'ї; підвищенню рівня батьківської компетентності; соціальній адаптації учасників АТО/ООС; формуванню готовності долати соціальну ізоляцію та здатність до самоадвокатування та самостійного розв'язання проблем.

Упровадження розробленого програмно-змістового забезпечення сприяло вдосконаленню фахівцями недержавних організацій планів соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС, включенню до них форм і методів роботи, які сприяли задоволенню всіх потреб сімей учасників АТО/ООС та їхньому соціальному благополуччю.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та запропоновано практичне розв'язання наукової проблеми соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС, що полягає в обґрунтуванні та експериментальній перевірці дієвості програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС.

Результати проведеного дослідження засвідчили ефективність розв'язання поставлених завдань і дали підстави для формулювання таких висновків:

1. На основі узагальнення та систематизації теоретичних підходів до сутності понять «сім'я», «учасник бойових дій», підходів до класифікації типів сімей, особливостей функціонування сімей, було уточнено характерні ознаки сімей учасників АТО/ООС у стані вразливості: розгубленість, невпевненість у майбутньому, невміння та небажання висловити свої проблеми та потреби, дезорієнтація в планах і цілях у цивільному житті, проблеми у взаємовідносинах, загострення конфлікту в сім'ї, дезадаптація та соціальна ізоляція, матеріальні труднощі та проблеми у вихованні дітей.

Визначено, що життєдіяльність сімей учасників АТО/ООС реалізується через основні функції сім'ї: матеріально-економічну; житлово-побутову; репродуктивну; виховну; рекреативну; комунікативно-емоційну, які належним чином не задовольняються через участь одного із членів сім'ї в зоні бойових дій, що спричиняє потрапляння їх до групи ризику.

Виокремлено та охарактеризовано основні типи сімей учасників АТО/ООС: сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів зараз перебуває в зоні бойових; сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів повернувся із зони бойових дій; сім'ї учасників АТО/ООС, які розучились (до його від'їзду в зону бойових дій, під час перебування одного із подружжя в зоні бойових дій, після повернення учасника АТО/ООС додому); сім'ї, де один із її членів є інвалідом війни; сім'ї загиблих учасників АТО/ООС. З'ясовано, що в таких сім'ях часто

спостерігається психологічна неготовність до самостійного розв'язання проблем, невпевненість у своїх силах та відчуття безвиході становища; невпевненість у майбутньому; страх та тривога за безпеку члена сім'ї який перебуває в зоні бойових дій; присутнє відчуття покинутості, самотності, психологічного виснаження та знервованості.

На основі аналізу соціологічної, психологічної, педагогічної, соціально-педагогічної, юридичної літератури визначено, що сім'ї учасників АТО/ООС — це вразливі сім'ї з високим рівнем ризику виникнення сімейного неблагополуччя через: відчуття членами сім'ї самотності, тривожності, страху; обмеження міжособистісної взаємодії; формування патерну неповної сім'ї; дисгармонію у функціонуванні та небезпеку розлучення подружжя.

2. За результатами теоретичного узагальнення та виявлення стану проблеми в практиці, вперше визначено поняття «соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» як специфічний вид діяльності спеціально уповноважених органів держави, недержавних організацій, фахівців із соціальної роботи з метою оптимізації психоемоційного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, сприяння соціальній адаптації та інтеграції, нормальному функціонуванню сім'ї й зростанню соціального благополуччя через надання їм інформаційної, психологічної, соціально-педагогічної, правової, соціально-гуманітарної допомоги.

Виокремлено види соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС та форми її надання, а саме: інформаційна (консультації, тренінги, лекції, семінари, розповсюдження соціальної продукції інформаційного змісту через поштову електронну розсилку, офіційні сайти та соціальні мережі), матеріальна (виплати пенсій, компенсацій, тимчасова грошова допомога, гуманітарна допомога), медико-соціальна (консультації, компенсація вартості медичних послуг; допомога щодо лікування та оздоровлення; відпочинок у санаторії; медична реабілітація), правова (консультації, бесіди, лекції, семінари, оформлення документів, представництво інтересів), психологічна (психологічна діагностика, індивідуальні та сімейні консультації, групова та

сімейна терапія, тренінги, групові заняття, психотерапевтичні групи та групи самодопомоги) та соціально-педагогічна (бесіди, індивідуальні консультації, просвітницькі заходи, лекції, семінари, тренінги, дитячо-батьківські заходи, курси, фестивалі, тематичні дні, свята, концерти). Проаналізовано досвід впровадження означених вище видів соціальної підтримки сімей учасників бойових дій в інших країнах, а також виділено етапи надання соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС (діагностування, прогнозування, впровадження, моніторинг та оцінювання).

3. У перебігу пілотного експерименту визначено проблеми сімей учасників АТО/ООС та об'єднано їх у чотири групи, а саме: психологічні (посилена напруга та стурбованість, тривожність, страх занепокоєння, самотність, прояви первинного посттравматичного стресового розладу та вторинного посттравматичного стресового розладу, дефіцит прояву позитивних почуттів, обмеження у міжособистісній та внутрішньосімейній взаємодії, психологічне виснаження, злість, гнів, образа, конфлікти в сім'ї); матеріально-побутові (неможливість та втома від самотійного розв'язання всіх матеріально-побутових питань членом сім'ї, який залишився дома, безробіття, залежність від заробітної плати учасників АТО/ООС, брак коштів або значні витрати на лікування та реабілітацію учасника АТО/ООС, який дістав поранення, контузію та хворих батьків, відсутність власного житла або погані житлові умови); проблеми з оформленням документів отримання статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого», матеріальної допомоги, земельної ділянки, забезпечення житлом та грошової компенсації на житло, безоплатного лікування та реабілітації, оздоровлення та відпочинку всіх членів сім'ї); проблеми з вихованням дітей (неслухняність, не контрольованість, безвідповідальність та розвиток ранньої самотійності, прояви агресивності та протесту, розвиток ризикованої поведінки, зниження мотивації до навчання).

У дисертації виявлено, що всі вищеперераховані проблеми у цих сім'ях посилюються з кожною повторною участю в бойових діях учасників АТО/ООС.

Визначено основні потреби сімей учасників АТО/ООС, а саме: потреба в інформаційній, правовій, матеріальній підтримці та житловому забезпеченні, медичному обслуговуванні, соціально-педагогічній та психологічній підтримці, допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції.

4. Встановлено, що недержавними організаціями впроваджуються різноманітні види та форми соціальної підтримки учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей. Вони здійснюють консультативну та інформаційну роботу щодо державних гарантій і пільг учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям, надають психологічну, соціально-педагогічну підтримку та правову допомогу в оформленні статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого», соціально-гуманітарну допомогу, сприяють працевлаштуванню учасників АТО/ООС, їхньому підвищенні кваліфікації та перекваліфікації. Констатовано відсутність комплексного підходу до надання соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС.

5. Розроблено програмно-змістове забезпечення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників АТО/ООС, а саме: Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» та навчальний змістовий модуль «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями».

Комплексна програма «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» має на меті оптимізувати психоемоційний стан учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, сприяти соціальній адаптації та інтеграції, нормальному функціонуванню сім'ї та зростанню соціального благополуччя через надання їм інформаційної, психологічної, соціально-педагогічної, правової та соціально-гуманітарної допомоги.

Здійснено експериментальну перевірку дієвості програмно-змістового забезпечення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС.

Результати контрольного зрізу зафіксували наявність позитивної динаміки в задоволенні потреби в різних видах соціальної підтримки та покращенні психоемоційного стану кожного члена сімей учасників АТО/ООС, які брали участь у формувальному експерименті та їхню високу оцінку якості наданої підтримки.

У результаті дослідження доведено необхідність підготовки фахівців до соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС, однією з форм такої підготовки може бути навчальний змістовий модуль «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями». Упровадження навчального змістового модуля дало змогу фахівцям засвоїти теоретичні знання, щодо сутності та особливостей соціальної роботи з цією групою отримувачів соціальних послуг, здобути практичні вміння та навички підбору ефективних методів та форм роботи з сім'ями учасників АТО/ООС, відпрацювати вміння прогнозувати результати роботи.

Проведене дослідження не вичерпує змісту означеної проблеми. Подальшого вивчення потребують: особливості підготовки фахівців із соціальної роботи до надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС; розроблення діагностичного інструментарію для моніторингу проблем та потреб членів сімей учасників АТО/ООС у процесі надання їм соціальної підтримки; механізм взаємодії міждисциплінарної команди під час соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаптація учасників АТО та їхніх сімей. *Життя після АТО : інтернет-ресурс*. URL: <http://life-after-ato.com.ua/category/4> (дата звернення: 11.04.2020).
2. Алексеєнко Т. Ф. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах. *Український соціум*. 2002. С. 63–67.
3. Алексеєнко Т. Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сімейного виховання : дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.05; 13.00.07. Київ, 2017. 573 с.
4. Алексеєнко Т. Ф. Педагогічні проблеми молодшої сім'ї : навч. посіб. Київ : ІЗМН, 1997. 116 с.
5. Алексеєнко Т. Ф. Сім'я. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / ред. І. Д. Звереві. Київ — Сімферополь : Універсум, 2012. С. 454–458.
6. Ахмач Г. М. Договірні правовідносини членів сім'ї : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2009. 19 с.
7. Багрій В. Н. Особливості соціально-педагогічної роботи соціального працівника із сім'ями військовослужбовців. *Вісник Національного університету оборони України : зб. наук. праць*. 2013. № 2(33). С. 8–11.
8. Батьки і діти: соціальне самопочуття дітей в українських сім'ях / авт.-упор.: Г. М. Святненко, Є. М. Луценко; ред. Т. М. Тележенко. Київ : Логос, 2000. 92 с.
9. Батьківство в радість: курс з формування батьківської компетентності / авт.-упор.: Г. М. Лактіонова, І. Д. Зверева. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Фенікс, 2009. 360 с.
10. Бевз Г. М. Прийомні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку). Київ : Главник, 2006. 112 с.
11. Безкоштовні послуги Veteran Hub. *Veteran Hub*. URL: <https://veteranhub.com.ua/#awards> (дата звернення: 21.09.2020).

12. Безносюк О. О., Браун В. О., Осипа В. О., Прохоров О. А. Соціальна робота із сім'ями військовослужбовців. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціальна педагогіка*. 2012. Вип. 18. С. 63–72.
13. Безпалько О. В. Підтримка соціальна. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / ред. І. Д. Зверєвої. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. С. 161–162.
14. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр навчальної літератури, 2009. 208 с.
15. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) / ред. І. Руснака. Київ : Нац. ун-т оборони України імені Івана Черняхівського, 2017. 162 с.
16. Богданова І. М. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 343 с.
17. Бондаренко Н. Б. Соціальна підтримка як загальнолюдська потреба в контексті вирішення завдань соціальної роботи з особами із проблемами психічного здоров'я. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота* / ред. І. В. Козубовська. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. Вип. 1(38). С. 58–62.
18. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : курс лекцій. Київ : МАУП, 2001. 96 с.
19. Бориченко К. В. Соціальний захист сімей з дітьми за законодавством України : монографія. Одеса, 2015. 302 с.
20. Бриндіков Ю. Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців учасників бойових дій в системі соціальних служб : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05. Хмельницький — Тернопіль, 2018. 559 с.

21. Буковинський А. Й. Сім'я як соціокультурний феномен в Україні : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історія». Київ, 2012. 19 с.
22. Буковинський А. Й. Сім'я як соціокультурний феномен в Україні : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2012. 191 с.
23. Буковська О. О. Психологічна допомога сім'ям військовослужбовців, які повертаються із зони бойових дій. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 2015. Вип. 128. С. 29–32.
24. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08 лип. 2010 р. № 2456-VI / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 01.12.2020). (Закони України).
25. Ваврик А. Й. Соціальні та психологічні особливості життєдіяльності дітей із дистантних сімей трудових мігрантів. *Молодіжна політика: проблеми та перспективи*. 2010. №. 4(14). С. 401–405.
26. Вайнола Р. Х. Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія та практика : навч. посіб. / ред. С. О. Сисоєвої. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. 134 с.
27. Васківська С. В. Основи психологічного консультування. Київ : Ніка-центр, 2011. 424 с.
28. Ватрас В. А. Поняття «сім'я» у сімейному праві України. *Форум права*. 2009. № 1. С. 83–91.
29. Венгер Г. С. Порівняльна характеристика структури і функцій традиційної та дистантної сім'ї. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. 2013. Вип. 22(1). С. 116–121.
30. Веретенко Т. Г., Заверико Н. В. Дистантна сім'я: поняття, особливості, типологія. *Соціально-психологічні проблеми виховання в дистантних сім'ях і методично-теоретичні засади підготовки спеціалістів*

до роботи з ними : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Чернівці, 30–31 жовтня 2008 р. / гол. ред. І. М. Зварич. Чернівці : Технодрук, 2008. С. 18–22.

31. Ветерани: від діалогу до працевлаштування. *Громадська організація «Об'єднання дружин і матерів бійців учасників АТО»*. URL: <http://familyato.org/ua/diialnist/zhinochii-klub-parasolky.html> (дата звернення: 21.05.2020).

32. Ворник М. М. Аналіз проблеми «асоціальної сім'ї» у психолого-педагогічній літературі. *Молодь і ринок*. 2011. № 7. С. 156–160.

33. Вступ до соціальної роботи : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. Київ : Академвидав, 2005. 304 с.

34. В Україні кількість УБД і сімей загиблих може зрости до 5 мільйонів, — міністерка у справах ветеранів Лапутіна. *Новини Еспресо*. URL: <https://espresso.tv/v-ukraini-kilkist-ubd-i-simey-zagiblikh-mozhe-zrosti-do-5-milyoniv-ministerka-u-spravakh-veteraniv-laputina> (дата звернення: 15.07.2022).

35. Галушак Г. В. Використання педагогічно-доцільних методів взаємодії у вихованні дитини в перехідні періоди утворення різних типів сімей із порушеною структурою. *Теорія виховання*. 2017. С. 79–93.

36. Головань В. Законодавство країн ЄС щодо функціонування дитячих неурядових організацій : інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит Комітету Верховної Ради України. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29389.pdf> (дата звернення: 23.03.2020).

37. Головатий М. Ф., Панасюк М. Б. Соціальна політика і соціальна робота : термінол.-понятійн. слов. Київ : МАУП, 2005. 560 с.

38. Горбунова В., Карачевський А., Климчук В., Нетлюх Г., Романчук О. Соціально-психологічна підтримка адаптації ветеранів АТО: посібник для ведучих груп : навч. посіб. Львів : Інститут психічного здоров'я Українського католицького університету, 2016. 91 с.

39. Горемикіна Ю. В. Проблеми розвитку недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 1. С. 161–168.
40. Гриненко А. М. Соціальна політика : навч.-метод. посіб. Київ : КНЕУ, 2003. 309 с.
41. Громадська організація «Всеукраїнський центр допомоги учасникам АТО». URL: <https://clarity-project.info/edr/40357236> (дата звернення: 08.01.2020).
42. Громадська організація «ДемАльянс». URL: <https://dem-alliance.org/> (дата звернення: 17.04.2020).
43. Громадська організація «Об'єднання дружин і матерів бійців учасників АТО». URL: <http://familyato.org/ua/> (дата звернення: 18.05.2020).
44. Громадська організація «Побратими». *Без броні*. URL: <https://bezbroni.net/organizations/gromadska-organizaciya-pobratimi> (дата звернення: 17.01.2020).
45. Губанова О. В., Бегмат С. О. Правовий статус одинокої особи за сімейним законодавством України. *Форум права*. 2018. № 5. С. 28–37.
46. Губерський Л. В., Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. Київ : Знання України, 2007. 580 с.
47. Дворецька Г. В. Соціологія : навч. посіб. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : КНЕУ, 2002. 472 с.
48. Денисюк О. М. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи з сім'ями, які виховують дітей раннього віку. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2011. № 4(1). С. 360–364.
49. Документи громадської організації «Об'єднання дружин і матерів бійців учасників АТО». *Громадська організація «Об'єднання дружин і матерів бійців учасників АТО»*. URL: <http://familyato.org/ua/pro-nas/dokumenty.html> (дата звернення: 09.10.2020).

50. Дуля А. В. Взаємовідносини членів сімей учасників АТО. *Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук* : матеріали Міжнар. наук.-прак. конф., м. Київ, 2–3 берез. 2018 р. Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2018. С. 62–64.

51. Дуля А. В. Інновації у дозвілльєвій діяльності дітей учасників АТО. *Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні* : матеріали Регіональної наук.-прак. конф., м. Харків, 23 берез. 2017 р. Харків : ХГПА, 2017. С. 63–66.

52. Дуля А. В. Основні етапи надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2018. № 1(315). Ч. 1. С. 6–11.

53. Дуля А. В. Особливості впровадження комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників антитерористичної операції». *Підтримка та реабілітація учасників АТО в Україні: досвід та перспективи* : тези доповідей II Всеукр. наук.-прак. конф., м. Хмельницький, 7 грудня 2017 р. Хмельницький : ХІСТ, 2017. С. 36–39.

54. Дуля А. В. Особливості роботи груп самопомогі для жінок учасників бойових дій. *Реабілітація учасників бойових дій в Україні: досвід та перспективи: тези доповідей III Всеукр. наук.-прак. конф., м. Хмельницький, 23 листопада 2018 р. Хмельницький*. 2018. С. 133–135.

55. Дуля А. В. Підготовка майбутніх соціальних працівників до здійснення соціальної роботи з військовослужбовцями та їх сім'ями. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Педагогіка*. 2020. №2(27). С. 193–198.

56. Дуля А. В. Соціально-психологічна реабілітація учасників бойових дій. *Соціальна робота і сучасність: теорія та практика вирішення проблем учасників і постраждалих у збройних конфліктах*: матеріали ІХ

Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 24 берез. 2019 р. Київ : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2019. С. 70–72.

57. Дуля А. В., Веретенко Т. Г. Роль громадських організацій в здійсненні соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»* / ред. М. Є. Чайковський. 2017. № 14. С. 76–80.

58. Дуля А. В., Веретенко Т. Г. Соціальна підтримка сімей учасників антитерористичної операції. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління* : матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 3 берез. 2017 р. Маріуполь : ДонДУУ, 2017. С. 241–244.

59. Дуля А. В., Веретенко Т. Г. Функціонування сімей учасників антитерористичної операції. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2017. № 1(316). С. 25–32.

60. Думками навиворіт. *Kino*. URL: <https://uakino.club/cartoon/features/181-dumkami-navivort.html> (дата звернення: 15.08.2020).

61. Дутко А. О., Мних С. Р. Поняття та ознаки сім'ї за законодавством України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 3. С. 99–108.

62. Емінова В. Війна прийшла в сім'ю: Чому розлучені бійці та покинуті дружини звинувачують в усьому АТО. *Депо.ua. Тільки Україна*. URL: <https://www.depo.ua/ukr/life/viyna-priyshla-v-sim-yu-chomu-rozlucheni-biytsi-ta-rokinuti-24112016154900> (дата звернення: 15.11.2019).

63. Євтух М. Б., Сердюк О. П. Соціальна педагогіка : підручник. 2-ге вид. Київ : МАУП, 2003. 232 с.

64. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими : Закон України від 03 лип. 1954 р. № 995-153. Дата оновлення: 08.02.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 19.10.2019). (Закони України).

65. Жидченко, К. П. Порівняльний аналіз правового регулювання виплат пов'язаних із ризиком для життя військовослужбовців у розвинутих країнах світу. *Молодий вчений*. 2016. С. 238–242.

66. Жилінкова І. В. Проблема визначення поняття «сім'я» за Сімейним кодексом України. *Університетські наукові записки. Хмельницький*, 2007. № 2. С. 119–126.

67. Заверико Н. В. Технології соціально-педагогічної підтримки сім'ї з дитиною. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 8(52). С. 333–340.

68. Загальна характеристика проєктивних методик: переваги і недоліки. URL: <https://alexus.com.ua/zagalna-xarakteristika-proektivnix-metodik-perevagi-i-nedoliki/> (дата звернення: 21.10.2021).

69. Зайцева З. Г., Трубавіна І. М. Комплексна програма центрів ССМ «Соціальна підтримка сім'ї». Комплексні програми центрів ССМ. Київ : УДЦССМ, 2001. С. 5–26.

70. Замашкіна О. Д. Педагогіка сімейного виховання : навч. посіб. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2016. 400 с.

71. Зберегти сім'ю : практич. посіб. із соціальної роботи із сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах / авт.-упор.: О. М. Мороз, Г. І. Постолук, Т. В. Семигіна, О. С. Шипіленко. Київ : ЕКМО, 2008. 160 с.

72. Звіт про діяльність Veteran Hub за 2018-2019 рік. *Veteran Hub*. URL: <https://res2.weblium.site/res/5b9ec25f1310b400256025e7/5ddbd53386b21600214e902f> (дата звернення: 14.02.2020).

73. Звіт про діяльність Veteran Hub за 2019-2020 рік. *Veteran Hub*. URL: <https://res2.weblium.site/res/5b9ec25f1310b400256025e7/5fe48ed57641a600223c47a9> (дата звернення: 18.02.2021).

74. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації : навч.-метод. комплекс / авт. кол.: О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, З. П. Кияниця та ін; ред. І. Д. Зверевої, Ж. В. Петрочко. Київ : Фенікс, 2007. 528 с.

75. Каністерапія є одним із способів допомоги українським ветеранам у боротьбі з психологічними травмами. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua> (дата звернення: 29.06.2020).

76. Капустинська Т. Поклавши руку на серце: як ініціатива «Завдяки тобі» виховує звичку дякувати ветеранам URL: <https://platfor.ma/topic/poklavshy-ruku-na-sertse-zavdyaku-tobi/> (дата звернення: 17.05.2020).

77. Кириченко Т. До питання про необхідність універсального поняття «сім'я». *Право і безпека*. Т. 2, № 34. С. 190–193.

78. Кичак О. Ю. Внутрішньосімейні відносини на Закарпатті в умовах заробітчанства (початок ХХІ століття). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2012. Вип. 28. С. 135–147.

79. Кияниця З. П., Петрочко Ж. В. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. : у 2-х ч. Київ : Обнова компанії, 2017. Ч. 1. 256 с.

80. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка : у 3 т. Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. Т. 2: Основи родинного виховання. 286 с.

81. Коленіченко Т. І. Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми соціально-педагогічної підтримки людей похилого віку в закладах соціального обслуговування. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Соціальна робота. Соціальна педагогіка*, 2014. 11 (19) С. 147–154.

82. Корольов С. С. Практичні аспекти створення, утвердження та нормативно-правового забезпечення гарантій соціального захисту військовослужбовців країн-членів НАТО. *Вісник Харківського університету Повітряних Сил : зб. наук. пр.* 2011. С. 280–283.

83. Корчевна О. В. Система психологічної підтримки безробітних в умовах служби зайнятості. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2006. № 2(10). С. 246–254.

84. Костів В. Основи педагогічної класифікації нуклеарних сімей. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Педагогіка*. 1999. Вип. 2. С. 52–59.

85. Кравець В. П. Психологія сімейного життя : навч. посіб. : у 2-х ч. Тернопіль : КЖВ «Тернопіль», 1995. 696 с.
86. Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді : текст. Київ : Київська правда, 2000. 688 с.
87. Кравченко М. В. Основні проблеми соціального захисту учасників АТО. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 11–12. С. 36–43.
88. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи : монографія. Київ : Фенікс, 2009. 416 с.
89. Кравчик М. Б. Процеси становлення інституту сім'ї як правової категорії. *Науковий журнал: Право і суспільство Дніпровського гуманітарного університету*, 2018 №2(2) С.64–68.
90. Круглева О. 60 дітей переселенців та учасників АТО відправляються на відпочинок до Туреччини. *Народна армія*. URL: <http://na.mil.gov.ua> (дата звернення: 23.12.2018).
91. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 320 с.
92. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі : Закон України від 18.10.1907 р. № 995-222. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 15.11.2019). (Закони України).
93. Лісовець О. Підготовка до сімейного життя як напрям діяльності сучасних молодіжних громадських організацій. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Педагогіка*. 2008. Вип. XXII–XXIII. С.197–202.
94. Лісовець С. В. Соціальна підтримка як фактор психічного здоров'я студентів. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Педагогіка*. 2010. Вип. XXXV. С. 61–65.
95. Лозова Г. О. Законодавче визначення сім'ї та шлюбу. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1(17). С. 119–122.

96. Лозовська Л. Чинники формування безпечної поведінки людини у XXI столітті. *Zrownoważony rozwój — Debiut naukowy 2011* / red. T. Jemczuga, H. Kretek. Raciborz, 2012. С. 277–285.
97. Лукашевич М. П., Семигіна Т. В. Соціальна робота: теорія і практика : підручник. Київ : Каравела, 2009. 368 с.
98. Лютий В. П. Загальні технології соціальної роботи. *Технологія соціальної роботи* : конспект лекцій. Київ : Академія праці і соціальних відносин, 2003. 75 с.
99. Ляшенко Н. О., Семке Н. М. Соціологія сім'ї : конспект лекцій для студентів спеціальності 054 «Соціологія» у 2-х частинах. Ч. I. Сім'я як соціальний інститут. Харків : НТУ «ХП», 2018. 96 с.
100. Макарова О. В. Сім'я як основний інститут правової соціалізації дитини. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Економіка і право*. 2014. Вип. 25. С. 190–194.
101. Марушкевич А. А. Сім'я і сімейне виховання у сучасному суспільстві. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 3(2). С. 37–44.
102. Матюха О. В., Нічик О. В. Експрес-оцінка афективних порушень: скринінг емоційного стану. *Український вісник психоневрології*. 2006. Т. 14. Вип. 4(49). С. 48–54.
103. Мета та цілі діяльності громадської організації «Всеукраїнська асоціація учасників бойових дій». *Громадська організація «Всеукраїнська асоціація учасників бойових дій»*. URL: <http://ato-ubd.org.ua/2014-10-09-14-54-09/meta-ta-tsili.html> (дата звернення: 16.05.2020).
104. Ми пережили: техніки відновлення для сімей, військових, цивільних та дітей : практ. посіб. / ред. Г. В. Циганенко ; авт.-уклад.: Г. Циганенко, О. Масик, О. Григор'єва та ін. Київ : «ЛОГОС», 2016. 100 с.
105. Мироненко В. П. Сім'я як головний інститут соціалізації дитини. *Юридична наука*. 2013. № 2. С. 49–54.

106. Міщенко Н. В. Психологічні особливості системної соціальної підтримки осіб з кризовими станами в умовах життєвих змін : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Сєверодонецьк, 2018. 245 с.

107. Мраморнова О. М., Харченко О. І. Проблеми ветеранів антитерористичної операції на сході України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2016. С. 115–124.

108. На допомогу захисникам Батьківщини: права і пільги для учасників АТО та членів їхніх сімей — підстави та порядок отримання, рекомендації, довідкова інформація / ред. О. Крамаренко, авт. кол.: Ю. Вітка, Н. Горюк, В. Страхова та ін. Київ : Міністерство соціальної політики України, 2015. 112 с.

109. Новіков В. Н. Недержавні організації і соціальний розвиток. *Праця і зарплата*. 1995. № 22(86). С. 6–7.

110. Олексюк Н. С. Дотримання основних принципів соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців як умова її ефективності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова : зб. наук. пр. Серія: Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління*. 2009. Вип. 8. С. 56–62.

111. Олексюк Н. С. Організація соціально-педагогічного процесу в сім'ї військовослужбовця як важлива умова її позитивно спрямованої життєдіяльності. *Вісник Житомирського державного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2009. Вип. 46. С. 43–47.

112. Олексюк Н. С. Освітня діяльність соціального педагога з сім'ями військовослужбовців Збройних сил України як запорука налагодження їх позитивно спрямованої життєдіяльності. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. 2010. Вип. 183(2). С. 98–102.

113. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики : навч. посіб. : у 2-х част. / авт.-упор.: І. Д. Зверєва та ін. Київ : «Кожній дитині», 2010. Ч. 1. 224 с.

114. Паламарчук О. М., Чухрій К. Л. До проблеми соціально-психологічної допомоги дітям учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції. *Молодий вчений*. 2017. № 8(48). С. 171–175.
115. Повернення із зони бойових дій: пам'ятка для сімей військовослужбовців, які повернулися з зони АТО / ред. Т. М. Майстренко. Житомир : ФОП Євенок О. О., 2015. 30 с.
116. Поліщук В. М., Ільїна Н. М., Поліщук С. П. Психологія сім'ї : навч. посіб. 2-ге вид., доп. Суми : Університетська книга, 2009. 281 с.
117. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи / ред. І. В. Козубовської, І. І. Мигович. Ужгород : Мистецька лінія, 2001. 152 с.
118. Потапчук Н. Д. Виникнення психології сім'ї як науки. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні та психологічні науки*. 2014. № 4. С. 465–478.
119. Правовий статус добровольця: парадокси реальності та перспективи в майбутньому. *Юридичний вісник України*. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/pravovuj-status-dobrovoltsya-paradoksy-realnosti-ta-perspektyvu-v-majbutnomu/> (дата звернення: 28.11.2019).
120. Прийменко В. М. Психолого-педагогічна допомога дитині в переживанні гострої психологічної травми. *Психолог*. 2007. № 38. С. 4–8.
121. Прилипко С. М. Предмет права соціального забезпечення : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2007. 382 с.
122. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV / Відомості Верховної Ради України. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення: 08.01.2020). (Закони України).
123. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання статусу та соціальних гарантій окремим особам із числа учасників антитерористичної операції : Закон України від 04.12.2019 р. № 329-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-20#Text> (дата звернення: 11.08.2020). (Закони України).

124. Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо статусу осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України» : Закон України від 07.04.2015 р. № 291-VIII. Офіційний вісник України. 2015. № 37. 45 с.

125. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : Закон України від 01.06.2000 р. № 1768-III / Відомості Верховної Ради України. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14> (дата звернення: 01.02.2020). (Закони України).

126. Про затвердження Державної цільової програми з медичної, фізичної реабілітації та психосоціальної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, на період до 2023 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.12.2018 р. № 1021. Дата оновлення: 15.05.2020, підстава 356-2020-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.01.2020). (Закони України).

127. Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб) : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2013 р. № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення: 03.02.2020). (Закони України).

128. Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 413. Дата оновлення: 29.10.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.u>

a/laws/show/413-2014-%D0%BF (дата звернення: 18.03.2020). (Закони України).

129. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18.01.2018 р. № 2268-VIII / Відомості Верховної Ради України. Дата оновлення: 02.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> (дата звернення: 08.02.2020). (Закони України).

130. Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни : Закон України від 16.03.2004 р. № 1603-IV / Відомості Верховної Ради України. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1603-15#Text> (дата звернення: 05.03.2020). (Закони України).

131. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей : Закон України від 20.12.1991р. № 2011-XII / Відомості Верховної Ради України. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 09.04.2020). (Закони України).

132. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII / Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 03.02.2020). (Закони України).

133. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції : Закон України від 02.09.2014. № 1669-VII / Відомості Верховної Ради України. Дата оновлення: 27.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 03.02.2020). (Закони України).

134. Проективна методика «Emotion cards». *Дитячий психолог*. URL: <https://dytpsyholog.com/2016/03/17/проеktivна-методика-emotion-cards/> (дата звернення: 15.01.2021).

135. Проекти громадської організації «Київська міська спілка ветеранів АТО». *Громадська організація «Київська міська спілка ветеранів АТО»*. URL: <http://veteranato.org.ua>. (дата звернення: 16.12.2019).

136. Проекти громадської організації «Побратими». *Громадська організація «Побратими»*. URL: <https://pobratymy.org.ua/projects#zavdyakytobi> (дата звернення: 16.05.2020).

137. Психологія сім'ї : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. В. Помиткіна та ін. Київ : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.

138. Психологія сім'ї : підручник / ред. В. М. Поліщука. Суми : Університетська книга, 2021. 248 с.

139. Раєвська Я. М. Вплив дистантної сім'ї на емоційну сферу підлітків. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова : зб. наук. пр.* 2010. Вип. 30. С. 152–158.

140. Раєвська Я. М. Феномен дистантної сім'ї та її вплив на особистість підлітка. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : зб. наук. пр. Серія: Проблеми сучасної психології*. 2011. Вип. 13. С. 280–290.

141. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.

142. Святенко Ю., Середюк Т. Проективна методика «Дитинство» для дослідження емоційного стану дітей-переселенців із зони АТО. *Міждисциплінарні дослідження складних систем : зб. наук. праць*. 2018. № 12. С. 48–56.

143. Семигіна Т. В. Словник із соціальної політики. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 253 с.

144. Сердечна І. Л. До питання про поняття «член сім'ї» в сімейному праві: нормативний та доктринальний підходи. *Університетські наукові записки*. 2014. № 4 (52). С. 88–95.

145. Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А. Проблема усвідомлення особистістю покликання: теоретико-емпіричні аспекти. *Габітус*. 2022. Вип. 41. С. 192–196.

146. Сиротич Н. Будемо знайомі! Я — твій гнів чи казкотерапія як інструмент у руках дбайливих. *Перша Міжнародна онлайн-конференція «Арт-терапія у роботі з сім'єю»*. URL: <https://cinematherapy.org/shop/magazin/vebinary/art-terapiya-v-rabote-s-semej> (дата звернення: 10.06.2020).
147. Сімейне право України : підручник / ред. В. С. Гопанчука. Київ : Істина, 2002. 304 с.
148. Сімейне право України : підручник / ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2004. 464 с.
149. Сімейне право України: підручник / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 47.
150. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III / Відомості Верховної Ради України. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 08.10.2019). (Закони України).
151. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / ред. А. Й. Капської, І. М. Головатий, С. В. Толстоухової. Київ : УДЦССМ, 2000. 260 с.
152. Соляник М. Г. Підтримка сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : зб. наук. пр. Серія: Соціальна педагогіка / ред. Л. П. Мельник, В. І. Співак. 2012. Вип. 18. С. 50–57.*
153. Соціальна адаптація ветеранів за принципом «Рівний-рівному». *Громадська організація «Побратими»*. URL: <https://pobratymy.org.ua/> (дата звернення: 28.05.2020).
154. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / ред. І. Д. Зверева ; М-во освіти і науки України, Ін-т проблем виховання АПН України. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 336 с.
155. Соціальна педагогіка : підручник / ред. А. Й. Капської. 4-е вид., переробл. і допов. Київ : Центр навчальної літератури, 2009. 488 с.

156. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / ред. І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової, авт. кол.: І. Д. Зверєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.

157. Соціальний супровід матерів загиблих за принципом «рівний-рівному». *Громадська організація «Об'єднання дружин і матерів бійців учасників АТО»*. URL: <http://familyato.org/ua/diialnist/poizdky-vykhidnohodnia.html> (дата звернення: 16.10.2020)

158. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями : посібник / А. Й. Капська та ін. Тернопіль : Астон, 2010. 304 с.

159. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. / ред. К. Б. Левченко, В. Г. Панок, І. М. Трубавіна, уклад.: Н. П. Бочкор, Н. В. Лунченко. Київ : Україна, 2015. 176 с.

160. Соціально-педагогічна та соціальна робота з різними категоріями клієнтів : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. П. Краснова та ін. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 408 с.

161. Соціологія : навч.-метод. посіб. / авт.-укл. В. А. Савченко. Одеса, 2016. 112 с.

162. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / ред. В. І. Докаша. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. 2-ге вид 448 с. ISBN 966-423-153-1

163. Соціологія : підручник / ред. Н. П. Осипової, авт. кол.: Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 336 с.

164. Соціолого-педагогічний словник / ред. В. В. Радула. Київ : ЕксОб, 2004. 304 с.

165. Спіріна Т. П. Сім'я як провідний інститут соціалізації дитини. *Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 17 травня, 2012. Київ, 2012. С. 5–8.

166. Спіріна Т. П., Грицуняк І. С. Військовослужбовці-жінки: виклик стереотипам. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. 2019. С. 189–192.
167. Статут громадської організації «Київська міська спілка ветеранів АТО» від 07.07.2015 р. № 1-07/15. *Громадська організація «Київська міська спілка ветеранів АТО»*. URL: <http://veteranato.org.ua> (дата звернення: 27.11.2019).
168. Сушик Н. С., Сушик О. Г. Сім'я як фактор формування соціальної компетентності підлітків. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки : зб. наук. пр. Серія: Педагогічні науки*. 2011. Вип 8. С. 22–26.
169. Технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями : навч.-метод. посіб. / авт. кол.: А. Й. Капська, І. В. Пеша, О. Ю. Міхеєва, М. Г. Соляник. Київ : Слово, 2015. 328 с.
170. Тимошенко Н. Є. Вступ до спеціальності: соціальна робота. Модуль 2 : навч. посіб. Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2014. 264 с.
171. Той, хто прийшов з війни: допомогти можна. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2309087-toj-hto-prijsov-z-vijni-ak-dopomogti.html> (дата звернення: 21.07.2020).
172. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навч. посіб. Київ : Державний центр соціальних служб молоді, 2003. 132 с.
173. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні: теорія і методика : монографія. Харків : Нове слово, 2007. 395 с.
174. Трубавіна І. М. Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з сім'єю : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2009. 597 с.
175. Устінова Т., Глазкова А., Донець Ю. Батьки повертаються з війни: Розповідь про сімейне відновлення. Київ : ТОВ «Мега-поліграф», 2020. 64 с.
176. Файермен О. Соціальна підтримка батьків дітей з особливими потребами. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія: «Педагогіка і*

психологія». Педагогічні науки. 2022. Т. 1 (23). С. 39–48. URL: <https://doi.org/10.32342/2522-4115-2022-1-23-5> (date of access: 12.04.2022).

177. Фатхутдінова І. В. Сім'я як соціокультурний феномен і соціальне явище. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Серія: Філософія. 2015. Вип. 62. С. 256–263.*

178. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.

179. Філософська антропологія: словник / ред. Н. Хамітова. Київ : КНТ, 2011. 472 с.

180. Фомін Ф. В. Сім'я як соціокультурний феномен: аналіз підходів та методологій дослідження. *«Наука. Релігія. Суспільство», 2012. № 1. С.59-64.*

181. Французькі канікули українських дітей. *Invak Info. URL: <https://invak.info/novosti/5976-frantsuzki-kanikuli-ukrajinskikh-ditej.html> (дата звернення: 07.09.2019).*

182. Халецька А. А. Формування державної політики соціального захисту населення в умовах макроекономічної нерівноваги : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.02. Київ, 2010. 429 с.

183. Цивільне та сімейне право України: навч.-практ. посіб. / ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. 2-е вид., перероб. та доп. Харків : Одиссей, 2003. 584 с.

184. Цюркало Т. І. Дослідження інституту сім'ї в лоні соціально-філософського знання. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. 2009. № 2(26). С. 148–152.*

185. Цюркало Т. І. Дослідження інституту сім'ї в лоні соціально-філософського знання. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2009. № 2(26). С. 148–152.*

186. Червінська І. Сім'я як соціокультурне середовище формування особистості. *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. 2008. Вип. XXII-XXIII. С. 232–237.*

187. Чернега В. М. Удосконалення норми-дефініції «сім'я». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 143–146. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/32> (дата звернення: 13.01.2020).
188. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій. 2-е вид. Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 1998. 362 с.
189. Чому в Сирії війна. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-43455347> (дата звернення: 09.12.2019).
190. Чорна В. О. Калашнікова Л. В. Галузеві соціології. Соціологія сім'ї та молоді : методичні вказівки з підготовки до поточного і семестрового контролю для студентів спеціальності 054 «Соціологія». Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. 40 с.
191. Чутчева О. Г. Актуальні проблеми визначення категорії «сім'я» у праві соціального забезпечення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2011. № 1(9). С. 217–220
192. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи : навч. посіб. для студ. вузів. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 463 с.
193. Шацька М. С., Проданюк Ф. М. Сім'я як мала соціальна група та соціальний інститут. *Наукові розробки молоді на сучасному етапі* : тези доп. XVIII Всеукр. наук. конф. молодих вчен. та студентів, м. Київ, 18 квіт. 2023 р. Київ, 2019. С. 525–526.
194. Шумейко О. В. Основні підходи до дослідження сім'ї в системі соціально-гуманітарного знання. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 135-144.
195. Шумна Л. П. Поняття та види соціальної підтримки. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди : зб. наук. пр.* 2011. Вип. 17. С. 119–125.
196. Шумна Л. П. Соціальна підтримка як організаційно-правова форма соціального забезпечення : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». Харків, 2014. 39 с.

197. Що таке краудфандинг?. *Розвиток ОГС*. URL: <https://cd-platform.org/library/statti/2390-shcho-take-kraudfandynh> (дата звернення: 15.04.2021).
198. Яковлєва Г. Соціальна підтримка, як вид соціального забезпечення в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. С. 197–202.
199. Barnes M., Duck S. Everyday communicative contexts for social support. *Communication of social support*. California : SAGE, 1994. P. 175–194.
210
200. Briar-Lawson K. Book Review: Social Work with Families: Content and Process (2nd ed.) *Journal of Teaching in Social Work*, 2016. 36 (3), 326–329.
201. Brickell M., Russell M., Smith R. The Effectiveness of Evidence-Based Treatments in Treatment of Active Military Personnel and Their Families. *Journal of EMDR Practice and Research*. 2015. Vol. 9, no. 11. P. 198–208. URL: <https://connect.springerpub.com/content/sgremdr/9/4/198> (date of access: 13.11.2019).
202. Bryndikov Y. The characteristic of stress-factors that cause the emerging of the post traumatic stress disorders in servicemen the combatants. *Social Work and Education*, 2017. Vol. 4, No 1. P. 112–118.
203. Brown S. L. Union and Family Formation During Young Adulthood: Insights From the Add Health. *Journal of Adolescent Health*. 2022. Vol. 71, no. 6. P. S32–S39. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2022.06.020> (date of access: 25.12.2022).
204. Buehrle J. «Us» as the United States: Sparking Community-based Solutions for Supporting Military-connected Children and Their Families. *Children & Schools*. 2014. Vol. 36, no. 1. P. 60–63. DOI: <https://doi.org/10.1093/cs/cdt045> (date of access: 17.10.2019).
205. Cherry K. How Social Support Contributes to Psychological Health. *Verywell mind. Social psychology*. URL: <https://www.verywellmind.com/social-support-for-psychological-health-4119970> (date of access: 07.12.2020).

206. Combatants. *How does law protect in war? Online casebook*. URL: <https://casebook.icrc.org/glossary/combatants> (date of access: 08.12.2019).
207. Communicating social support / T. L. Albrecht et al. Newbury Park, CA : Sage Publications, 1987. 317 p.
208. Constable R. Social work and family therapy: Interdisciplinary roots of family intervention. *Nauki O Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne*, 2016. 2(3). P. 147–160.
209. Cutrona C. E., Suhr J. A. Controllability of stressful events and satisfaction with spouse support behaviors. *Communication Research*. 1992. P. 154–174.
210. Denov M., Shevell M. Social work practice with war-affected children and families: the importance of family, culture, arts, and participatory approaches. *Journal of Family Social Work*. 2018. P. 1–16. DOI: <https://doi.org/10.1080/10522158.2019.1546809> (date of access: 27.10.2019).
211. Desai M. *Concept and conceptual frameworks for understanding family. Enhancing the role of the family as an agency for social and economic development* (Unit for Family Studies Report). Bombay, India : TISS, 1994. P.16–41.
212. Dulia A. Features of social support for combatants and their families in foreign countries and Ukraine [Особливості соціальної підтримки учасників бойових дій та їх сімей в зарубіжних країнах та в Україні]. *Modern Technologies of Society Development: collective scientific monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2019. P. 108–118. URL: http://pedagogika.wszia.opole.pl/ebook/2019_3.pdf (date of access: 18.01.2020). (укр.).
213. Dulia A. V., Liakh T. L., Veretenko T. G. The Problems and Needs of the Families of Antiterrorist Operation Participants: Results of In-depth Interviews. *The New Education Review*. 2019. Vol. 55, no. 1. P. 220–230. DOI: <https://doi.org/10.15804/tner.2019.55.1.18> (date of access: 20.12.2020).

214. Dulia A. V., Liakh T. L., Veretenko T. G. Types of families of joint forces operation participants in the east of Ukraine and peculiarities of social work with them. *Society. Integration. Education. Proceedings of the International Scientific Conference*. 2020. Vol. 4. P. 211–221. DOI: <https://doi.org/10.17770/sie2020vol4.5106> (date of access: 30.01.2021).

215. Dunkel-Schetter C. Differentiating the Cognitive and Behavioral Aspects of Social Support. In: Sarason B. R. & Pierce G. R. (eds) *Social Support: An Interactional View*. New York : Wiley. 1990. P. 267–296.

216. Eidukevičiūtė J. Family social work practices in the context of transitional lithuanian society. Rovaniemi : University of Lapland Printing Centre, 2013. 230 p.

217. Faw M., Matter. M. Social Support. *The International Encyclopedia of Health Communication*. 2023. doi: 10.1002/9781119678816.iehc0588

218. Gage E. A. The dynamics and processes of social support: families' experiences coping with a serious paediatric illness. *Sociol Health Illn*. 2013. Vol. 35, no. 3. P. 405–418. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9566.2012.01491.x> (date of access: 19.07.2020).

219. Heller K., Swindle R., Dusenbury L. Component social support processes: Comments and integration. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1986. Vol. 54, no. 4. P. 466–470. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-006X.54.4.466> (date of access: 15.11.2019).

220. Hoge C., Ivany C., Brusher E., Brown M., Shero J., Adler A., Warner C., Orman D. Transformation of Mental Health Care for U.S. Soldiers and Families During the Iraq and Afghanistan Wars: Where Science and Politics Intersect. *American Journal of Psychiatry*. 2015. Vol. 173, no. 4. P. 334–343. DOI: <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2015.15040553> (date of access: 02.10.2019).

221. Hohepa M., Scragg R., Schofield G., Kolt G., Schaaf D. Social support for youth physical activity: Importance of siblings, parents, friends and school support across a segmented school day. *International Journal of Behavioral*

Nutrition and Physical Activity. 2007. no. 8. P. 40–54. URL: <https://ijbnpa.biomedcentral.com/articles/10.1186/1479-5868-4-54> (date of access: 17.09.2019).

222. House J. S. *Work stress and social support*. Reading, MA : Addison-Wesley, 1981. 156 p.

223. House J., Umberson D., Landis K. Structures and Processes of Social Support. *Annual Review of Sociology*. 1988. Vol. 14. P. 293–318. URL: <https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.so.14.080188.001453> (date of access: 10.11.2019).

224. Iverson K. M., Vogt D., Dichter M. E., Carpenter S. L., Kimerling R., Street A. E., Gerber M. R. Intimate Partner Violence and Current Mental Health Needs Among Female Veterans. *Journal of the American Board of Family Medicine*. 2015. Vol. 28, no. 6. P. 772–776. DOI: <https://doi.org/10.3122/jabfm.2015.06.150154> (date of access: 16.10.2019).

225. Kal'chenko L. Interdepartmental barriers in social orphanhood problem solving and ways of coping with it inside of a territorial community of a city. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: «Pedagogy. Social Work»*. 2018. No. 2(43). P. 99–106. URL: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2018.43.99-106> (date of access: 12.01.2022).

226. Lakey B., Cassady P. Cognitive processes in perceived social support. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1990. Vol. 59, no. 2. P. 337–343.

227. Lakey B., Drew J. A social-cognitive perspective on social support. *Sourcebook of social support and personality*. 1997. P. 107–140. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4899-1843-7_6 (date of access: 08.11.2019).

228. Lamanna M., Riedman A. *Marriages, families, and relationships: making choices in a diverse society*. Wadsworth : Cengage Learning, 1999. 7th ed. 700 p.

229. Leach M. S., Braithwaite D. O. A binding tie: supportive communication of family kinkeepers. *Journal of Applied Communication Research*. 1996. Vol. 24, no. 3. P. 200–216.

230. Lee E. Encouraging Active Participation. *CPD Online College*. URL: <https://cpdonline.co.uk/knowledge-base/care/encouraging-active-participation/> (date of access: 18.05.2022).
231. Lester P., Peterson K., Reeves J., Knauss L., Glover D., Duan N., Saltzman W., Pynoos R., Wilt K., Beardslee W. The Long War and Parental Combat Deployment: Effects on Military Children and At-Home Spouses. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 2010. Vol. 49, no. 4. P. 310–320. URL: <https://www.jaacap.org/article/S0890-8567%252810%252900077-8/abstract> (date of access: 23.10.2019).
232. Lincoln A., Swift E., Shorteno-Frase M. Psychological adjustment and treatment of children and families with parents deployed in military combat. *Journal of Clinical Psychology*. 2008. № 64. P. 984–992.
233. Lyons J., Perrotta P., Hancher-Kvam S. Perceived social support from family and friends: Measurement across disparate samples. *Journal of Personality Assessment*. 1988. Vol. 52, no. 1. P. 42–47. DOI: https://doi.org/10.1207/s15327752jpa5201_3 (date of access: 29.10.2019).
234. NCI Dictionary of Cancer Terms. *National Cancer Institute*. URL: <https://www.cancer.gov/publications/dictionaries/cancer-terms> (date of access: 21.12.2019).
235. On veterans of war and military force : Law of Georgia of 19.02.1999 y. № 1814 / Update date: 31.10.2018. URL: <chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpegglefindmkaj/https://matsne.gov.ge/en/document/download/30370/26/en/pdf> (application date: 08.02.2020). (Law of Georgia).
236. Parsons T. *The Social Structure of the Family*. London, 1956. P.178–224.
237. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949. Geneva: International Committee of the Red Cross. 2010. 126 p.
238. Refugee health screener — 15 (RHS-15). *Pathways to Wellness: Integrating Refugee Health and Well-Being*. URL: <https://www.refugeehealthta.org/wp->

content/uploads/2012/09/RHS15_Packet_PathwaysToWellness-1.pdf (date of access: 08.02.2021).

239. Reuveni I., Bonne O., Giesser R., Shragai T., Lazarovits G., Isserles M., Levin N. Anatomical and functional connectivity in the default mode network of post-traumatic stress disorder patients after civilian and military-related trauma. *Human Brain Mapping*. 2016. Vol. 37. P. 589–599. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/hbm.23051> (date of access: 21.02.2021).

240. Rodrigues P., Hebert M., Philibert M. Neighborhood Social Support and Social Participation as Predictors of Dating Violence. *Journal of Interpersonal Violence*. 2023. P. 088626052311551. URL: <https://doi.org/10.1177/08862605231155130> (date of access: 12.03.2023).

241. Sadova M. A., Sokolovskiy R. V., Nizamutdinov I. Ph. Implementation of innovative medical and psychological rehabilitation servicepersons zone ato in leading countries and in Ukraine. *Journal of Education, Health and Sport*. 2016. P. 27–34.

242. Sarason B. R., Sarason I. G., Pierce G. R. Social Support: The sense of acceptance and the role of relationships. *Social support: An interactional view*. 1990. P. 97–128.

243. Savitsky L., Illingworth M., DuLaney M., Civilian Social Work: Serving the Military and Veteran Populations. *Social Work*. 2009. Vol. 54, no. 4. P. 327–339. DOI: <https://doi.org/10.1093/sw/54.4.327> (date of access: 28.11.2019).

244. Scott E. The Different Types of Social Support. *Verywell mind. Relationship stress*. URL: <https://www.verywellmind.com/types-of-social-support-3144960> (date of access: 10.12.2020).

245. Sharma R. The Family and Family Structure Classification Redefined for the Current Times. *J Family Med Prim Care*. 2013, 2(4). P. 306-10. doi: 10.4103/2249-4863.123774.

246. Slozanska H., Horishna N., Romanovska L. Community Social Work in Ukraine: towards the Development of New Practice Models. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*. Vilnius, 2020. Vol. 20. C. 53–66.

247. Slozanska A., Stelmakh S., Krynytska I. Vulnerable families in Ukraine as the main social service users: comparison of the pre-pandemic and pandemic period. *Social Work & Society*. 2022. Vol. 20 (1). P. 1–19.

248. Smelzer N. *Sociology*. New Jersey, 1988. 824 p.

249. Sonawat R. Understanding families in India: A reflection of societal changes. *Psicologia: Teoria e Pesquisa*. 2001. 17(2). P. 177–86.

250. Southwick S., Vythilingam M., Charney S. The psychobiology of depression and resilience to stress: implications for prevention and treatment. *Annual Review of Clinical Psychology*. 2005. Vol. 1. P. 255-291. URL: <https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.clinpsy.1.102803.143948> (date of access: 29.10.2019).

251. Stoliaryk O., Semigina T. Coming back from war: psychosocial support for veterans and their family members. *Social Work and Education*. 2023. 10 (1). P/ 63–77. <https://doi.org/10.25128/2520-6230.23.1.6>

252. Taylor C. M., Ross M. E., Wood J. N., Griffis H. M., Harb G. C., Mi L., Rubin D. M. Differential Child Maltreatment Risk Across Deployment Periods of US Army Soldiers. *American Journal of Public Health*. 2015. P. 153–158, URL: <https://ajph.aphapublications.org/doi/abs/10.2105/AJPH.2015.302874> (date of access: 26.08.2019).

253. The Armed Forces of the Republic of Poland. *Embassy of the Republic of Poland in Washington*. URL: <https://www.gov.pl/web/usa-en/embassy-washington> (application date: 25. 12. 2019).

254. Thoits P. A. Conceptual, methodological, and theoretical problems in studying social support as a buffer against life stress. *Journal of Health and Social Behavior*. 1982. Vol. 23, no. 2. P. 145–159. URL: <https://www.jstor.org/stable/2136511?origin=crossref> (date of access: 08.07.2020).

255. Thoits P. A. Stress and health: major findings and policy implications. *Journal of Health and Social Behavior*. 2010. Vol. 51. P. 41–53.

256. Thoits P. A. Stress, coping, and social support processes: where are we? What next? *Journal of Health and Social Behavior*. 1995. Vol. 35. P. 53–79. URL: <https://www.jstor.org/stable/2626957?origin=crossref> (date of access: 14.09.2020)

257. Transforming stress through awareness, education and collaboration. *The American Institute of Stress*. URL: <https://www.stress.org/> (date of access: 01.11.2020).

258. Trubavina I., Medvid M., Cwer A., Petryshyn L., Meshko H. Substantiation of the advanced training program «Social work with military personnel and military-social work in the context of sustainable development goals». *E3S Web of Conferences*. 2021. Vol. 280. P. 04007.

259. Walser R., Oser M., Tran C., Cook, J. Frequency and impact of trauma in older women: A military and nonmilitary sample. *Journal of Loss and Trauma*. 2015. P. 62–73.

260. Wethington E., Kessler R. C. Perceived support, received support and adjustment to stressful life events. *Journal of Health and Social Behavior*. 1986. Vol. 27, no. 1. P. 78–89. DOI: <https://doi.org/10.2307/2136504> (date of access: 10.09.2020).

261. Zdjelarevic A., Komar Z., Loncar M., Plasc ID., Hrabac P., Groznica I., Marcinko D. Quality of life in families of Croatian veterans 15 years after the war. *Psychology, Medicine*. 2011. Vol. 35, no. 1. P. 281–6.

262. Zwar L., König H.-H., Hajek A. Social support for informal caregivers of spouses and parents(-in-law) aged 60 years and older during the COVID-19 pandemic: Findings from a representative German Online Survey. *The Journals of Gerontology: Series B*. 2022. URL: <https://doi.org/10.1093/geronb/gbac131> (date of access: 23.10.2022).

263. Zakharina T. Socio-institutional reintegration characteristics of hybrid war veterans. *Social Work and Education*. 2023. Vol. 10, no. 1. P. 17–26. <https://doi.org/10.25128/2520-6230.23.1.2>

ДОДАТКИ

Додаток А

Визначення поняття «сім'я»

Класифікаційна ознака	Дефініції «сім'ї»	Науковець
Сім'я як союз осіб	союз осіб, який включає сімейну структуру та стабільність, стосунки між батьками та дітьми та економічні ресурси.	С. Браун (S. Brown) [203]
	союз осіб, який заснований на шлюбі, спорідненості, прийнятті дітей на виховання, що характеризується спільністю життя, інтересів, взаємною турботою.	В. Гопанчук [147]
	союз осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, наділені відповідними правами та обов'язками, несуть відповідальність за невиконання чи неналежне виконання сімейних обов'язків, поєднані моральною та матеріальною допомогою і підтримкою.	А. Дутко, С. Мних [61, с. 103]
	консенсуальний союз, який передбачає консультування в одній родині, взаємодію і спілкування один з одним.	М. Десай (M. Desai) [211]
	союзом осіб різної статі, заснованим на шлюбі і має головну мету — дітонародження.	Т. Кириченко [77]
	союз, заснований на інстинктах і емоційній прихильності.	О. Конт (A. Comte) [91]
	сімейний союз осіб, що ґрунтується на шлюбі чи спорідненості, пов'язаний особистими чи майновими відносинами, взаємною підтримкою та вихованням дітей.	Є. Харитонов, А. Дрішлюк [183]
Сім'я як коло осіб	коло осіб, відносини між якими засновані на спільному проживанні, спільному побуті, взаємних правах та обов'язках особисто-довірчого характеру, що впливають із шлюбу, подружніх відносин без реєстрації шлюбу, споріднення, усиновлення та інших форм прийняття дітей на виховання відповідно до сімейного законодавства України.	Г. Ахмач [6, с. 11]
	Коло осіб, які пов'язані певними економічними зв'язками.	В. Борисова, І. Жилінкова [149]
	коло осіб пов'язаних взаємними правами та обов'язками; виникає на підставі відповідних юридичних фактів.	О. Губанова, С. Бегмат [45, с. 35]
	коло осіб, союз осіб, об'єднання осіб, постійне співжиття осіб, спільність осіб, організована соціальна спільність, пов'язана взаємними правами та обов'язками і виникає на підставі відповідних юридичних фактів.	І. Сердечна [144, с. 89]

<i>Сім'я як об'єднання осіб</i>	об'єднання двох або більше осіб, об'єднаних шлюбом, кров'ю, усиновленням.	М. Десай (M. Desai) [211]
	об'єднання осіб, пов'язаних між собою спільністю життя та взаємними правами і обов'язками, що виникають за підстав, передбачених у законі	І. Жилінкова [66]
	об'єднання осіб, що ґрунтується на шлюбі, кровному спорідненні, усиновленні чи інших формах взяття дітей на виховання, а також на інших підставах, що не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, і яке пов'язує своїх членів спільністю життя та інтимних стосунків, а також взаємними правами і обов'язками.	Г. Лозова [95]
	об'єднання людей, яке засноване на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю за виховання дітей.	Н. Смелзер (N. Smelzer) [248]
	особистісна єдність людей, головною умовою якої є любов, в справжньому її розумінні.	Н. Хамітов [179]
<i>Сім'я як спільність осіб</i>	спільність людей, пов'язаних подружніми стосунками, взаєминами батьків і дітей, як структура з важливими соціальними функціями, має особливе значення в житті кожної людини.	Ф. Фомін [180]
	спільність осіб, яка не обмежується лише родинними взаєминами та передбачає спільне проживання родичів, наявність спільних елементів побуту, домашнього господарства, розподілу праці.	Т. Цюркало [184]
	спільнота, пов'язана місцем проживання, особистими немайновими та тісно пов'язаними з ними майновими правами й обов'язками, встановленими сімейним законодавством.	В. Чернега [187, с. 146]
	організована соціальна спільність, пов'язана взаємними правами та обов'язками, які впливають зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання.	Ю. Червоний [148, с. 68]
	соціальна спільність, що об'єднує фізичних осіб, пов'язаних взаємними правами та обов'язками, які знаходяться у кровноспоріднених, юридичних або фактичних шлюбно-сімейних відносинах або відносинах відповідно до договору про солідарність.	О. Чутчева [191]
	спільність людей, пов'язана шлюбом, народженням, кровним спорідненням або законним усиновленням, які мають спільний побут, спільні фінансові ресурси на регулярній основі.	Р. Шарма (R. Sharma) [245]

<i>Сім'я як форма спільноти</i>	форма колективного життя, асоціації індивідів.	Е. Дюркгейм (E. Durkheim) [138]
	форма спільноти людей, яка складається з чоловіка і жінки, поєднаних шлюбом, їх дітей, а також, в окремих випадках, з інших осіб, пов'язаних з першими кровноспорідненими зв'язками.	В. Докаш [162, с. 121]
	форма соціальної спільноти людей, пов'язаною зі всіма сферами діяльності людини.	О. Замашкіна [70, с.66]
	найважливіша форма організації особистісного побуту, заснована на подружньому союзі (шлюбі) та родинних зв'язках, тобто стосунках між чоловіком та дружиною, батьком і дітьми, братами і сестрами та іншими родичами, які живуть разом і ведуть спільне господарство.	Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко, Н. Погорільська [137]
	форма об'єднання людей, що ґрунтується на шлюбі або кровнородинних стосунках, яка першою підлягає інституалізації з боку держави і характеризується ідейною спільністю та взаємною відповідальністю.	О. Шумейко [194]
<i>Сім'я як система взаємовідносин</i>	складна система відносин, оскільки вона об'єднує не тільки подружжя, але і їхніх дітей, а також інших родичів; має властиві тільки їй шлюбно-сімейні відносини.	О. Бондарчук [18]
	система зв'язків, взаємодій і відносин, яка базується на подружжі й кровній спорідненості, члени якої пов'язані любов'ю, побутом, спільністю проживання і в якій реалізуються потреби особистості й суспільства.	А. Буковинський [22]
	складна система стосунків, об'єднуючи не тільки подружжя, але й їх дітей, а також родичів чи юридично прирівняних до них людей.	Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко, Н. Погорільська [137] В. Савченко [161]
	закрита система взаємин, яка має досить слабкі зв'язки з навколишніми інститутами.	Н. Черниш [188]
	Система взаємовідносин, що саморозвивається, якій притаманні свій спосіб життя, традиції, звичаї, конфлікти.	О. Шумейко [194]
<i>Сім'я, як мала соціальна група</i>	мала соціальна група, заснована на офіційному громадському шлюбі або кровному спорідненні, члени якої об'єднані сумісним проживанням і веденням домашнього господарства, виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками та взаємними юридичними і моральними зобов'язаннями по відношенню одне до одного, родинними традиціями.	Т. Алексеєнко [5]

	мала соціальна група, яка має специфічну ознаку — безпосередній контакт їх членів.	В. Андрущенко, Л. Губерський [46]
	група, яка об'єднується по лінії споріднення і родинності та зазвичай залежить від потреб суспільства.	К. Браяр-Лоусон (K. Briar-Lawson) [200]
	мала соціальна група, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка та жінки, їхніх дітей (власних чи усиновлених), інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів.	О. Замашкіна [70, с. 6]
	група осіб, члени якої пов'язані шлюбними та родинними відносинами, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю.	М. Кравчик [89]
	осередок (група), який має спільні цілі та характеризується відданістю, довірою і підзвітністю один одному.	Р. Констебль (R. Constable) [208]
	соціально-психологічна група, яка є специфічною структурною підсистемою суспільства із складною системою сімейних зв'язків.	Т. Парсонс (T. Parsons) [236]
	група людей, спільнота природна, спільнота основна.	З. Ромовська [141]
	основний осередок (група) суспільства, яка є сполучною ланкою між людиною та суспільством, члени якої пов'язані міжособистісними стосунками в ширшій мережі ролей і соціальних відносин.	Р. Сонават (R. Sonawat) [249]
	мала соціальна група, первинний контактний колектив.	І. Трубавіна [172, с. 4]
	мала соціальна група.	Т. Цюркало [185]
	мала соціальна спільнота (група) людей, пов'язаних шлюбно-родинними зв'язками, взаємовідносинами між представниками різних поколінь, виконує важливі соціальні функції, поєднує фактично усі сфери соціального буття.	В. Чорна, Л. Калашнікова [190, с. 4]
<i>Сім'я як соціальний інститут</i>	соціальний інститут, що характеризується спільною формою взаємовідносин між людьми, в межах якого здійснюється основна частина її життєдіяльності.	О. Безпалько [14, с. 85]
	соціальний інститут, який характеризується стабільністю і спроможністю зберігати і передавати з покоління в покоління норми і цінності.	Г. Бевз [10]
	соціальний інститут, а також соціальна інституція, тобто вона виступає як упорядкована організація, як складова соціального порядку, яка задовольняє потреби людини як конкретного індивіда з урахуванням його особистих потреб.	А. Буковинський [21]

	інституція, що відповідає за дітей та обов'язки батьків перед дітьми.	Ю. Ейдукавічюте (J. Eidukevičiūtė) [216, с. 5]
	соціальний інститут, який характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми.	О. Замашкіна [70, с. 33]
	соціальний інститут з відносно стійкою формою організації соціального життя, яка забезпечує стійкість зв'язків і відносин у межах суспільств.	Т. Кравченко [88]
	інститут, що віддзеркалює звичаї, закони й правила поведінки, які закріплюють у відносинах споріднення між людьми.	Н. Ляшенко, Н. Семке [99, с. 26]
	інституція, де людина робить перший крок, отримує перший досвід, перші радості та печалі, а потім залишає сім'ю та стикається з великим світом.	М. Ламанна (M. Lamanna), А. Рідманн (A. Riedman) [228]
	один з найважливіших і специфічних соціальних інститутів, за допомогою якого суспільством і державою нормативно регулюються відносини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, іншими родичами, здійснюється відтворення членів суспільства, їх соціалізація.	Ф. Проданюк, М. Шацька [193, с. 525]
	соціально-педагогічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства і включає в себе інші підсистеми (членів сім'ї).	І. Трубавіна [172, с. 4].
	особливий соціокультурний інститут, від якого багато в чому залежить стабільність і стійкість розвитку всього суспільства.	І. Фатхутдінова [177]
	соціальний інститут.	Т. Цюркало [185]
	інститут, що творить культуру певного суспільства і впливає на неї; першооснова будь-якого суспільства.	О. Шумейко [194]
<i>Сім'я, як інститут соціалізації особистості</i>	провідний мікрофактор соціалізації особистості, який спрямований на забезпечення фізичного та емоційного розвитку індивіда, формування статевої ідентифікації дитини, її розумового розвитку, а також розвитку здібностей і потенційних можливостей, забезпеченні дитині почуття захищеності; формування ціннісних орієнтацій особистості; оволодіння дитиною основними соціальними нормами; є першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства.	О. Безпалько [14, с. 85]
	стала інституція у просторі якої зростають, виховуються діти і формується особистість.	А. Буковинський [21]
	провідний мікрофактор соціалізації особистості, є персональним середовищем	І. Богданова [16, с. 257].

	життя та розвитку особистості; система соціального функціонування людини, один із провідних інститутів її соціалізації.	
	основний інститут формування, соціалізації дитини та її самореалізації.	О. Замашкіна [70, с. 6]
	один із найголовніших чинників у вихованні дитини.	Л. Лозовська [96, с. 277]
	мікроколектив, в якому дитина набуває першого досвіду людських контактів, де, спостерігаючи за оточенням, вона засвоює норми і правила поведінки, і через брак життєвого досвіду робить висновок, що все, що відбувається у сім'ї повторюється у суспільстві загалом, приймаючи сім'ю за модель усього суспільства.	В. Мироненко [105]
	мікросередовище, яке безпосередньо впливає на розвиток особистості, належить пріоритетне місце у процесі соціалізації особистості, в тому числі й правової.	О. Макарова [100, с. 193]
	провідний інститут соціалізації, який взаємодіє із суспільством, що сприяє розвитку її членів, допомагає їм задовольняти власні потреби у відносинах з іншими людьми, породжує почуття безпеки та захищеності.	Т. Спіріна [165]
	суб'єкт та об'єкт соціалізації особистості.	І. Трубавіна [173, с. 32]

Зміст надання соціальної підтримки учасникам бойових дій та їхнім сім'ям в Україні та в інших країнах

Проаналізовано закордонний досвід надання соціальної підтримки учасникам бойових дій за окремими її видами та подано в таблиці додатку Б.

Здійснення матеріальної підтримки учасників бойових дій та їхніх сімей в Україні значною мірою побудоване на досвіді Грузії, яка пережила подібні події. Державні та місцеві програми соціальної підтримки для учасників бойових дій та членів їхніх сімей у Грузії передбачені Законом Грузії «Про ветеранів війни та військових сил». У цій країні означеній групі отримувачів соціальних послуг, соціальна підтримка надається у вигляді: забезпечення житлом і пільг на житлово-комунальні послуги; медичного обслуговування та пенсійного забезпечення [235].

У Сирії, як і в Україні, вже довгий час триває війна, яка призвела до значних руйнувань та великих людських жертв, уряд не може самостійно подолати наслідки війни та надати матеріальну підтримку постраждалим. За офіційними оцінюваннями Amnesty International і UNICEF, у Сирії гуманітарна катастрофа, позаяк близько 900 тисячам жителів бракує води, їжі, медикаментів [189]. Тож, країни Європейського Союзу надають постраждалим матеріальну підтримку, гуманітарну допомогу, житло та притулок для сирійських біженців. Ця ситуація спричинила кризу біженців у Європейському Союзі.

Для України цікавим є досвід соціальної підтримки учасників бойових дій та їхніх сімей у США. Адже в цій країні вона здійснюється на високому рівні. Учасники бойових дій, та їхні сім'ї мають право на отримання соціальних пільг: освітні послуги; страхування життя та здоров'я; медичне обслуговування; виплати по інвалідності та безробіттю; матеріальна допомога на поховання та інші соціальні послуги [82; 243].

В Україні корисно було б впровадити систему матеріальної підтримки учасників бойових дій та їхніх сімей США, а саме: забезпечення житлом; безоплатний переліт; безплатне використання соціальної інфраструктури військових баз: військових готелів та кемпінгів, пільгових магазинів, центрів підтримки сім'ї та дитячих центрів, спортивних комплексів і полів для гольфа [212; 243].

Механізм надання матеріальної підтримки цій групі отримувачів соціальних послуг в Україні має багато спільного із матеріальною підтримкою в Польщі. Переважно це стосується надання фінансової допомоги в питаннях освіти та соціальної адаптації; звільнення від абонементної плати за використання послуг телерадіокомпаній [65; 82; 212]. У цій країні, на достатньому рівні налагоджена система правової та матеріальної підтримки, яка регламентується Законом Польщі «Про ветеранів, які брали участь у діях за межами країни».

У Німеччині немає державного органу, що надає соціальну підтримку означеній групі отримувачів соціальних послуг. Захист прав та представництво інтересів учасників бойових дій здійснюють недержавні організації, як от: Спілка військовослужбовців бундесверу (BundeswehrVerband), Спілка німецьких ветеранів (Bund der deutschen Veteranen) та інші. Соціальний захист, допомогу та підтримки сімей учасників бойових дій, сімей загиблих чи поранених учасників бойових дій здійснюють Центри опіки сім'ями військовослужбовців (Familienbetreuungszentrum) [65; 82]. Соціальна підтримка учасників бойових дій здійснюється на основі таких Законів Німеччини як: «Про забезпечення військовослужбовців» (Soldaten Versorgungs Gesetz) та «Про забезпечення військовослужбовців під час закордонних місій» (Einsatzversorgungsgesetz) [65; 82].

При здійсненні соціальної підтримки сімей учасників бойових дій у Німеччині особливе значення має забезпечення їх житлом. Досвід цієї країни щодо забезпечення сімей учасників бойових дій житлом, можна впровадити і в Україні, а саме: створення мережі консультативних і посередницьких

пунктів, в обов'язки яких входить пошук і піднайом квартир, правовий захист прав цієї групи населення, які є орендарями житла [82].

В Іспанії, як і в Україні матеріальна підтримка учасників бойових дій реалізується через розвиток волонтерської допомоги самотнім ветеранам, які не можуть самостійно задовольнити свої базові потреби.

Наступний вид соціальної підтримки учасників бойових дій та членів їхніх сімей є медико-соціальна підтримка. В Україні медико-соціальна підтримка учасників АТО/ООС передбачає медичне обслуговування та реабілітацію, протезування (ортезування) учасників АТО/ООС, санаторно-курортне лікування. У нашій державі, так як й у всіх розвинутих країнах світу, здійснюється компенсація вартості медичних послуг.

У таких іноземних країнах, як Італія, Австрія та Франція медико-соціальна підтримка учасників бойових дій та членів їхніх сімей входить у систему соціального страхування. Передбачає безоплатне медичне обслуговування та компенсацію його вартості, соціальне страхування на випадок загибелі чи інвалідизації.

Цікавим, на наш погляд, є досвід здійснення медико-соціальної підтримки учасників бойових дій та членів їхніх сімей у Франції, який треба адаптувати в Україні. Адже там відпрацьована ефективна система соціального страхування, яка передбачає функціонування національних кас соціального забезпечення цієї цільової групи. Застраховані учасники бойових дій можуть передавати своє право на медико-соціальну підтримку своїм членам сім'ї.

Важлива імплементація досвіду здійснення соціально-педагогічної підтримки учасників бойових дій та членів їхніх сімей Грузії, Іспанії, Австрії, Німеччини, Франції та США в Україні.

Велику увагу цьому виду підтримки приділяють в Австрії. Вона передбачає проведення розвивально-пізнавальних заходів для дітей, культурно-дозвіллевих заходів для дітей та дорослих, професійної адаптації учасників бойових дій.

В Україні задля розкриття творчого потенціалу, розвитку здібностей та виховання патріотизму в дітей проводяться заходи культурного, мистецького та соціального характеру, екскурсії до історичних і культурних місць для всієї сім'ї. Така система соціально-педагогічної підтримки учасників бойових дій та членів їхніх сімей досить добре розвинута в Іспанії та США.

На наш погляд, для України є цікавим досвід здійснення соціально-педагогічної підтримки в Грузії. У цій країні учасникам бойових дій та членам їхніх сімей надаються сімейні пакети, які включають: фінансування гранту для навчання на бакалавраті та магістратурі; безкоштовні шкільні підручники для дітей.

Здійснивши аналіз соціально-педагогічної підтримки учасників бойових дій та членів їхніх сімей, ми визначили, що в усіх вищезазначених країнах на високому рівні здійснюється цей вид підтримки. Усі проаналізовані нами країни надають соціально-педагогічну підтримку дітям учасників бойових дій, яка здійснюється на основі програм організації дозвілля та відпочинку дітей за кордоном.

Наступним видом соціальної підтримки є психологічна підтримка. В Україні психологічна підтримка учасникам бойових дій найчастіше надається після повернення із зони бойових дій додому. Тому нам цікавий досвід надання цього виду соціальної підтримки в Польщі, Іспанії та Австрії, США де психологічна підтримка надається учасникам бойових дій та членам їхніх сімей під час підготовки до участі у бойових діях та після повернення із зони бойових дій додому.

На нашу думку, здійснення психологічної підтримки учасників бойових дій та членів їхніх сімей в Україні має ґрунтуватися на досвіді вищепроаналізованих країн, а саме здійснюватися на трьох етапах:

– перший етап — психологічна підтримка учасників бойових дій та членів їхніх сімей перед виїздом на місію;

– другий етап — психологічна підтримка під час перебування учасників бойових дій в зоні бойових дій;

– третій етап — психологічна підтримка учасників бойових дій та членів їхньої сім'ї після повернення з місії (входження в сім'ю).

Здійснення психологічної підтримки учасників бойових дій та членів їхньої сім'ї на трьох етапах є найбільш ефективним щодо запобігання бойовій травмі в учасників бойових дій та вторинного посттравматичного стресового розладу у членів сім'ї та може бути адаптований в Україні.

У Польщі в межах здійснення психологічної підтримки військовослужбовців, учасників бойових дій, ветеранів і працівників війська та їхніх сімей діє програма «Стратегія зміцнення військової дисципліни, профілактики алкоголізму та наркоманії та запобігання соціальним патологіям у Збройних силах Республіки Польща» [253].

Неабияку увагу моральному та психологічному стану учасників бойових дій та членів їхніх сімей, також приділяють у Грузії. З цією метою в Грузії функціонують центри психологічної реабілітації за підтримки Міноборони США та розробляються і впроваджуються програми психологічної підтримки та допомоги цим отримувачам соціальних послуг.

Спираючись на досвід Австрії, ми можемо зазначити, що в Україні, як і в цій країні необхідно гарячі лінії, на яких фахівці в термінових випадках, за відсутності зв'язку з військовослужбовцями у зоні бойових дій, здійснюють переадресацію членів сімей на чергову службу, яка сприяє встановленню контакту [65; 82].

Характерною особливістю соціальної підтримки учасників бойових дій та членів їхніх сімей в Австрії є діюча Служба допомоги сім'ям (Familienbetreuung). Служба допомоги сім'ям сприяє встановленню контактів між сім'ями військових та цивільними сім'ями; здійснює інформування членів сімей щодо проходження учасником бойових дій служби у закордонному контингенті; надає професійну психологічну, правову, консультативну, медичну та інші види соціальної підтримки, у разі необхідності [241, с. 29].

Велике значення психологічному стану членів сімей учасників бойових дій приділяється і США. У цій країні сформована модель циклу відправлення

одного з членів сім'ї в зону бойових дій, яка включає в себе п'ять етапів, на яких здійснюється психологічна підтримка: перед відправленням, відправлення, під час перебування в зоні бойових дій; передислокація, розгортання посту. Реалізується велика кількість програм соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій.

Крім цього, для забезпечення нормального функціонування сімей учасників бойових дій у США діє «Національна асоціація сімей військовослужбовців», яка спрямована на надання матеріальних, освітніх, юридичних, інформаційних та психологічних послуг членам сімей учасників бойових дій. А також діє служба, в якій військові соціальні працівники за потребою можуть надавати сім'ї детальну інформацію про одного із членів сім'ї, який перебуває в зоні бойових дій, задля зменшення в них тривожності [241; 243].

Наступним видом соціальної підтримки є правова підтримка учасників бойових дій та членів їхніх сімей. Аналіз змісту надання соціальної підтримки учасникам бойових дій та їхнім сім'ям в інших країнах та в Україні показав, що у всіх країнах здійснюється правова підтримка, адже є нормативно-правові акти, які регламентують захист учасників бойових дій та членів їхніх сімей. Державні та недержавні організації здійснюють інформування учасників бойових дій та членів їхніх сімей про права та пільги. Наприклад, в Італії соціальну підтримку учасників бойових дій та членів їхніх сімей забезпечують соціальні служби, які також надають правову підтримку. Перспективним у питаннях здійснення правової підтримки учасників бойових дій та членів їхніх сімей є досвід США. Міністерство зі справ ветеранів (US Department of Veterans Affairs) здійснює інформування цієї групи отримувачів соціальних послуг за допомогою веб-сайту (<http://www.militarybenefits.com>), на якому надається інформація про їхні права та привілеї, а також розміщені державні програми соціально-психологічної та професійної адаптації учасників бойових дій до мирного життя [243].

Таблиця додатку Б

Зміст надання соціальної підтримки учасникам бойових дій та їх сім'ям в Україні та в інших країнах

Країна	Інформаційна підтримка	Правова підтримка	Матеріальна підтримка	Медико-соціальна підтримка	Соціально-педагогічна підтримка	Психологічна підтримка
Україна	надання інформаційно-консультаційних послуг учасникам АТО; створення інформаційних карток надання послуг щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції та членів їхніх сімей.	інформування; юридичний супровід сімей учасників бойових дій; представництво інтересів.	адресна соціальна допомога (грошова, натуральна форма); забезпечення земельною ділянкою, житлом.	медичне обслуговування та реабілітація; протезування (ортезування) учасників АТО; санаторно-курортне лікування.	організація дозвілля та відпочинку; професійна адаптація учасників бойових дій.	психологічні консультації, терапія; групи самопомоги, як для учасників бойових дій, так і для їхніх сімей.

Грузія	надання інформаційних консультацій.	юридичні консультації з питань забезпечення соціальних гарантій, пільг та прав.	спеціальні соціальні пакети; фінансова та гуманітарна допомога; пенсійне забезпечення; грошова допомога на поховання; житлове забезпечення.	медичне обслуговування та реабілітація; оплата лікування невідкладної, швидкої допомоги, планових операцій, лікування інфекційних захворювань;	сімейні пакети; безкоштовний відпочинок дітей учасників бойових дій у дитячих таборах відпочинку.	психологічна допомога та реабілітація (консультації, терапія).
Польща	інформування сімей учасників бойових дій про соціальні пільги та гарантії передбаченні законодавством.	правовий захист прав та пільг учасників бойових дій та членів їхніх сімей.	фінансова допомога; пенсійні виплати або пенсії за інвалідністю; допомога на поховання.	компенсація вартості медичних послуг; відпочинок у санаторії; медико-соціальна реабілітація.	допомога в питаннях освіти та соціальної адаптації; участь у виховному процесі молоді.	психологічне консультування та терапія учасників бойових дій та членів їхніх сімей здійснюється в три етапи.
Іспанія		правова допомога учасникам бойових дій та членам їхніх сімей.	фінансова допомога; виплати на поховання.	медичне забезпечення; забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації; виплати за інвалідністю; збір та аналіз інформації щодо потреб цієї категорії клієнтів.	проведення заходів соціального характеру присвячених військовій тематиці.	психологічна підтримка учасників бойових дій здійснюється в три етапи.

Австрія	інформування членів сімей щодо проходження учасників бойових дій служби у закордонному контингенті; інформування та надання відповідей на всі проблемні питання.	надання юридичних консультацій; представництво інтересів.	фінансова допомога.	медична допомога; поліси соціального страхування на випадок загибелі, поранення або хвороби.	проведення заходів спрямованих на встановлення взаємовідносин між цивільними сім'ями та сім'ями учасників бойових дій.	психологічна підтримка здійснюється на трьох етапах; діє гаряча лінія з соціально-психологічного забезпечення.
Франція	інформаційні консультації.	консультування щодо прав та пільг учасників бойових дій та їхніх сімей.	функціонування національних кас соціального забезпечення учасників бойових дій.	соціальне страхування передбачає можливість застрахованої особи передавати право на отримання допомоги на випадок хвороби певному колу осіб	освітні послуги, оздоровлення та відпочинок дітей учасників бойових дій.	психологічна допомога учасникам бойових дій та членам їхніх сімей.
Італія	інформаційні консультації з проблемних питань.	забезпечення захисту прав учасників бойових дій та членів їхніх сімей.	фінансова допомога; адміністративна допомога; матеріальна компенсація на лікування та реабілітацію.	лікування у військових шпиталях; реабілітація та відпустка за рахунок держави.	освітні послуги для дітей учасників бойових дій.	моральна та психологічна підтримка.

Німеччина	надання інформаційних послуг з правових, матеріальних, медико-соціальних та психологічних питань.	діє мережа консультативних і посередницьких пунктів з питань правового захисту.	фінансова допомога; забезпечення житлом.	медичне обслуговування.	освітні послуги для дітей учасників бойових дій.	психологічне консультування та терапія.
США	веб-сайт, через який здійснюється інформування ветеранів ЗС США та членів їхніх сімей про їхні права та привілеї, а також державні програми, які пропонуються для учасників бойових дій.	інформаційний веб-сайт та консультування щодо прав та пільг цієї категорії клієнтів, а також державних програм соціальної підтримки.	безкоштовні перельоти; безкоштовне використання соціальної інфраструктури військових баз; забезпечення житлом; квартирна надбавка; пенсійне забезпечення; виплати на поховання.	медичне забезпечення та охорона здоров'я (безоплатне або частково безоплатне).	допомога в отриманні освіти; проведення заходів для дітей учасників бойових дій присвячених національній та військовій тематиці.	п'ятиетапна модель циклу відправлення одного з членів сім'ї в зону бойових дій на основі, якої здійснюється психологічна підтримка; профілактика посттравматичного стресового розладу.

Гайд інтерв'ю

Доброго дня!

Дякую за згоду взяти участь у дослідженні. Нам цікава Ваша думка щодо соціальної підтримки, допомоги та необхідних послуг. Інформація, що буде отримана в ході нашого інтерв'ю є конфіденційною та спрямована на покращення соціальної підтримки членів сімей учасників АТО/ООС і буде представлена в загальному масиві даних.

I. Соціально-демографічні характеристики

1. Скільки Вам років?
2. У якій області/населеному пункті проживає Ваша сім'я?
3. Хто є членами Вашої сім'ї?
4. Хто із членів сім'ї перебуває в зоні АТО/ООС?
5. Як довго він/вона/вони служать у зоні АТО/ООС?
6. Скільки разів ця людина була в АТО/ООС?

II. Психологічні характеристики сім'ї

1. Як відреагували всі члени сім'ї на те, що один із її членів стане учасником АТО/ООС?

2. Як перебування одного із членів сім'ї в зоні бойових дій вплинуло на Ваш психоемоційний стан та інших членів сім'ї?

3. Як змінилося Ваше життя та інших членів сім'ї після того, як один із її членів став учасником АТО/ООС?

4. Чи відбулися у Вашому житті та інших членів сім'ї зміни після того, як один із її членів пішов повторно в зону АТО/ООС? Якщо так, то які саме?

III. Проблеми сім'ї під час перебування одного із її членів у зоні АТО/ООС

1. Які незвичні/нетипові проблеми виникли у Вас після того, як один із членів Вашої сім'ї потрапив у зону бойових дій?

2. Життєдіяльність сім'ї реалізується через основні її функції: матеріально-економічну, житлово-побутову, репродуктивну, виховну, рекреативну, комунікативно-емоційну. Як Ви вважаєте, які функції у Вашій сім'ї постраждали внаслідок участі одного із членів Вашої сім'ї в бойових діях? І як саме?

3. У подоланні яких проблем Ви найчастіше потребуєте допомоги фахівців соціальної сфери?

4. Чи зверталися Ви, чи інші члени сім'ї до працівників соціальних служб та громадських організацій за наданням соціальної підтримки як члени сім'ї учасника бойових дій? У яких випадках?

IV. Проблеми сім'ї після повернення одного із членів сім'ї із зони АТО/ООС

1. Чи відбулися зміни в поведінці члена сім'ї, який повернувся із зони АТО? Якщо так, то в чому вони проявлялися?

2. Чи виникали у Вас та інших членів сім'ї труднощі в налагодженні взаємодії з членом сім'ї, який повернувся із зони АТО/ООС? Якщо так, то які саме труднощі виникали?

3. Чи відчули Ви загострення не типових проблем, коли один із членів сім'ї повернувся з зони АТО/ООС? Якщо так, то яких саме проблемах?

4. Чи отримував член сім'ї, який перебував у зоні АТО/ООС поранення? Якщо так, то чи зверталися Ви по допомогу щодо реабілітації? Оцініть якість надання цієї послуги.

V. Надання соціальної підтримки

1. На які послуги Ви маєте право як член сім'ї учасника АТО/ООС?

2. Чи зверталися Ви та інші члени сім'ї по правову допомогу? Якщо так, то по яку саме? Оцініть якість надання послуги.

3. Чи зверталися Ви та інші члени сім'ї по матеріальну допомогу? Якщо так, то по яку саме? Оцініть якість надання послуги.

4. Чи є у Вас потреба в забезпеченні житлом? Якщо так, то до яких соціальних інстанцій Ви зверталися, для того, щоб задовольнити цю потребу? Оцініть рівень допомоги.

5. Чи зверталися Ви по медико-соціальну допомогу? Якщо так, то по яку саме? Оцініть якість надання послуги.

6. Чи зверталися Ви по соціально-педагогічну допомогу? Якщо так, то по яку саме? Оцініть якість надання послуги.

7. Чи зверталися Ви та інші члени сім'ї по психологічну допомогу? Оцініть якість надання послуги.

VII. Рекомендації

1. Чи маєте Ви пропозиції, щодо соціальної підтримки, яку б Ви бажали отримувати як члени сім'ї учасника АТО/ООС?

Дякую Вам за участь у інтерв'ю! Ваші відповіді дуже важливі та допоможуть нам покращити нашу спільну роботу!

Анкета***Шановні колеги!***

Доброго дня, шановний фахівцю! Мене звати Аліна Дуля, я представляю Київський університет імені Бориса Грінченка. Ми проводимо дослідження з метою вивчення стану надання недержавними організаціями соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС. Для нас дуже важлива ваша думка, тому просимо відповідати відверто на поставлені запитання. Конфіденційність відповідей гарантуємо. Результати анкетування спеціалістів буде представлено лише в узагальненому вигляді.

На основі проведеного дослідження планується розробка та впровадження програми соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС в недержавних організаціях.

1. Вік _____

2. Стать:

- жіноча
 чоловіча

3. Освіта:

- повна загальна середня освіта
 базова вища освіта:

- за спеціальністю, на якій ви працюєте
- за іншою

- повна вища освіта

- за спеціальністю, на якій ви працюєте
- за іншою

- Інше _____

1. В якій організації Ви працюєте / Назва організації, в якій Ви працюєте? _____

2. Ваша посада?

- Первинний консультант
- Соціальний працівник
- Соціальний педагог
- Кейс-менеджер
- Фандрейзер
- Юрист
- Психолог
- Арттерапевт
- Інше _____

3. Ваш досвід роботи з учасниками АТО/ООС та їхніми сім'ями?

- до 1 року
- від 1 до 3 років
- від 3 до 5 років
- Інше _____

4. Чи брали Ви участь в АТО/ООС? Якщо так, то в якій ролі?

- учасник АТО/ООС
- волонтер
- військовий психолог
- Інше _____

5. У чому, на Вашу думку, полягає актуальність здійснення соціальної підтримки учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей?

6. З якою категорією сімей учасників АТО/ООС Ви працюєте?

- Із сім'ями учасників АТО/ООС, де один із членів сім'ї перебуває в зоні бойових дій
- Із сім'ями учасників АТО/ООС, де один із членів сім'ї повернувся з зони бойових дій
- Із сім'ями, де один із членів сім'ї є інвалідом війни
- Із розлученими сім'ями учасників АТО/ООС

Із сім'ями загиблих учасників АТО/ООС

Інше _____

7. Скільком учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям Ви надали допомогу?

8. З якими проблемами до Вас найчастіше звертаються сім'ї учасників АТО/ООС?

Психологічними

Соціально-педагогічними

Правовими

Матеріальними

Житлово-побутовими

Питаннями інформаційного характеру

Питаннями реабілітації та оздоровлення

Проблемами працевлаштування

Соціальної адаптації та інтеграції

Інше _____

9. Оцініть поінформованість учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей про соціальні послуги та пільги, на які вони мають право? Обведіть на шкалі від 1 до 10.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

1 — не поінформовані 10 — повністю поінформовані

10. Які види соціальної підтримки Ваша організація надає учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям?

Інформаційну

Психологічну

Соціально-педагогічну

Матеріальну

Соціально-гуманітарну

Правову

Допомогу в соціальній адаптації та інтеграції

Інше _____

11. Які форми та методи соціальної підтримки учасників АТО/ООС Ви знаєте? _____

12. Які форми та методи роботи Ваша організація використовує для здійснення інформаційної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС?

Лекції

Семінари

Інформаційні консультації

Виготовлення та розповсюдження соціальної продукції інформаційного змісту

Інформування через офіційний сайт, соціальні мережі та поштову електронну розсилку

Інформаційно-роз'яснювальна кампанія через ЗМІ

Гарячі лінії

Інше _____

13. Які форми та методи роботи Ваша організація використовує для здійснення психологічної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС?

Індивідуальні психологічні консультації для учасників АТО/ООС

Індивідуальні психологічні консультації для дітей учасників АТО/ООС

Індивідуальні психологічні консультації для дружин/чоловіків учасників АТО/ООС

Індивідуальні психологічні консультації для учасників батьків АТО/ООС

Психодіагностика

Психокорекція та психотерапія

Сімейні психологічні консультації

Соціально-психологічні тренінги

Групи самопомоги для дружин/матерів

- Групи самопомоги для учасників АТО/ООС
- Інше _____

14. Які форми та методи роботи Ваша організація використовує для здійснення соціально-педагогічної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС?

- Індивідуальні педагогічні консультації
- Арттерапевтичні заняття
- Зустрічі за круглим столом
- Тренінги
- Курси підвищення батьківської компетентності
- Дитячо-батьківські заходи
- Культурно-розважальні заходи
- Заняття для дітей
- Організація та проведення таборів для дітей
- Навчання/курси
- Інше _____

18. Які форми та методи роботи Ваша організація використовує для здійснення матеріальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС?

- Збір коштів на лікування, реабілітацію та оздоровлення учасників АТО/ООС
- Залучення спонсорів для надання дітям учасників АТО/ООС шкільного приладдя/необхідних речей для повноцінного розвитку на навчання дитини
- Допомога в покращенні житлових умов
- Інше _____

19. Які форми та методи роботи Ваша організація використовує для здійснення соціально-гуманітарної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС?

- Надання харчових продуктів
- Надання речей першої потреби
- Надання одягу
- Надання шкільного обладнання

Надання засобів особистої гігієни

Інше _____

20. Які форми та методи роботи Ваша організація використовує для здійснення правової підтримки сім'ям учасників АТО?

Юридичні консультації щодо питань пільг та гарантій, що надаються державою членам сімей учасників АТО/ООС

Юридичні консультації отримання посвідчень «учасник бойових дій», «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого»

Юридичні консультації щодо отримання безоплатного медичного обслуговування

Юридичні консультації щодо оформлення земельної ділянки

Юридичні консультації щодо отримання матеріальних виплат

Юридичні консультації щодо отримання пільг на житло, комунальні послуги

Юридичні консультації щодо питань домашнього насильства

Юридичні консультації щодо питань розлучення

Представництво інтересів

Інше _____

21. Які форми та методи роботи Ваша організація використовує для здійснення допомоги в соціальній адаптації та інтеграції сім'ям учасників АТО/ООС?

Психологічні консультації/групи взаємодопомоги

Курси для підвищення кваліфікації та перекваліфікації

Допомога в працевлаштуванні

Залучення до волонтерської та громадської діяльності

Інше _____

22. Які програми/проекти соціальної підтримки учасників АТО/ООС та їхніх сімей діють на базі Вашої організації? _____

23. З якими труднощами Ви стикаєтесь при здійсненні соціальної підтримки учасників АТО/ООС та їхніх сімей? _____

24. Які компоненти має містити програма соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС для успішного задоволення потреб цієї групи отримувачів соціальних послуг? _____

25. Чи хотіли б Ви взяти участь у реалізації нашої програми для покращення якості надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС?

Так

Ні

Дякуємо за співпрацю!

Додаток Е

Завдання та напрями роботи недержавних організацій щодо соціальної підтримки учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей

Назва організації	Завдання	Напрями роботи
Громадська організація «Об'єднання дружин і матерів бійців учасників АТО»	відстоювання гідності та недоторканності жінок в Україні; проведення реабілітаційних та терапевтичних заходів для сімей учасників АТО/ООС; надання первинної правової допомоги жінкам із сімей учасників АТО/ООС; виховання нового покоління активного громадського суспільства; пропагування сімейних та соціальних традицій.	<ul style="list-style-type: none"> – надання соціально-психологічних консультацій жінкам, постраждалим внаслідок збройного конфлікту на Сході країни; – сприяння в отриманні передбачених законодавством компенсацій та соціальних гарантій цій категорії населення; – інформування громадськості щодо проблем, які виникають у цієї категорії клієнтів; – створення та організація груп взаємодопомоги серед жінок, постраждалих унаслідок збройного конфлікту на Сході країни; – допомога у працевлаштуванні; – організація та проведення масових заходів пов'язаних із діяльністю організації.
Громадська організація «Київська міська спілка ветеранів АТО»	надання соціальної, медичної, правової та матеріальної допомоги тим, хто захищає суверенітет та незалежність України на Сході країни у складі ЗС України, добровольчих батальйонів та інших підрозділів.	<ul style="list-style-type: none"> – сприяння прийняттю демократичних законодавчих актів України щодо соціального захисту ветеранів АТО/ООС та сімей загиблих, підвищення їхньої соціальної активності; – поширення інформації щодо прав учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; – надання правової допомоги, для отримання статусу «учасник бойових дій», «член сім'ї загиблого» та отримання пільг; – надання всебічної моральної та матеріальної підтримки, зокрема матеріальної допомоги для розв'язання побутових, житлових та інших проблем; – забезпечення лікуванням, послугами спрямованими на зміцнення фізичного та морально-психологічного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, підвищення їхньої соціальної активності; – організація дозвілля та відпочинку дітей та дорослих членів сімей учасників АТО/ООС;

		<ul style="list-style-type: none"> – сприяння розшуку військовополонених і безвісно зниклих.
Громадська організація «Всеукраїнська асоціація учасників бойових дій»	консолідація зусиль держави, громад, учасників АТО/ООС, об'єднань громадян у процесах соціального захисту учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; зменшення ризиків криміналізації учасників АТО/ООС (залучення їх до активного соціального життя).	<ul style="list-style-type: none"> – забезпечення обов'язкового соціального пакета учасників АТО/ООС, членів їхніх сімей; – надання правової підтримки учасникам АТО/ООС, які переслідуються у кримінальному та судовому порядку; – оформлення статусу учасника бойових дій (зокрема добровольцям); – матеріальна допомога бійцям, що перебувають у зоні проведення АТО/ООС (одяг, харчі, транспорт тощо); – допомога в отриманні земельних ділянок; – сприяння в нагородженні учасників АТО/ООС; – допомога в реабілітації, адаптації та лікуванні.
Громадська організація «Рада матерів та дружин учасників АТО»	зміцнення соціального становища сімей учасників АТО/ООС шляхом реалізації державних соціальних гарантій.	<ul style="list-style-type: none"> – консультативна та інформаційна робота щодо державних гарантій та пільг учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям; – соціальна та психологічна реабілітація учасників АТО/ООС; – оздоровлення учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей.
Громадська організація «Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична Сотня»»	забезпечення реалізації прав учасників АТО/ООС	<ul style="list-style-type: none"> – підвищення обізнаності та поінформованості учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей щодо їхнього соціально-правового забезпечення; – надання юридичних консультацій, які здійснюються в телефонному режимі; – забезпечення розв'язання системних проблем та створення умов, за яких кожен учасник АТО/ООС зможе без труднощів самостійно отримати підтримку, яка йому необхідна для повернення до мирного життя.

Громадська організація «ДемАльянс Допомога»	надання соціальної, психологічної, інформаційної, правової допомоги сім'ям захисників України, учасникам АТО/ООС, які постраждали внаслідок бойових дій.	<ul style="list-style-type: none"> – проведення заходів спрямованих на ліквідацію причин соціальних проблем українського суспільства та на сприяння соціального розвитку суспільства; – надання інформаційної, правової, соціальної, психологічної підтримки учасникам та постраждалим у ході проведення АТО/ООС та членам їхніх сімей; – сприяння у створенні та діяльності інституцій — об'єднань учасників АТО/ООС та їхніх сімей.
Громадська організація «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравматичних подій»	надання психологічної допомоги учасникам АТО/ООС та членам їхніх сімей.	<ul style="list-style-type: none"> – здійснення психологічного супроводу поранених бійців із зони АТО/ООС у лікувально-профілактичних установах, сімей загиблих у зоні АТО/ООС; – короткострокова психологічна реабілітація учасників АТО/ООС та їхніх сімей; – здійснення суспільно-просвітницької діяльності та інформаційної підтримки; – проведення семінарів, тренінгів для працівників соціальних служб та інших державних структур щодо роботи з травмованими людьми, робота з людьми, що переживають втрату, перший контакт із клієнтом та ін.

Анкета

для фахівців щодо вдосконалення Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС»

Шановний експерте! Звертаємось до Вас із проханням оцінити всі компоненти Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС», це дасть нам можливість удосконалити представлені матеріали та підготувати їх до впровадження в роботу з сім'ями учасників АТО/ООС у недержавних організаціях. Ваша думка, як експертів, дуже важлива у підвищенні якості та дієвості надання соціальної підтримки цій групі отримувачів соціальних послуг.

I. Оцініть, будь ласка, представлену комплексну програму відповідно до таких критеріїв за трибальною системою (1 — інформація щодо програмно-змістового забезпечення не відповідає критерію оцінювання, 2 — інформація щодо програмно-змістового забезпечення частково відповідає критерію оцінювання, 3 — інформація щодо програмно-змістового забезпечення повністю відповідає критерію оцінювання)

1. Відповідність проблемам та потребам/запитам сімей учасників АТО/ООС.

2. Відповідність матеріально-технічним можливостям недержавних організацій.

3. Актуальність та інноваційність програмно-змістового забезпечення.

4. Відповідність між завданнями, заходами та цільовими групами.

5. Структурованість та логічність викладання.

6. Точність, ясність, доступність для сприйняття і розуміння.

II. Оцініть, будь ласка, можливості застосування представленої Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» у діяльності недержавної організації (1 — програмно-змістове забезпечення не може бути впроваджене, 2 — програмно-змістове забезпечення може бути впроваджене з урахуванням рекомендацій та зауважень, 3 — програмно-змістове забезпечення повністю може бути впроваджене)

1. Комплексна програма повністю може бути впроваджена в діяльність Вашої організації.
2. Комплексна програма частково може бути впроваджена в діяльність Вашої організації.
3. Комплексна програма може бути впроваджена у роботі з сім'ями учасників АТО/ООС в інших недержавних організаціях.
4. Комплексна програма може бути використана під час підготовки заходів соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС недержавною організацією.

Дякуємо за співпрацю!

Комплексна програма «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС»

Вид соціальної підтримки	Цільова група / отримувач допомоги	Форма (або метод) надання підтримки	Очікуваний результат	Фахівець (і)
Інформаційна	Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Інформаційні консультації (офлайн, онлайн, телефонні): «Права та пільги для учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей відповідно до законодавства України»; «Державні та недержавні організації, які надають допомогу учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям» Лекції «Пільги для учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей»	Підвищення обізнаності та поінформованості цієї цільової групи щодо їхнього соціально-правового забезпечення. Ознайомлення з нормативно-правовими документами, які регламентують здійснення соціальної підтримки цієї категорії клієнтів та змінами, які відбулися в законодавстві. Отримання банку державних та недержавних організацій, які надають соціальну підтримку учасникам АТО/ООС та сім'ям відповідно до їхнього типу, проблем та потреб. Збільшення кількості поінформованих про свої права. Збільшення кількості звернень учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей по допомогу, і яким буде надана соціальна підтримка.	Соціальний працівник, юрист
	Дружини та батьки учасників АТО/ООС	Семінар «Візит до чиновника: рутинна справа чи важке випробування?»	Набуття вміння правильної конструктивної поведінки в державних закладах. Ефективна взаємодія членів сімей учасників АТО/ООС з органами влади.	Юрист, соціальний працівник

Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Виготовлення та розповсюдження соціальної продукції інформаційного змісту Пам'ятка «Права учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей» Буклет «Дізнайся більше, де отримати соціальну підтримку» Інфографіка «Алгоритм дій. Отримання статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого»	Ознайомлення з правами та соціальними пільгами, на які мають право учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей. Отримання рекомендацій щодо того, в якій організації отримати вказані пільги. Збільшення кількості клієнтів, які отримали статус «учасник бойових дій», «інвалід війни» та «член сім'ї загиблого» і відповідно до цього отримали соціальну підтримку.	Юрист, соціальний працівник
Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Інформування через офіційний сайт, соціальні мережі та поштову електронну розсилку	Ознайомлення із послугами, та заходами, які надаються у недержавній організації. Збільшення кількості клієнтів, які отримують соціальну підтримку в недержавній організації, яка здійснює інформування.	Соціальний працівник
Громадськість	Інформаційно-роз'яснювальна кампанія через ЗМІ «Який він захисник Батьківщини?»; «Завдяки Вам ми живемо!»; «Ви захищали нас — ми допоможемо Вам»	Підвищення авторитету учасників АТО/ООС. Створення в суспільстві атмосфери підтримки та поваги до них.	Соціальний працівник
Чиновники/посадовці	Лекції «Учасники АТО/ООС. Чому вони інші?»	Підвищення поінформованості цільової групи про проблеми учасників АТО/ООС, про зміни, які в них відбулися під час участі в бойових діях. Формування толерантного ставлення до учасників АТО/ООС та налагодження ефективної комунікації між учасниками АТО/ООС та чиновниками.	Соціальний працівник

			Сприяння органами державної влади в отриманні учасниками АТО/ООС пільг та послуг на які вони мають право відповідно до законодавства України.	
	Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Посередництво та консультування в наданні соціальних послуг	Забезпечення розв'язання системних проблем та створення умов, за яких цільова група зможе без труднощів отримати підтримку та задовольнити свої потреби.	Соціальний працівник
	Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Дизайн інформаційного веб-сайту та консультування щодо прав та пільг цієї категорії клієнтів, а також програм соціальної підтримки та допомоги.	Поінформування широкого кола осіб про можливості отримання соціальних послуг. Постійна, відкрита, безкоштовна Інтернет-платформа, на якій відображена актуальна інформація, події, заходи. Окрім цього, у цільовій аудиторії завжди є можливість звернутися із запитом про підтримку чи допомогу.	Юрист, соціальний працівник
Правова	Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Правове інформування «Пільги та гарантії, що надаються державою членам сімей учасників АТО/ООС»	Ознайомлення з соціальними пільгами та гарантіями, на які мають право учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей. Засвоєння рекомендацій щодо того, як отримати соціальні пільги.	Юрист
	Учасники АТО/ООС	Правове консультування «Отримання посвідчень «учасник бойових дій», «інвалід війни»	Відновлення втрачених документів, що засвідчують особу. Оформлений пакет документів щодо отримання посвідчення «учасник бойових дій», «інвалід війни». Збільшення кількості клієнтів, які мають статус, і відповідно до цього отримують соціальні послуги, які передбачені їм законодавством.	Юрист
	Добровольці — учасники АТО/ООС	Правове консультування «Отримання статусу «учасник бойових дій» та пільг	Допомога в оформленні документів та отриманні статусу «учасник бойових дій» та пільг, на які вони мають право.	Юрист
	Сім'ї загиблих учасників АТО/ООС	Правове консультування «Отримання посвідчень «член сім'ї загиблого»	Оформлений пакет документів щодо отримання посвідчення «член сім'ї загиблого», допомога в оформленні документів та отриманні соціальних пільг та гарантій для сімей загиблих учасників АТО/ООС, таких як: отримання одноразової грошової допомоги; допомоги на поховання; житлових гарантій; житлово-комунальних пільг; медичне забезпечення; санаторно-курортне	Юрист

			лікування; права у питаннях трудових відносин та безкоштовного навчання.	
Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Правове консультування «Отримання матеріальної та соціально-побутової допомоги»		Визначення алгоритму дій щодо отримання матеріальної та соціально-побутової допомоги. Отримання матеріальних виплат, пільг на житло, комунальні послуги та земельну ділянку. Поліпшення матеріальних та житлових умов.	Юрист
Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Правова просвіта		Підвищення правової культури учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей та доступності їх до первинної та вторинної безоплатної правової допомоги.	Юрист
Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Майстер-класи		Отримання знань щодо особливостей отримання у власність земельних ділянок учасниками АТО/ООС та членами їхніх сімей, постановки на квартирний облік та отримання житлової площі.	Юрист
Учасники АТО/ООС та члени їх сімей/ Сім'ї інвалідів війни	Правове консультування «Безоплатне медичне забезпечення»		Отримання рекомендацій щодо того, яким чином отримати безкоштовне медичне обслуговування. Збільшення кількості клієнтів, які отримали безкоштовне лікування, реабілітацією, протезуванням та санаторно-курортне лікування як для учасників АТО/ООС, так і для членів їхніх сімей.	Юрист
Сім'ї учасників АТО/ООС, які розлучаються	Правове консультування «Процедура розлучення»		Підготовка документів щодо розлучення подружжя. Стягнення аліментів на неповнолітню дитину. Поділ майна подружжя. Розв'язання суперечок щодо місця проживання дитини. Представництво інтересів у суді.	Юрист
Сім'ї учасників АТО/ООС	Правове консультування «Механізми звільнення від домашнього насильства»		Отримання повної та вичерпної інформації про свої права і соціальні послуги, медичну, соціальну, психологічну допомогу, якими може скористатися постраждала особа, а також своєчасне отримання інформації про остаточні рішення суду та процесуальні рішення правоохоронних органів, пов'язані з розглядом факту домашнього насильства. Визначення, до яких державних органів та служб звертатись, як отримати допомогу, де шукати підтримку та безпечний притулок.	Юрист

	Сім'ї учасників АТО/ООС	Лекції «Запобігання та протидія домашньому насильству»	Підвищення обізнаності цільової групи про ознаки насильства, види, прояви та наслідки насильства; визначення шляхів розв'язання проблеми.	Юрист, соціальний працівник
	Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Представництво інтересів	Правовий захист інтересів учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей.	Юрист
Психологічна	Учасники АТО/ООС	Діагностика	Визначення індивідуальних особливостей, психоемоційного стану та рівня адаптації. Мотивація до отримання психологічної допомоги.	Психолог
	Учасники АТО/ООС	Психологічні індивідуальні консультації	Покращення стану учасників АТО/ООС. Відпрацювання негативних психологічних реакцій. Формувати розуміння, що пережитий досвід, і відповідна реакція на нього є тимчасовою, і притаманною для більшості осіб, які брали участь у бойових діях. Допомога в подоланні наслідків військової травми та відпрацювання механізмів подолання проблемних ситуацій. Відновлення особистого і соціального статусу особи, що перенесла посттравматичний стресовий розлад під час бойових дій. Збільшення ресурсності і стресостійкості організму. Мобілізація внутрішніх резервів на подолання залежності від психоактивних засобів (алкоголь, наркотики, нікотин).	Психолог, психотерапевт
	Учасники АТО/ООС	Психокорекційна робота	Коригування тих особливостей психічного розвитку та поведінки, які за прийнятою системою критеріїв не відповідають оптимальній моделі (нормі). Корекція соціальної поведінки, покращення комунікабельності, розвиток здібностей до самореалізації, дозвіл психологічних та подолання соціальних конфліктів.	Психолог, психотерапевт
	Учасники АТО/ООС	Психологічні консультації та психотерапія «Подолання бойової психологічної травми чи посттравматичного	Послаблення симптоматики бойової психологічної травми чи посттравматичного стресового розладу. Усвідомлення учасниками АТО/ООС можливості трансформації своїх кризових станів.	Психолог, психотерапевт

		стресового розладу та їхніх психологічних наслідків»		
Учасники АТО/ООС	Метод релаксації, аутотренінг		Навчання навичок саморегуляції, відпрацювання та засвоєння прийомів зниження рівня тривоги, стресу, зняття напруженості.	Психолог
Учасники АТО/ООС	Томатіс-терапія		Поліпшення психоемоційного стану та допомога в подоланні депресії, тривоги, зниженні рівня психологічної напруги. відновленні порушених або втрачених функцій організму і здібностей. Поліпшення координації рухів. Розвиток мовлення та навичок комунікації Поліпшення інтелектуальних та творчих здібностей.	Психолог, психотерапевт
	Каністерапія		Подолання симптомів посттравматичного стресового розладу та гострих стресових розладів. Профілактика депресивних станів та суїцидальної поведінки.	Психотерапевт, кінолог
Учасники АТО/ООС	Групи самопомоги «Повернення до мирного життя»		Соціально-психологічна реабілітація демобілізованих бійців та їхня адаптація у мирному житті. Набуття вміння долати різні негаразди та проблеми.	Психолог
Дружини/чоловіки мобілізованих учасників АТО/ООС	Індивідуальні психологічні консультації		Зниження рівня тривоги, хвилювання, емоційного напруження. Набуття вміння контролювати рівень тривожності, відстежувати наявність та причини напруги та страху.	Психолог
Дружини/чоловіки мобілізованих учасників АТО/ООС	Тренінги «Саморегуляція поведінки у складних життєвих обставинах»		Засвоєння прийомів і способів психічної саморегуляції. Підвищення контролю над життєвими подіями. Становлення сприйнятливості і відкритості новому досвіду.	
Дружини/чоловіки мобілізованих учасників АТО/ООС	Тренінги «Управління стресом»		Зниження негативних переживань і трансформація їх у позитивні емоційні стани. Накопичення емоційно-позитивного досвіду.	

Діти учасників АТО/ООС	Індивідуальні психологічні консультації	Зниження особистісного та ситуативного рівня тривожності. Зняття емоційного напруження. Набуття почуття впевненості та захищеності.	Дитячий психолог
Діти учасників АТО/ООС	Терапевтична/корекційна робота	Покращення психоемоційного стану та формування навичок контролю його. Корекція поведінкових та емоційних порушень.	Дитячий психолог
Діти учасників АТО/ООС	Соціально-психологічні тренінги «Розвиток емоційного інтелекту»; «Агресія та гнів»; «Профілактика та подолання стресових станів»	Розвиток емоційної сфери та навичок самоконтролю та конструктивної взаємодії. Послаблення агресивних реакцій дітей.	Дитячий психолог
Діти учасників АТО/ООС	Кіноклуб «Базові емоції»	Поліпшити самопочуття та зміцнити психологічне здоров'я дітей, ознайомлення із базовими емоціями людини, формування навичок покращення настрою та психічної стабільності.	Дитячий психолог
Діти учасників АТО/ООС	Заняття «Керування гнівом за допомогою казкотерапії».	Зниження у дітей рівня занепокоєння, тривоги та дратівливості. Освоєння стратегій управління гнівом.	Дитячий психолог
Дружини/чоловіки учасників АТО/ООС	Індивідуальні психологічні консультації «Допоможемо учасникам АТО/ООС повернутися до мирного життя»	Отримання інформації про особливості поведінки учасників АТО/ООС. Засвоєння рекомендацій щодо правил поведінки з членом сім'ї, який повернувся з зони бойових дій. Актуалізація мотивів та формування запиту щодо отримання психологічної допомоги.	Психолог
Члени сімей мобілізованих учасників АТО/ООС	Тренінги «Ми готові до повернення наших захисників додому»	Отримання інформації про клінічні ознаки бойової психологічної травми чи посттравматичного стресового розладу та тривалість перебігу цього захворювання. Засвоєння рекомендацій щодо принципів поведінки членів сім'ї з учасником АТО/ООС, який має ознаки бойової психологічної травми чи посттравматичного стресового розладу. Готовність сім'ї до повернення учасника АТО/ООС.	Психолог
Дружини та матері учасників АТО/ООС	Групи самопомоги для жінок «Я чекаю на тебе»	Отримання емоційної підтримки та зниження емоційної напруги. Набуття вміння контролювати свій емоційний стан. Активізація власних ресурсів для подолання життєвих проблем.	Психолог

	Демобілізовані учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Сімейні консультації та терапія «Вчимося жити разом»	Активізація подружнього та сімейного ресурсу для подолання труднощів адаптаційного періоду учасника АТО/ООС. Налагодження сімейних відносин між усіма членами сім'ї. Отримання рекомендацій щодо опрацювання травматичного досвіду для його позитивної трансформації.	Психолог/ сімейний психолог
	Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Арттерапевтична група «Сімейна арттерапевтична студія: гармонізація сімейних стосунків»	Отримання емоційної підтримки членів сімей учасників АТО/ООС у період нестабільного емоційного стану. Набуття вміння долати відчуття соціальної ізоляції та неусвідомлюваних внутрішніх конфліктів і переживань. Визначення шляхів розв'язання сімейних проблем.	Арттерапевт
	Члени сімей загиблих учасників АТО/ООС	Психологічні консультації та корекція «Стратегії подолання втрати»	Зниження рівня стресу, суму, душевного болю, гніву, безпорадності, почуття вини та розпачу. Сприйняття реальності нещастя.	Психолог, психотерапевт
Соціально-педагогічна	Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Художня майстерня	Соціальна адаптація учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей. Зниження психоемоційної напруги та покращення взаємовідносин у сім'ї. Організація дозвілля та розвиток творчого потенціалу.	Художник, психолог
	Батьки	Курси підвищення батьківської компетентності «Ефективне батьківство»	Формування відповідального ставлення батьків до виховання дітей; набуття вмінь і навичок конструктивної взаємодії та ефективної комунікації батьків і дітей.	Соціальний педагог
	Батьки	Бесіди та консультації «На шляху до взаємодії»	Становлення педагогічної компетентності батьків. Усвідомлення та осмислення механізмів діалогічного спілкування; засвоєння ефективних стратегій розв'язання конфліктів між батьками та дітьми.	Соціальний педагог
	Батьки	Зустрічі за круглим столом «Проблеми сучасного виховання та шляхи їх розв'язання»	Обговорення різних ситуацій із сімейного життя, проблем, що виникають під час виховання дітей. Отримання рекомендацій щодо розв'язання проблем у вихованні дітей.	Соціальний педагог
		Тренінги «Мистецтво спілкування з дитиною»	Вивчення та засвоєння ефективних методів спілкування з дітьми; виявлення позитивного досвіду сімейного виховання.	Соціальний педагог

Батьки	Тренінги «Розв'язання конфліктів»	Засвоєння ефективних стратегій розв'язання конфліктів між батьками та дітьми. Набуття вміння будувати діалогічну взаємодію при подоланні проблемних сімейних ситуацій.	Соціальний педагог
Сім'ї учасників АТО/ООС	Форум-театри «Запобігання конфліктам та домашньому насильству»	Зниження рівня конфліктності та насильства в сім'ях учасників АТО/ООС, сприяння запобіганню новим конфліктам та розв'язання соціальних проблем.	Соціальний педагог
Діти учасників АТО/ООС	Зустрічі з наставником «Старший брат/сестра»	Зниження психоемоційної напруги в дітей. Допомога дитині пережити кризовий період.	Соціальний педагог, наставник
Діти учасників АТО/ООС	Заняття з розвитку пізнавальних процесів	Підвищення рівня розвитку уваги, дедукції, мислення; покращення уваги, оперативної та довгострокової пам'яті; формування в дітей соціальної компетентності.	Соціальний педагог
Сім'ї учасників АТО/ООС	Літній наметовий табір для сімей учасників АТО/ООС	Поліпшення морально-психологічного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей. Покращення психологічного клімату в сім'ї та внутрішньосімейних стосунків. Активізація подружнього та сімейного ресурсу для подолання труднощів.	Соціальний педагог, психолог
Діти учасників АТО/ООС	Літній табір відпочинку та оздоровлення	Корекція психологічного та поведінкового стану дитини. Покращення фізичного здоров'я дітей. Сприяння в усебічному розвитку та покращення соціальних навичок необхідних для інтеграції та допомога в соціалізації та адаптації. Патріотичне виховання дітей	Соціальний педагог, психолог
Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Культурно-розважальні заходи «Відпочиваймо разом»	Адаптація учасників АТО/ООС до мирного життя. Згуртованість сім'ї, відволікання від проблем. Розвиток творчого потенціалу дітей.	Соціальний педагог
Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Відпочинок (санаторії, море, гори) «Відпочинок для всієї сім'ї»	Соціально-психологічна реабілітація учасників АТО/ООС та адаптація до мирного життя. Зниження психологічного навантаження в усіх членів сім'ї. Мобілізація внутрішніх ресурсів та набуття навичок управління травмувальними спогадами.	Соціальний педагог, психолог

Соціально-гуманітарна	Учасники АТО/ООС	Благодійні акції, створення пункту збору продуктів харчування та речей першої потреби	Забезпечення учасників АТО/ООС, які перебувають в зоні бойових дій необхідними речами та харчовими продуктами.	Соціальний працівник, фандрейзер
	Сім'ї учасників АТО/ООС	Пункт збору гуманітарної допомоги	Надання сім'ям учасників АТО/ООС харчових продуктів, речей першої потреби, одягу, засобів особистої гігієни.	Соціальний працівник, кейс-менеджер, фандрейзер
	Діти учасників АТО/ООС (з сімей загиблих учасників АТО/ООС)	Благодійна акція «Збираємось до школи разом»	Надання шкільних портфелів, канцелярського приладдя, шкільної форми, спортивної форми/взуття.	Соціальний працівник, фандрейзер
	Діти учасників АТО/ООС (з сімей загиблих учасників АТО/ООС)	Благодійна акція до Дня Святого Миколая	Відпочинок та створення святкового настрою покращення емоційного стану та підтримки дітей, отримання подарунків.	Соціальний працівник, фандрейзер, аніматор
	Сім'ї учасників АТО/ООС	Покращення житлово-побутових умов	Забезпечення меблями, пральними машинами та кухонним приладдям.	Соціальний працівник, кейс-менеджер, фандрейзер
	Сім'ї, де один із її членів є інвалідом війни	Медико-соціальне забезпечення	Реабілітація та покращення фізичного здоров'я. Отримання цільовою групою медико-соціального обладнання та оснащення (інвалідні візки, ролатори ходунки, палиці, медична техніка тощо), аудіо- та відеокасет з навчальними, соціальними, реабілітаційними програмами, інформацією з фізичної культури та спорту, програмами для формування здорового способу життя, з лекціями.	Соціальний працівник, кейс-менеджер, фандрейзер

	Сім'ї учасників АТО/ООС	Соціальне партнерство з державними структурами і недержавним сектором	Сприяння в отриманні матеріальної допомоги, забезпечення житлом та покращення житлових умов сімей учасників АТО/ООС. Допомога в проходженні лікування, фізичної реабілітації, протезування, оздоровлення та організація відпочинку учасників АТО/ООС, їхніх дітей та всієї сім'ї.	Соціальний працівник, фандрейзер
	Сім'ї учасників АТО/ООС	Організація спеціальних заходів щодо збору коштів	Забезпечення соціально-медичних потреб сімей учасників АТО/ООС. Надання харчових продуктів, речей першої потреби, шкільного обладнання, засобів особистої гігієни.	Соціальний працівник, фандрейзер
	Сім'ї учасників АТО/ООС (особливо сім'ї загиблих учасників АТО/ООС та сім'ї, де один із її членів є інвалідом війни)	Пошук та залучення спонсорів	Забезпечення потреб сімей учасників АТО/ООС та покращення їхніх матеріально-житлових умов.	Соціальний працівник, фандрейзер
	Учасники АТО/ООС	Залучення волонтерів	Подолання наслідків посттравматичного стресового розладу, сприяння в соціальній адаптації та працевлаштуванні учасників АТО/ООС та покращення матеріального становища сім'ї.	Соціальний працівник, фандрейзер
	Сім'ї загиблих учасників АТО/ООС	Краудфандинг	Об'єднання громади для безплатного капітального ремонту та покращення житлових умов сімей загиблих учасників АТО/ООС, підтримка сімей, які через бойові дії залишились без годувальника.	Соціальний працівник, фандрейзер
Допомога в соціальній адаптації	Учасники АТО/ООС	Соціально-психологічні тренінги	Підвищення адаптивності цієї цільової групи та їхнього особистісного розвитку. Активізація мотивів та ресурсів подолання психологічних травм. Визначення життєвих цілей та перспектив.	Психолог

Члени сімей учасників АТО/ООС	Залучення до соціально-активної діяльності «Допоможемо разом!»	Набуття додаткових внутрішніх ресурсів та вміння долати відчуття розгубленості та самотності. Формування соціальної активності. Здійснення суспільно-корисної діяльності в напрямі соціального захисту учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей.	Соціальний працівник
Учасники АТО/ООС	Профорієнтація	Професійне самовизначення, надання інформації щодо навчання, перекваліфікації та підвищення кваліфікації. Визначення сфери бажаної роботи.	Соціальний працівник, фахівці центру зайнятості
Учасники АТО/ООС	Навчання/курси «Крок в майбутнє»	Здобуття та удосконалення професійних знань, умінь та навичок. Отримання професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації. Особистісний розвиток учасників АТО/ООС та отримання якісної освіти.	Соціальний педагог
Учасники АТО/ООС	Консультації з працевлаштування	Сприяння з отримання роботи, яка задовольняє інтереси. Покращення фінансового та психологічного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей.	Фахівці центру зайнятості
Учасники АТО/ООС	Лекції «Перспективи працевлаштування учасників АТО/ООС у сучасних умовах»	Ознайомлення з переліком спеціальностей для проходження професійного навчання та наявними вакансіями для працевлаштування. Збільшення кількості працевлаштованих учасників АТО/ООС.	Фахівці центру зайнятості
Учасники АТО/ООС та члени їхніх сімей	Заняття з розвитку навичок підприємництва	Створення власного підприємства і виконання підприємницьких функцій. Покращення матеріального становища сім'ї.	Соціальний працівник

Змість програм наметового табору для сімей учасників АТО/ООС та табору відпочинку та оздоровлення для дітей учасників АТО/ООС

Табір для сімей учасників АТО/ООС.

Мета наметового табору для сімей учасників АТО/ООС: створення найкращих умов для адаптації та інтеграції учасників АТО/ООС до цивільного життя; покращення емоційного та психологічного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; сприяння поліпшенню комунікації та внутрішньосімейної взаємодії; формування позитивного досвіду та активізація внутрішніх ресурсів.

Програма табору передбачає виконання таких *завдань*:

- поліпшення морально-психологічного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей;
- покращення психологічного клімату в сім'ї та внутрішньосімейних стосунків;
- активізація подружнього та сімейного ресурсу для подолання труднощів;
- соціально-психологічна допомога в проживанні травматичного досвіду та адаптації;
- активізація подружнього та сімейного ресурсу для подолання труднощів.

Діяльність табору побудована на таких *формах роботи* як: лекції, тренінги з метою надання теоретичних знань і практичних навичок з приводу самопомоги та саморегуляції; послаблення симптомів посттравматичного стресового розладу та інших негативних наслідків; майстер-класи; сімейні квести; розважальні програми; спортивні секції; обмін досвідом між сім'ями про способи подолання проблемних ситуацій; проведення індивідуальних та сімейних психологічних консультацій, за необхідності.

Окремі заходи можуть проводитися тільки для дітей, для жінок та самих учасників АТО/ООС. Наприклад, для дітей — різні розвивальні або розважальні програми, для жінок — психологічні тренінги, лекції, бесіди або інформування про те, як зберегти стосунки та психологічний стан у сім'ї після повернення чоловіків із зони бойових дій, а для самих учасників АТО/ООС — реабілітаційні заходи, групи підтримки та психологічні консультації.

Табір відпочинку та оздоровлення для дітей учасників АТО/ООС

Орієнтований на дітей від 6 до 18 років.

Діяльність табору спрямована на корекцію психологічного та поведінкового стану дитини; допомога в соціалізації та адаптації; сприяння в усебічному розвитку дитини та покращенню соціальних навичок необхідних для інтеграції; покращення фізичного здоров'я; патріотичне виховання дітей.

Діяльність табору охоплює *чотири напрями*: психологічний, творчий, патріотичного виховання та спортивний.

Психологічний напрям сприяє розвитку емоційного інтелекту дитини, покращенню психоемоційного стану та корекції поведінкових порушень; розвитку талантів до лідерства, самостійності та командоутворення.

Формами роботи цього напрямку є: лекції/тренінги на тему: «Емоції та страх», «Стратегії подолання гніву та агресивної поведінки», «Розвиток толерантності» «Ефективне спілкування з батьками й однолітками»; арттерапевтичні заняття; психологічні ігри та вправи; кіноклуби.

Творчий напрям передбачає виявлення, збереження і розвиток креативного та особистісного потенціалу дитини, формування її художньо-естетичної компетентності, сприяння подальшій успішній адаптації та творчій самореалізації. Він спрямований на навчання дітей різноманітним технікам малювання, роботу з папером, пластиліном, глиною, тістом, конструювання з різноманітних природних та неприродних матеріалів.

Напрямок патріотичного виховання спрямований на розвиток у дітей інтересу до України та національної свідомості; формування бажання якомога

більше дізнатися про свою Батьківщину та бажання свідомо спілкуватися рідною мовою; виховання любові до рідного краю, поваги до українського народу, гордості за Батьківщину; сприяння вихованню почуття патріотизму, формування особистості на засадах духовності, моральності, толерантності.

Формами роботи цього напрямку є: лекції/тренінги на тему: «Національно-патріотичне виховання», «Моя прекрасна Батьківщина», «Україна — мій рідний край»; бесіди на тему: «За що я люблю свою країну?», «Чим я пишаюся?»; зустрічі з успішними українцями (учасниками АТО/ООС), що є джерелом натхнення; патріотичні ігри та вправи; фотоконкурс «Ми — діти України»; спортивне свято «Ми козаки, ми гордість України», яке передбачає флешмоб, конкурси, естафети, змагання.

Спортивний напрям, метою якого є: покращення фізичного здоров'я дітей сприяння розумінню дітей цінності командної роботи та її здатності для успішної діяльності; виховати любов до щоденних і систематичних занять фізичними вправами; розвинути фізичні якості: швидкість, силу, спритність, гнучкість і витривалість; сформувати основи знань із фізичної культури і спорту. Він реалізується через проведення спортивних ігор, квестів, естафет, змагань та активного відпочинку.

Зміст програми навчального змістового модуля

«Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями»

Мета змістового модуля: формування уявлення про сутність, форми та методи соціальної роботи з учасниками АТО/ООС і членами їхніх сімей, а також відпрацювання навичок розроблення програми соціальної підтримки відповідно до виявлених проблем та потреб.

Завдання вивчення змістового модуля:

- ознайомлення з сутністю та особливостями здійснення соціальної роботи з учасниками АТО/ООС та їхніми сім'ями;
- формування вміння критичного оцінювання соціальних наслідків політики у сфері соціального забезпечення учасників АТО/ООС та їхніх сімей;
- формування вміння використовувати широкий спектр прийомів і засобів розв'язання соціально-психологічних проблем учасників АТО/ООС та їхніх сімей;
- сприяння розвитку готовності до реалізації соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС відповідно до їхніх проблем та потреб.

Результатом вивчення змістового модуля є формування вмінь та навичок:

- проводити первинне консультування учасників АТО/ООС та їхніх сімей;
- здійснювати оцінювання проблем та потреб цієї групи отримувачів соціальних послуг;
- оцінювати стан здійснення соціальної роботи з учасниками АТО/ООС та їхніми сім'ями державними та недержавними організаціями в цьому напрямі;
- моделювати засоби, форми та методи розв'язання проблем цієї групи отримувачів соціальних послуг;

- розробляти програми/проекти соціальної підтримки учасників АТО/ООС та їхніх сімей;
- надавати соціальну підтримку учасникам АТО/ООС та їхнім сім'ям;
- налагоджувати міждисциплінарну та міжвідомчу взаємодію з метою задоволення потреб учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей;
- прогнозувати результати впровадженої роботи.

Кількість годин, відведених на вивчення змістового модуля: 60 год., з них 12 год — лекції, 10 год — семінарські заняття, 6 год — практичні заняття, 28 год — самостійна робота, 4 год — модульний контроль.

Ключові теми вивчення змістового модуля: соціальна підтримка учасників АТО/ООС та їхніх сімей; соціально-правові гарантії цієї групи отримувачів соціальних послуг; особливості соціальної роботи з учасниками АТО/ООС та членами їхніх сімей; соціально-психологічний супровід дітей учасників АТО/ООС.

Програма навчального змістового модуля складається з двох модулів.

Перший модуль «Теоретичні засади соціальної роботи з військовослужбовцями та їхніми сім'ями» містить три теми, спрямованих на вивчення понять «військовослужбовець», «учасник бойових дій», «сім'я учасників АТО/ООС»; визначення типів сімей учасників АТО/ООС та особливостей функціонування; визначення мети та завдань соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС; розкриття видів, ознак та властивостей соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС; вивчення соціально-правових гарантій учасників АТО/ООС та членам їхніх сімей.

Другий модуль «Змістовно-технологічне забезпечення соціальної підтримки учасників АТО/ООС та їхніх сімей» складається з двох тем, присвячених специфіці здійснення соціальної підтримки учасників АТО/ООС та їхніх сімей з урахуванням їхніх потреб у інформаційній, правовій, психологічній, соціально-педагогічній підтримках, матеріальній підтримці та

житловому забезпеченні, медичному обслуговуванні та допомозі щодо адаптації та інтеграції.

Семінарське заняття виконується на основі опрацювання лекційного матеріалу, контент-аналізу рекомендованих джерел та узагальнення отриманого інформаційного матеріалу. Готуючись до семінарських занять фахівці (майбутні фахівці) відпрацьовують навички дослідницького пошуку окремих теоретичних положень навчального змістового модуля. Готуючи завдання семінарських занять, учасники висловлюють власне ставлення до матеріалу.

Під час семінарських занять перевага надається дискусійним обговоренням проблемних питань, коли учасники мають змогу вільно висловлювати свої думки. Такий формат заняття сприяє розвитку активної особистісної позиції з досліджуваного питання і стимулює активність мислення учасників.

Програма змістового модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями» передбачає практичні заняття, під час яких учасники на основі загальних знань щодо сутності та змісту соціальної роботи з учасниками АТО/ООС та їхніми сім'ями мають розробити програму/проект соціальної підтримки цієї групи отримувачів соціальних послуг. Для виконання цього завдання учасники здійснюють аналіз актуальних грантових програм із цієї теми; розробляють програму/проект; заповнюють аплікаційну форму проекту. Заняття проходять у формі захисту/презентації програми/проекту. Після презентації учасниками своїх програм/проектів, проходить обговорення в групі, надаються рекомендації, щодо вдосконалення роботи.

Для самостійної роботи учасникам пропонується кілька завдань, що мають підсумовувати знання, отримані в процесі вивчення поточних тем змістового модуля. Теми, що виносяться для самостійної роботи, безпосередньо пов'язані з матеріалом, який вивчається на поточних заняттях. Виконання завдань самостійної роботи вимагає від учасників глибокого

володіння матеріалом, отриманим під час занять, розвиває вміння самостійно досліджувати проблему за допомогою пошуку й аналізу спеціальної літератури з різних галузей знань, розвиває вміння викладати та обстоювати власну думку.

Кожен модуль завершується перевіркою знань, а саме: написанням модульної контрольної роботи, яка проходить у формі тестування.

Тестові питання

Шановні учасники, Вам пропонуються тестові завдання в кількості 25 питань. Види тестових завдань: із вибором однієї правильної відповіді; із вибором кількох правильних відповідей; на встановлення відповідності запропонованих наборів тверджень.

1. Чи правильним є твердження, що працівники підприємств, установ, організацій, які залучалися та брали безпосередню участь в АТО/ООС у районах її проведення не належать до учасників бойових дій?

А) правильно

Б) неправильно

2. Зазначте, хто із членів сімей учасників АТО/ООС має право на соціальну підтримку та пільги. *(Виберіть одну відповідь)*.

А) непрацездатні батьки

Б) неodrужені повнолітні діти, визнані інвалідами з дитинства I та II групи або інвалідами I групи

В) дружина (чоловік)

Г) їхні неповнолітні діти (до 18 років)

Д) усі відповіді правильні

3. Яка з перерахованих функцій сімей учасників АТО/ООС найбільш порушена? *(Виберіть одну відповідь)*.

А) комунікативно-емоційна функція

Б) матеріально-економічна функція

В) житлово-побутова функція

Г) репродуктивна функція

4. Визначте типову реакцію учасників АТО/ООС після повернення додому, яка характеризується труднощами з концентрацією уваги; чутливістю, різким реагуванням на голосні звуки. *(Виберіть одну відповідь)*.

А) емоційні реакції учасників АТО/ООС

Б) поведінкові реакції учасників АТО/ООС

- В) фізичні реакції учасників АТО/ООС
- Г) особливості мислення учасників АТО/ООС

5. Чи правильним є твердження, що члени сім'ї загиблих учасників АТО/ООС мають право на безоплатне санаторно-курортне лікування?

- А) правильно
- Б) неправильно

6. До групи психологічних проблем сімей учасників АТО/ООС належить? *(Виберіть одну або декілька відповідей).*

- А) педагогічна занедбаність
- Б) посилена напруга та стурбованість
- В) дефіцит прояву позитивних почуттів
- Г) обмеження у міжособистісній та внутрішньосімейній взаємодії
- Д) фінансова нестабільність
- Е) тривожність, страх, занепокоєння

7. Встановіть відповідність між типовими реакціями учасників АТО/ООС після повернення додому та їхніми ознаками.

1. поведінкові реакції	А) безсоння, постійна втома, головний біль, загострення хронічних захворювань
2. емоційні реакції	Б) труднощі з концентрацією уваги, чутливість, агресивний стиль керування авто
3. фізичні реакції	В) злість, ненависть, відчуття безпорадності, страху

8. Визначте, що можуть переживати члени сім'ї, які живуть з учасником АТО/ООС, який має посттравматичний стресовий розлад? *(Виберіть одну відповідь).*

- А) симпатію
- Б) уникання
- В) депресію
- Г) злість і почуття провини
- Д) усі відповіді правильні

9. Які проблеми мають сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів є інвалідом війни? *(Виберіть одну відповідь).*

- А) проблеми з оформленням документів
- Б) проблеми з працевлаштуванням
- В) проблеми з отриманням кваліфікованого медичного обслуговування
- Г) усі відповіді правильні

10. Специфічний вид діяльності спеціально уповноважених органів держави, недержавних організацій, фахівців із соціальної роботи з метою оптимізації психоемоційного стану учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей, сприяння соціальній адаптації та інтеграції, нормальному функціонуванню сім'ї й зростанню соціального благополуччя шляхом надання їм інформаційної, психологічної, соціально-педагогічної, правової, соціально-гуманітарної допомоги — це... *(Виберіть одну відповідь)*.

- А) психологічна підтримка сімей учасників АТО/ООС
- Б) юридична підтримка сімей учасників АТО/ООС
- В) соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС
- Г) соціально-педагогічна підтримка сімей учасників АТО/ООС

11. Зазначте вид соціальної підтримки, який здійснюється шляхом надання юридичних консультацій, проведення бесід із питань чинного законодавства. *(Виберіть одну відповідь)*.

- А) соціально-педагогічна підтримка
- Б) психологічна підтримка
- В) правова підтримка
- Г) матеріальна підтримка

12. Соціально-педагогічна підтримка надається шляхом *(Виберіть одну відповідь)*.

- А) проведення просвітницьких заходів, консультацій, бесід
- Б) психологічних консультацій із метою покращення мікроклімату сім'ї
- В) здійснення заходів, спрямованих на захист прав та інтересів членів сім'ї

13. Визначте основні напрями роботи соціального працівника з сім'ями учасників АТО/ООС. *(Виберіть одну або декілька відповідей)*.

- А) правове консультування
- Б) соціальна реабілітація
- В) соціальний захист
- Г) соціальне посередництво
- Д) соціально-психологічна діагностика
- Е) соціальна підтримка

14. Який етап соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС передбачає визначення актуальних соціальних проблем та потреб цієї групи отримувачів соціальних послуг? *(Виберіть одну відповідь)*

- А) етап впровадження
- Б) етап прогнозування
- В) етап збору інформації
- Г) етап моніторингу та оцінки

15. Встановіть відповідність між видами соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС та їхнім змістом.

1. інформаційна підтримка	А) проведення консультацій, інформування
2. соціально-педагогічна підтримка	Б) надання психологічних консультацій із метою покращення мікроклімату сім'ї, збереження психологічного здоров'я членів сім'ї
3. правова підтримка	В) проведення просвітницьких заходів, консультацій, бесід
4. психологічна підтримка	Г) здійснення заходів, спрямованих на захист прав та інтересів членів сім'ї

16. Етап прогнозування соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС передбачає. *(Виберіть одну відповідь)*

- А) розробку плану надання соціальної підтримки членам сімей учасників АТО/ООС
- Б) визначення актуальних соціальних проблем та потреб членів сімей учасників АТО/ООС
- В) корегування плану надання соціальної підтримки сім'ям учасників АТО/ООС

Г) впровадження програми соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС

17. Чи правильним є твердження, що особа, яка проживає разом з інвалідом війни І групи та доглядає за ним, за умови, що інвалід війни не перебуває в шлюбі, не має право на соціальну підтримку та пільги?

А) правильно

Б) неправильно

18. Визначте основні складники діяльності соціального працівника з дітьми, батьки яких є учасниками АТО/ООС. *(Виберіть одну або декілька відповідей).*

А) психологічна

Б) педагогічна

В) посередницька

Г) освітня

Д) соціальна

Е) емоційна

19. Визначте напрями соціально-психологічного супроводу учасників АТО/ООС та їхніх сімей. *(Виберіть одну або декілька відповідей).*

А) здійснення аналізу потреб сімей учасників АТО/ООС

Б) надання допомоги в межах своїх можливостей і компетентності

В) виявлення осіб «вразливих груп», зокрема з категорії сімей учасників АТО/ООС

Г) перенаправлення в органи державної влади і до державних чи недержавних організацій

Д) усі відповіді правильні

20. Визначте групи принципів соціальної діяльності з сім'ями учасників АТО/ООС. *(Виберіть одну або декілька відповідей).*

А) педагогічна

Б) організаційна

В) специфічна

- Г) політична
- Д) соціально-педагогічна
- Е) соціально-політична

21. Який метод втручання є найбільш актуальним на початковому етапі кризи? *(Виберіть одну відповідь).*

- А) сімейне консультування
- Б) психокорекційні групи
- В) кризове консультування
- Г) групи взаємодопомоги і взаємопідтримки

22. До якої форми роботи з учасниками АТО/ООС та членами їхньої сім'ї належить кризове консультування та консультування з опрацювання травматичного досвіду? *(Виберіть одну відповідь).*

- А) індивідуальна робота
- Б) сімейне консультування
- В) групи взаємодопомоги і взаємопідтримки
- Г) психокорекційні групи

23. Яка стратегія поведінки дитини у кризовій ситуації характеризується втечею, запереченням існування кризової ситуації? *(Виберіть одну відповідь).*

- А) уникання
- Б) регрес
- В) компенсація
- Г) конфронтація

24. Чи правильним є твердження, що одним із завдань соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС є активізація педагогічної функції сім'ї?

- А) правильно
- Б) неправильно

25. Який принцип забезпечує координацію зусиль керівництва військової частини, державних і недержавних організацій у розв'язанні проблем сімей учасників АТО/ООС? *(Виберіть одну відповідь).*

- А) принцип державного підходу до завдань

- Б) принцип інтеграції
- В) принцип суверенності сім'ї
- Г) принцип соціокультурної спрямованості соціальної діяльності
- Д) принцип зв'язку змісту соціальної діяльності з конкретними умовами функціонування сім'ї учасників АТО/ООС
- Е) принцип системності

Додаток М

Результати опитування фахівців недержавних організацій на початку та після завершення участі в навчальному змістовому модулі «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями»

Респондент	1		2		3		4		5		6		7		8		9		10		11		12		13		14		15		16		17		18		Загальна кількість правильних відповідей	
	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні	На початку	По завершенні		
1	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	8	18	
2	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	10	18
3	-	+	-	+	+	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	6	18	
4	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	9	18
5	+	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	6	18
6	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	11	18
7	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	+	-	+	9	17
8	+	+	+	+	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	4	16
9	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	8	18	
10	-	+	-	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	7	18	
11	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	9	18	
12	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	12	18
13	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	7	17
14	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	13	18
15	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	-	+	9	17

Інструментарій відповідно до завдань констатувального експерименту

Завдання	Інструменти	Показники
Розкрити психоемоційний стан учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей.	Скринінг емоційних переживань та фізичного здоров'я учасників АТО/ООС (за методикою Refugee health screener — 15 (RHS-15).	Емоційні, фізичні, поведінкові реакції та особливості мислення учасників АТО/ООС; рівень їхньої адаптації до мирного життя; рівень травматизації під час участі в бойових діях; прояви посттравматичного стресового розладу.
	Термометр стресу	Рівень напруги, тривоги та стресу.
	Скринінг емоційного стану дружин і матерів учасників АТО/ООС.	Страх, тривога, занепокоєння, труднощі у прийнятті рішень, рівень активності, комунікативна сфера, поведінкові та фізичні реакції.
	Глибинні інтерв'ю. Блок II. Психологічні характеристики сім'ї. Блок IV. Проблеми сім'ї після повернення одного із членів сім'ї із зони АТО/ООС	Тривожність, страх занепокоєння, самотність, дефіцит прояву позитивних почуттів, психологічне виснаження, злість, гнів, образа; прояви девіантної поведінки; рівень соціальної адаптації та інтеграції; прояви вторинного посттравматичного стресового розладу; зміни психоемоційного стану та поведінки члена сім'ї який повернувся із зони бойових дій.
	Оцінювання потреб дитини	Особливості поведінки та емоційний стан дитини: самооцінка, недисциплінованість, нерішучість, дратівливість, байдужість, агресивність, пригніченість, замкнутість, ізолюваність; рівень розвитку комунікативної сфери.
	Проективна методика «Картки з емоціями» (Emotion cards) (Ю. Святенко)	Морально-психологічний стан, почуття та бажання, емоційний інтелект, страх, хвилювання, тривожність, злість, агресія, розчарування.
	Індивідуальні бесіди	Соціальна адаптація в цивільному житті; незадоволеність та стрес через матеріальні труднощі та труднощі з працевлаштуванням; конфлікти в сім'ї.
	Спостереження	Емоційний стан, реакції та поведінка.

Визначити вплив участі одного з членів сім'ї у бойових діях на сімейні взаємовідносини, психологічний клімат у сім'ях та функціонування загалом.	Глибинні інтерв'ю. Блок II. Психологічні характеристики сім'ї. Блок III. Проблеми сім'ї під час перебування одного із її членів у зоні АТО/ООС Блок IV. Проблеми сім'ї після повернення одного із членів сім'ї із зони АТО/ООС	Емоційні та поведінкові реакції всіх членів сім'ї на те, що один із її членів стане учасником АТО/ООС/повторно піде в зону бойових дій; взаємовідносини членів сімей учасників АТО/ООС на всіх етапах перебування члена сім'ї в зоні бойових дій; рівень психологічного травматизму членів сімей учасників АТО/ООС; функціонування сімей учасників АТО/ООС.
	Оцінювання потреб дитини	Взаємовідносини в сім'ї; конфліктність; напруження у стосунках із батьками; виконання батьківських обов'язків.
	Проективна методика «Картки з емоціями» (Emotion cards) (Ю. Святенко)	Емоційна атмосфера в сім'ї; реакція дітей на участь одного із батьків у зоні бойових дій та його повернення; ставлення дітей до батьків.
	Проективна методика «Дитинство» (Childhood) (Ю. Святенко).	Стосунками в сім'ї, батьками; конфліктність; реакції на травматичні ситуації.
Визначити проблеми та потреби сімей учасників АТО/ООС.	Чек лист для дорослих членів сім'ї учасників АТО/ООС	Потреби в інформаційній підтримці, правовій підтримці, матеріальній підтримці та житловому забезпеченні, медичному обслуговуванні, соціально-педагогічній підтримці, психологічній підтримці та допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції.
	Глибинні інтерв'ю. Блок II. Психологічні характеристики сім'ї. Блок III. Проблеми сім'ї під час перебування одного із її членів у зоні АТО/ООС Блок IV. Проблеми сім'ї після повернення одного із членів сім'ї із зони АТО/ООС	Психологічні проблеми; матеріальні та соціально-побутові труднощі; рівень безробіття; проблеми фізичного здоров'я та труднощі в отриманні медико-соціального обслуговування; відсутність власного житла або належних умов життя; виховний потенціал; проблем з оформленням соціальних статусів.
	Оцінювання потреб дитини	Проблеми з вихованням та навчанням; неслухняність; недисциплінованість; мотивація до навчання; безвідповідальність/розвиток ранньої самостійності; пізнавальні процеси; соціальні стосунки.

ІНДИВІДУАЛЬНА КАРТКА БЕНЕФІЦІАРА

Дата заповнення: « _____ » _____ 202_ року

Індивідуальну картку заповнили:

представник дитини: батько/ мати/ опікун / піклувальник / законний представник згідно з довіреністю

П І Б _____

контактний номер телефону _____

електронна адреса _____

контактні дані особи, з якою фахівці організації підтримуватимуть регулярний зв'язок:

П І Б _____

контактний телефон _____

ступінь родинних відносин _____

ПІБ відповідального співробітника організації: _____

14.2.1.1. ЗАГАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ПРО ДИТИНУ

Прізвище, ім'я, по батькові	
Дата народження	
Вік (повних років)	
Стать	☐ чоловіча ☐ жіноча
Національність	☐ українець/ка ☐ інша (вказати, яка саме) _____
Школа/навчальний заклад, №	
Статус	☐ ВПО ☐ місцевий/а мешканець/ка ☐ інше (вказати, хто саме) _____
Категорія вразливості (можна обрати декілька варіантів)	☐ дитина з інвалідністю ☐ важкохворий/а ☐ сирота/напівсирота проживає у: ☐ багатодітній сім'ї ☐ сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах ☐ малозабезпеченій сім'ї ☐ сім'ї учасника АТО/ООС виховується: ☐ одинокою матір'ю / батьком ☐ в неповній сім'ї

	☐ опікуном / піклувальником / прийомною сім'єю ☐ ІНШЕ (вказати, що саме) _____
--	---

14.2.1.2. ОСНОВНИЙ ЗАПИТ, З ЯКИМ ЗВЕРНУЛИСЯ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ПРЕДСТАВНИКИ ДИТИНИ

- індивідуальна психологічна консультація для дитини
- індивідуальна психологічна консультація для батьків
- психологічне групове заняття
- заняття з аніматором
- індивідуальне заняття з соціальним працівником/педагогом
- групова робота з соціальним працівником/педагогом

3. ОПИС ОСНОВНОЇ ПОТРЕБИ ДИТИНИ (формулюється фахівцем зі слів представника дитини)

4. СТАН ЗДОРОВ'Я ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ ДИТИНИ

4.1. Зазначте, будь ласка, чи має дитина хронічні захворювання, алергічні реакції /потреби у прийомі медичних препаратів протягом часу перебування в організації (наприклад, у разі діабету, епілепсії тощо) / інші особливі потреби, про які мають знати фахівці організації:

- так
- ні

Якщо так, то деталізуйте: _____

4.2. Чи має дитина інвалідність? (Порушення слуху та зору, опорно-рухового апарату, психічні захворювання та розумову відсталість, змішані порушення (підкреслити); інше _____)

4.3. Зазначте, будь ласка, ті особливості поведінки дитини, про які варто знати фахівцям організації: _____

5. ДЕТАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ПРО ДИТИНУ ТА СІМ'Ю

(заповнюється фахівцем організації зі слів представника дитини)

5.1. Особливості поведінки/характеру дитини:

- занижена самооцінка
- завищена самооцінка
- недисциплінованість
- конфліктність
- нерішучість
- висока імпульсивність
- запальність/дратівливість
- байдужість
- інше (вказіть, що саме): _____

5.2. Інтереси / хобі

- віддає перевагу активній діяльності (займається в спортивній секції, відвідує гуртки тощо)
- віддає перевагу пасивній діяльності (комп'ютерні ігри тощо)
- не має хобі, інтересів
- інше (вказіть, що саме): _____

<p>5.3. Ставлення дитини до навчання, рівень навчальних досягнень: Успішність у школі:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ на відмінно ☐ добре ☐ задовільно ☐ не задовільно <p>Мотивація до навчання:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ висока ☐ середня ☐ низька або відсутня <p>Відвідування школи:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ регулярно пропускає школу без поважних причин ☐ інколи пропускає школу ☐ не пропускає заняття ☐ інше (вказіть, що саме): _____ 	<p>5.4. Навички самообслуговування :</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ вміє одягатися ☐ може самостійно їсти ☐ доглядає за особистими речами ☐ не вміє доглядати за собою (одягатися, митися, їсти) ☐ не доглядає за особистими речами ☐ вміє приготувати просту їжу ☐ не вміє приготувати просту їжу ☐ не вміє розпоряджатися кишеньковими грошима ☐ не вміє розпоряджатися своїм часом ☐ самостійно користується громадським транспортом ☐ інше (вказіть, що саме): _____
<p>5.5. Соціальні стосунки:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ має друзів ☐ може легко інтегруватися у нове середовище ☐ не має друзів ☐ важко йде на контакт з однолітками/дорослими ☐ проводить більшість вільного часу вдома (грає в комп'ютерні ігри, дивиться телевізор тощо) ☐ інше (вказіть, що саме): _____ 	<p>5.6. Взаємовідносини в сім'ї:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ любить та поважає обох батьків ☐ має довірливі стосунки з дідусями, бабусями ☐ має негативні стосунки з одним із батьків ☐ має негативні стосунки з обома батьками ☐ конфліктує з братами, сестрами ☐ у стосунках між батьками є напруженість (сварки, скандали) ☐ інше (вказіть, що саме): _____
<p>5.7. Емоційний стан дитини</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ урівноважена та спокійна ☐ радісна ☐ сумна ☐ надмірно збуджена ☐ виявляє агресію ☐ пригнічена ☐ виявляє страх чи тривожність ☐ говорить про наміри суїциду ☐ замкнута і мовчазна ☐ інше (вказіть, що саме): _____ 	<p>5.8. Шкідливі звички та прояви ознак девіантної поведінки дитини</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ палить ☐ вживає алкоголь, наркотичні чи психотропні речовини ☐ має комп'ютерну чи ігрову залежність ☐ конфліктує з однолітками ☐ не ночує вдома без попередження ☐ утікає з дому ☐ проводить більшість вільного часу на вулиці ☐ займається волоцюжеством ☐ б'ється ☐ нищить майно ☐ вчиняє правопорушення ☐ інше (вказіть, що саме): _____
<p>5.9. Навички спілкування</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ вміє презентувати себе ☐ легко встановлює контакт з однолітками ☐ проявляє надмірне/нездорове лідерство 	<p>5.10. Виконання батьківських обов'язків</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ здійснюють належний догляд за дитиною ☐ щодня спілкуються з дитиною ☐ дитину хвалять та заохочують до розвитку

☐ не вмiє спілкуватися з протилежною статтю ☐ iнше (вказiть, що саме): _____	☐ допомагають виконувати домашнi завдання/ контролюють їх виконання ☐ застосовують фiзичнi покарання до дитини ☐ примушують до найгiрших форм дитячої праці ☐ забороняють спілкуватись з однолiтками ☐ часто конфліктують з дитиною ☐ залишають дитину саму вдома, на вулиці чи на осiб у стані алкогольного сп'яніння чи наркотично залежних, недієздатних ☐ iнше _____
---	---

5.11. Основні події, які могли вплинути на психологічний стан дитини

- втрата близьких
- відсутність сприятливого середовища для навчання та розвитку
- безробіття чи відсутність постійного доходу в сім'ї
- участь членів сім'ї у бойових діях
- травматичний досвід чи гострі стресові реакції
- має недостатньо розвинені соціальні компетенції для самостійного життя в суспільстві

ВИСНОВОК:

ПОДАЛЬШІ ДІЇ:

- iндивідуальна психологічна консультація для дитини
- iндивідуальна психологічна консультація для батьків
- психологічне групове заняття
- заняття з аніматором
- iндивідуальне заняття з соціальним педагогом
- групова робота з соціальним педагогом
- направлення до кризового центру

Скринінг емоційного стану дружин і матерів учасників АТО/ООС

Протягом останнього року Вам доводилося:

(стверджувальну відповідь позначте кружечком)

1. Відчувати в собі набагато більше енергії, бути активнішим, ніж зазвичай.
2. Відчувати себе впевненіше, ніж зазвичай.
3. Відмічати труднощі концентрації уваги, постійно відволікатись на сторонні питання.
4. Мати бажання спілкуватися більше, ніж зазвичай, наприклад, телефонувати чоловіку/сину, який перебуває в зоні бойових дій, посеред ночі.
5. Відчувати прискорене утворення і перебіг думок, не встигати висловити думку.
6. Перебувати у веселому, піднесеному настрої, що може бути не пов'язано з поточними подіями.
7. Бути настільки роздратованим, щоб кричати на людей, влаштовувати свари та бійки.
8. Відмічати скорочення тривалості сну без почуття втоми.
9. Відчувати радість життя, бути переповненим оптимізмом більше, ніж зазвичай.
10. Виявляти значно більший інтерес до сексу, ніж зазвичай.
11. Витрачати гроші так, щоб це шкодило Вам чи Вашій сім'ї.
12. Здійснювати незвичні для Вас вчинки, які інші люди могли б сприйняти як ексцентричні, безглузді, ризиковані.
13. Відчувати болі в різних частинах тіла.
14. Відмічати порушення функцій органів травлення.
15. Відмічати порушення з боку серцево-судинної системи.
16. Відмічати сексуальні дисфункції.

17. Відчувати запаморочення, дискомфорт у голові.
18. Відчувати порушення сну.
19. Відчувати труднощі концентрації уваги.
20. Виявляти порушення харчової поведінки: схильність до переїдання/голодування.
21. Переживати періоди втрати свідомості чи близькі до цього стани.
22. Непокоїтися у зв'язку з порушеннями стану здоров'я.
23. Вважати, що у Вас є серйозне недиагностоване захворювання.
24. Звертатись до лікарів щодо цього.
25. Відчувати сум, пригніченість, почуття провини.
26. Легко засмучуватись із незначного приводу.
27. Відчувати труднощі зосередження уваги.
28. Відчувати, що опинились у глухому куті, у безвиході.
29. Відчувати зниження працездатності, слабкість, знесилення.
30. Відчувати труднощі у прийнятті рішень, уповільнене мислення, труднощі під час підбору потрібних слів.
31. Відчувати втрату інтересу до звичних занять.
32. Відчувати зниження сексуального бажання та задоволення.
33. Відчувати, що улюблені речі та заняття не приносять задоволення.
34. Відчувати, що те, що ви робите, позбавлено сенсу.
35. Несподівано чи безпричинно відчувати напруження, тривогу, страх.
36. Відчувати труднощі в подоланні тривоги, занепокоєння.
37. Відчувати тривогу/страх перед публічними виступами.
38. Відчувати тривогу/страх під час користування метро, ліфтом, громадським транспортом.
39. Відчувати занепокоєння у зв'язку з тим, що інші можуть подумати про Вас погано.
40. Відчувати труднощі засипання та/чи ранні пробудження.

41. Відчувати тривогу/страх під час розставання зі знайомими місцями, близькими людьми.
42. Відчувати тривогу/страх, якщо змушені перебувати на самоті.
43. Відчувати тривогу/страх у натовпі / закритих приміщеннях / громадських місцях.
44. Відчувати труднощі у прийнятті рішень, зосередженні.
45. Відчувати інтенсивний чи раптовий страх смерті / страх втрати контролю / страх висоти / відчуття нереальності.
46. Відчувати несподівано серцебиття / тремтіння / пітливість / задишку / нудоту / запаморочення / непритомність.
47. Спостерігати стурбованість інших осіб у зв'язку з вживанням Вами алкогольних напоїв.
48. Вживати алкоголь або бути в стані сп'яніння під час роботи або виконання інших обов'язків.
49. Не виходити на роботу через те, що вживали алкоголь або відчували сп'яніння.
50. Мати проблеми у спілкуванні з іншими людьми, коли перебували в стані алкогольного сп'яніння.
51. Отримувати травми, в той час, коли перебували в стані алкогольного сп'яніння.
52. Бути за кермом після вживання алкоголю.
53. Думати про те, щоб покласти край вживанню алкогольних напоїв.
54. Відчувати провину у зв'язку з вживанням алкогольних напоїв.
55. Чути скарги, пов'язані з вживанням Вами алкогольних напоїв, поради покласти край вживанню алкоголю.
56. Вживати такі наркотики, як марихуана, кокаїн, екстазі, ЛСД та ін.
57. Вживати призначені лікарем або за власною ініціативою лікарські препарати чи інші засоби з метою розслаблення / зняття напруження / заспокоєння нервів / подолання болю / підвищення настрою.

58. Чи спостерігалися відмічені вами прояви в той самий період часу? Наскільки серйозні проблеми викликав такий стан/ поведінка (проблеми на роботі, в сім'ї, з грошима, з законом, у стосунках з іншими):

- Не було проблем.
- Незначні проблеми.
- Середні проблеми.
- Серйозні проблеми.

Обчислення та інтерпретація результатів

Обробка результатів першої частини скринінгу здійснюється для кожного блоку окремо і полягає у підрахунку стверджувальних відповідей.

Сума стверджувальних відповідей за кожною шкалою вказує на ступінь відхилення відповідного емоційного стану від нормативних показників:

1) шкала гіпоманіакальних станів (М). Кількість стверджувальних відповідей до 4 свідчить про нормативний емоційний стан; 4 є критичним показником; більше 4 — доклінічні, більше 6 — клінічні зрушення емоційного стану;

2) шкала соматоформних станів (С). Кількість стверджувальних відповідей до 2 включно свідчить про нормативний емоційний стан; 3 відповіді є критичним показником; 4 і більше — доклінічні та клінічні зрушення емоційного стану;

3) шкала депресивних станів (Д). Одна стверджувальна відповідь вказує на нормативний емоційний стан; 2–3 є критичним показником; 4 і більше — доклінічні та клінічні зрушення емоційного стану;

4) шкала тривожних станів (Т). За нормативного емоційного стану стверджувальні відповіді відсутні; 1–2 є критичним показником; 3 і більше — доклінічні та клінічні зрушення емоційного стану;

5) шкала схильності до зловживання психоактивними речовинами (А). За нормативного емоційного стану стверджувальні відповіді відсутні; 1 і більше — доклінічні і клінічні прояви схильності до зловживання

психоактивними речовинами. У другій частині скринінгу стверджувальна відповідь на питання щодо синхронності патологічних проявів є характерною для доклінічних і клінічних зрушень емоційного стану. У питанні про інтенсивність проблем, спричинених зрушеннями емоційного стану, кожному наступному рівню проблем присвоюється 1 бал: не було проблем — 1 бал; незначні проблеми — 2 бали; середні проблеми — 3 бали; серйозні проблеми — 4 бали. Оцінка в 1 бал свідчить про нормативні емоційні стани; 2 бали є критичним показником; 3 і 4 бали — доклінічні і клінічні зрушення емоційного стану.

Чек-лист «Потреби у різних видах соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС»

Дата заповнення: « _____ » _____ 202_ року

Прізвище, ім'я,
по батькові

Дата народження

Вік (повних років)

Стать

чоловіча жіноча

Національність

українець(ка) інша (вказати, яка саме) _____

Статус

ВПО
 місцевий(а) мешканець(ка)
 інше (вказати, хто саме) _____

Категорія

учасник(ця) АТО/ООС
 дружина/чоловік учасника(ці) АТО/ООС
 мати/батько учасника(ці) АТО/ООС
 інше (вказати, хто саме) _____

Тип сім'ї

сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів зараз перебуває в зоні бойових дій
 сім'ї учасників АТО/ООС, де один із її членів повернувся із зони бойових дій
 сім'ї учасників АТО/ООС, які розлучились
 сім'ї, де один із її членів є інвалідом війни
 сім'ї загиблих учасників АТО/ООС
 ІНШЕ (вказати, що саме) _____

Кількість дітей

немає дітей
 одна дитина
 дві дитини
 три дитини
 ІНШЕ (вказати, що саме) _____

ОСНОВНИЙ ЗАПИТ

Потреба в інформаційній підтримці

(можна обрати декілька варіантів)

права та соціальні пільги учасників АТО/ООС та їхніх сімей
 зміни в законодавстві, які стосуються соціальної підтримки
 поінформування щодо державних та недержавних організацій, що надають соціальну підтримку
 сприяння в налагодженні взаємодії з органами влади
 ІНШЕ (вказати, що саме) _____

Потреба у правовій підтримці
(можна обрати декілька варіантів)

- допомога у відновленні втрачених документів
- оформлення статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» «член сім'ї загиблого»
- оформлення документів для отримання соціальних пільг та гарантій для різних типів сімей учасників АТО/ООС
- допомога у розв'язанні питань сімейного права
- підвищення правової освіти
- представництво інтересів
- ІНШЕ (вказати, що саме) _____

Потреба у матеріальній підтримці та житловому забезпеченні
(можна обрати декілька варіантів)

- отримання грошової допомоги
- отримання соціально-гуманітарної
- отримання житла та поліпшення житлових умов
- отримання пільг на житлово-комунальні послуги
- отримання земельної ділянки
- ІНШЕ (вказати, що саме) _____

Потреба у медичному обслуговуванні
(можна обрати декілька варіантів)

- протезування
- лікування
- реабілітація
- покращення фізичного стану
- компенсація медичного обслуговування
- ІНШЕ (вказати, що саме) _____

Потреба у соціально-педагогічній підтримці
(можна обрати декілька варіантів)

- заняття для батьків з підвищення батьківської компетентності
- заходи для дітей і їхніх батьків (чи осіб, що їх замінюють) із налагодження взаємовідносин в сім'ї
- заняття з метою профілактики ризикованої поведінки
- відпочинок та оздоровлення для дітей та всієї сім'ї
- ІНШЕ (вказати, що саме) _____

Потреба у психологічній підтримці
(можна обрати декілька варіантів)

- відновлення психоемоційного стану членів сім'ї
- корекція негативних емоційних та поведінкових проявів
- переживання втрати
- запобігання посттравматичному стресовому розладу
- подолання залежності від психоактивних речовин
- налагодження міжособистісної взаємодії та розв'язання конфліктів
- покращення психологічного клімату в сім'ї
- ІНШЕ (вказати, що саме) _____

Потреба у допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції (можна обрати декілька варіантів)

- підвищення адаптивності та інтегрованості в суспільне життя
- формування активної життєвої позиції та вміння долати відчуття розгубленості та самотності
- допомога у професійному самовизначенні та працевлаштуванні
- ІНШЕ (вказати, що саме) _____

Refugee health screener — 15 (RHS-15)

Інструкції: Використовуючи шкалу біля кожного симптому, будь ласка, вкажіть ступінь симптомів, які турбували Вас упродовж останнього місяця. Поставте позначку у відповідній колонці. Якщо у Вас не було жодних ознак протягом останнього місяця, обведіть коло «Зовсім не турбував».

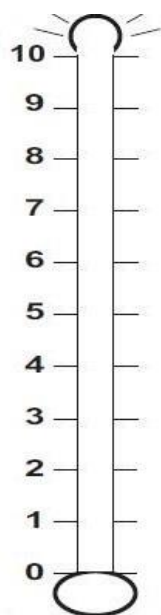
Симптоми	Зовсім не турбував	Злегка турбував	Турбував періодично	Турбував досить сильно	Дуже сильно
1. Болі в м'язах, кістках, суглобах.	0	1	2	3	4
2. Поганий настрій, печаль, смуток, дратівливість, злість.	0	1	2	3	4
3. Багато думок в голові. Постійно думаєте про різні проблеми, які пов'язані з бойовими діями.	0	1	2	3	4
4. Відчуття своєї безпорадності, непотрібності.	0	1	2	3	4
5. Несподіваний страх, тривога без явної причини.	0	1	2	3	4
6. Запаморочення, слабкість, переднепритомний стан.	0	1	2	3	4
7. Стан знервованості, хвилювання, відчуття тремтіння в тілі.	0	1	2	3	4
8. Занепокоєння, стан непосидючості.	0	1	2	3	4
9. Часто хочеться плакати без явних на те причин.	0	1	2	3	4

Наступні, нижче зазначені, симптоми можуть бути пов'язані з травматичним досвідом під час війни. Як часто протягом останнього місяця Ви:

Симптоми	Зовсім не турбував	Злегка турбував	Турбував періодично	Турбував досить сильно	Дуже сильно турбував
10. Знову переживаєте травматичну подію, реагуєте і відчуваєте себе, як ніби це трапляється з Вами знову?	0	1	2	3	4
11. Відчуваєте фізіологічну реакцію (наприклад, пітливість, прискорене	0	1	2	3	4

серцебиття, тремтіння в тілі), згадуючи про травматичну подію?					
1. Відчуваєте емоційну порожнечу (відчуваєте смуток, печаль, але не можете плакати, не можете переживати ніжні та позитивні почуття)?	0	1	2	3	4
13. Легко здригаєтеся і лякаєтеся (наприклад, коли хтось підходить до Вас ззаду або чуєте гучні звуки)?	0	1	2	3	4
14. Обведіть кружком одну найбільш правильну відповідь. Чи відчуваєте Ви, що:					
Ви здатні впоратися із чим завгодно у цивільному житті					0
Ви здатні впоратися з більшістю завдань у цивільному житті					1
Ви здатні впоратися з деякими, але не з усіма речами у цивільному житті					2
Ви не здатні впоратися з більшістю речей у цивільному житті					3
Ви не здатні впоратися ні з чим в цивільному житті					4
Зазначити загальну оцінку пунктів 1-14:					

15. Термометр стресу

Сильний стрес
«Відчуваю себе дуже погано»

Немає стресу
«Відчуваю себе чудово»

Будь ласка, обведіть число (від 0 до 10), яке найкраще визначає ступінь стресу, який Ви відчували протягом останнього тижня, включно з сьогоднішнім днем.

Оцінювання: Скринінг позитивний: якщо для пунктів 1-14 ≥ 12 або термометр стресу становить ≥ 5

Потреби сімей учасників АТО/ООС у різних видах соціальної підтримки (у %)

<i>Група потреб</i>	<i>Зміст потреб</i>	<i>Загалом 68 осіб (%)</i>	<i>Дружини і матері учасників АТО/ООС 50 осіб (%)</i>	<i>Учасники АТО/ООС 18 осіб (%)</i>
Потреба в інформаційній підтримці		67 (98,5%)	50 (100%)	17 (94,4%)
	права та соціальні пільги учасників АТО/ООС та їхніх сімей	60 (89,6%)	47 (94%)	13 (76,5%)
	зміни в законодавстві, які стосуються соціальної підтримки	52 (77,6%)	43 (86%)	9 (52,9%)
	державних та недержавних організацій, що надають соціальну підтримку	61 (91,0%)	49 (98,0%)	12 (70,6%)
	сприяння в налагодженні взаємодії з органами влади	18 (26,9%)	14 (28,0%)	4 (32,5%)
Потреба у правовій підтримці		47 (69,1%)	31 (62,0 %)	16 (88,9%)
	відновлення втрачених документів	5 (10,6%)	4 (12,9%)	1 (6,3%)
	оформлення статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни» «член сім'ї загиблого»	22 (46,8%)	11 (35,5%)	11 (68,8%)
	оформлення документів для отримання соціальних пільг та гарантій для різних типів сімей учасників АТО/ООС	34 (72,3%)	22 (70,9%)	12 (75,0%)
	розв'язання питань сімейного права (питання розлучення, аліментів, оформлення спадщини)	9 (19,1%)	7 (22,6%)	2 (12,5%)
	підвищення правової освіти	34 (72,3%)	25 (80,6%)	9 (56,3%)
	представництво інтересів	5 (10,6%)	3 (9,7%)	2 (12,5%)
Потреба у матеріальній підтримці та житловому забезпеченні		49 (72,1%)	33 (66,0%)	16 (88,9%)
	отримання грошової допомоги	16 (32,7%)	12 (36,4%)	4 (25,0%)
	отримання соціально-гуманітарної допомоги	33 (67,3%)	23 (69,7 %)	10 (62,5%)
	отримання житла та поліпшення житлових умов	14 (28,6%)	9 (27,3%)	5 (31,3%)
	отримання пільг на житлово-комунальні послуги	22 (44,9%)	14 (42,4%)	8 (50,0%)
	отримання земельної ділянки	13 (26,5%)	7 (21,2%)	6 (37,5%)

Потреба у медичному обслуговуванні		44 (64,7%)	31 (62,0%)	13 (72,2%)
	протезування	5 (11,4%)	4 (12,9%)	1 (7,9%)
	лікування	20 (45,5%)	13 (41,9%)	7 (53,3%)
	реабілітація	22 (50,0%)	11 (35,5%)	11 (84,6%)
	покращення фізичного стану	39 (88,6%)	26 (83,9%)	13 (100%)
	компенсація медичного обслуговування	28 (63,6%)	18 (58,1%)	10 (76,0%)
Потреба у соціально-педагогічній підтримці		51 (75,0%)	35 (70,0%)	16 (88,9%)
	заняття для батьків з підвищення батьківської компетентності	13 (25,5%)	10 (28,6%)	3 (18,8%)
	заходи для дітей і їхніх батьків (чи осіб, що їх замінюють) із налагодження взаємовідносин в сім'ї	49 (96,0%)	35 (100%)	14 (87,5%)
	заняття з метою профілактики ризикованої поведінки	31 (60,8%)	25 (71,4%)	6 (37,5%)
	відпочинок та оздоровлення для дітей та всієї сім'ї	43 (84,3%)	27 (77,1%)	16 (100%)
Потреба у психологічній підтримці		58 (85,3%)	43 (86,0%)	15 (83,3%)
	відновлення психоемоційного стану членів сім'ї	50 (86,2%)	39 (90,7%)	11 (73,3%)
	корекція негативних емоційних та поведінкових проявів	30 (51,7%)	22 (51,2%)	8 (53,3%)
	переживання втрати	8 (13,8%)	7 (16,3%)	1 (6,6%)
	запобігання посттравматичному стресовому розладу	13 (22,4%)	9 (20,9%)	4 (26,7%)
	подолання залежності від психоактивних речовин	4 (6,9%)	3 (6,9%)	1 (6,7%)
	налагодження міжособистісної взаємодії та розв'язання конфліктів	42 (72,4%)	32 (74,4%)	10 (66,7%)
	покращення психологічного клімату в сім'ї	50 (86,2%)	37 (86,0%)	13 (86,6%)
Потреба у допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції		52 (76,5%)	37 (74,0%)	15 (83,3%)
	підвищення адаптивності та інтегрованості в суспільне життя	38 (73,1%)	27 (72,9%)	11 (73,3%)
	формування активної життєвої позиції та вміння долати відчуття розгубленості та самотності	42 (80,8%)	34 (91,8%)	8 (53,3%)
	допомога у професійному самовизначенні та працевлаштуванні	12 (23,1%)	7 (18,9%)	5 (33,3%)

Анкета

Доброго дня!

Дякую за згоду взяти участь у оцінюванні дієвості та ефективності Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС». Нам важлива Ваша думка, як учасників цієї програми щодо якості наданих видів соціальної підтримки. Інформація, що буде отримана в процесі нашого анкетування є конфіденційною і буде представлена у загальному масиві даних.

1. Оберіть зі списку потребу, яка була задоволення завдяки участі в комплексній програмі «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС»

- Потреба в інформаційній підтримці.
- Потреба у правовій підтримці.
- Потреба у матеріальній підтримці та житловому забезпеченні.
- Потреба у медичному обслуговуванні.
- Потреба у соціально-педагогічній підтримці.
- Потреба у психологічній підтримці.
- Потреба у допомозі щодо соціальної адаптації та інтеграції.

2. Оцініть за чотирибальною шкалою ступінь задоволеності отриманою інформаційною підтримкою, де один — це повне невдоволення, а чотири — максимальна задоволеність якістю наданої соціальної підтримки.

1 2 3 4

3. Оберіть зі списку ефект/и, що члени Вашої сім'ї отримали завдяки участі в комплексній програмі (блок «Правова підтримка»).

- Дізналися про соціальні пільги та гарантії, на які Ви маєте право.
- Засвоїли рекомендації щодо того, як отримати соціальні пільги та послуги.
- Отримали посвідчення «учасник бойових дій», «інвалід війни», «член сім'ї загиблого».
- Отримали знання щодо особливостей отримання у власність земельних ділянок учасниками АТО/ООС та членами їхніх сімей, постановки

на квартирний облік, покращення житлових умов та безкоштовного медичного обслуговування.

Сформували здатність самоадвокатування своїх прав.

4. Оцініть за чотирибальною шкалою ступінь задоволеності отриманою правовою підтримкою, де один — це повне невдоволення, а чотири — максимальна задоволеність якістю наданої соціальної підтримки.

1 2 3 4

5. Чи спостерігаєте Ви позитивні зміни у поведінці, емоційному стані та спілкуванні з людьми після відвідування заходів комплексної програми?

Так, помічаю покращення.

Помічаю деякі зміни, але незначні.

Ні, змін не помічаю.

Ні, помічаю погіршення стану.

Важко відповісти.

6. Оберіть зі списку ефект/и, що члени Вашої сім'ї отримали завдяки участі в комплексній програмі (блок «Психологічна підтримка»).

Покращення психоемоційного стану учасників АТО/ООС та послаблення симптоматики бойової психологічної травми чи посттравматичного стресового розладу.

Усвідомлення учасниками АТО/ООС можливості трансформації своїх кризових станів та відпрацювання механізмів розв'язання проблемних ситуацій.

Покращення психологічного здоров'я в усіх членів сім'ї (зниження рівня тривожності, хвилювання, емоційного напруження, страху), набуття уміння контролювати свій емоційний стан.

Готовність сім'ї до повернення учасника АТО/ООС; засвоєння правил поведінки з членом сім'ї, який повернувся з зони бойових дій та механізмів його підтримки в період нестабільного емоційного стану.

Активізація власних та подружніх ресурсів для подолання життєвих проблем.

Згуртування сім'ї та покращення сімейних взаємовідносин.

6. Оцініть за чотирибальною шкалою ступінь задоволеності отриманою психологічною підтримкою, де один — це повне невдоволення, а чотири — максимальна задоволеність якістю наданої соціальної підтримки.

1 2 3 4

7. Оцініть свої знання та вміння після участі в заходах комплексної програми (блок «Соціально-педагогічна підтримка») (1 — не маю знань та досвіду, 5 — знаю, вмію та практикую).

Відповідального ставлення батьків до виховання дітей.	1	2	3	4	5
Конструктивної взаємодії та ефективної комунікації батьків і дітей.					
Ефективних стратегій розв'язання конфліктів між батьками та дітьми.					
Попередження домашнього насильства та виникнення нових конфліктів.					
Покращення внутрішньо-сімейних відносин та подолання сімейних труднощів.					
Покращення соціальних навичок необхідних для інтеграції та допомоги в соціалізації та адаптації.					
Розвивати пізнавальні процеси, творчий потенціал та соціальну компетентність.					

8. Оцініть за чотирибальною шкалою ступінь задоволеності отриманою соціально-педагогічною підтримкою, де один — це повне невдоволення, а чотири — максимальна задоволеність якістю наданої соціальної підтримки.

1 2 3 4

9. Оберіть зі списку послуги, якими Ви найбільше задоволені в межах соціально-гуманітарної підтримки.

- Сприяння в отриманні матеріальної допомоги.
- Забезпечення речами першої потреби, засобами особистої гігієни.
- Забезпечення одягом.
- Надання харчових продуктів.
- Надання шкільних портфелів, канцелярського приладдя, шкільної форми, спортивної форми/взуття.
- Забезпечення меблями, пральними машинами та кухонним приладдям.

10. Оберіть зі списку послуги, які Ви отримали для задоволення медико-соціальної сфери життя.

Допомога в проходженні лікування, фізичної реабілітації, протезування.

Оздоровлення та організація відпочинку.

Отримання медико-соціального обладнання та оснащення (інвалідні візки, ролатори ходунки, палиці, медична техніка тощо).

11. Оцініть за чотирибальною шкалою ступінь задоволеності отриманою соціально-гуманітарною підтримкою, де один — це повне невдоволення, а чотири — максимальна задоволеність якістю наданої соціальної підтримки.

1 2 3 4

12. Оберіть зі списку ефект/и, що члени Вашої сім'ї отримали завдяки участі в комплексній програмі (блок «Допомога в соціальній адаптації та інтеграції»).

Соціальна адаптація та вміння долати відчуття соціальної ізоляції.

Формування соціальної активності до здійснення суспільно-корисної діяльності.

Професійне самовизначення.

Працевлаштування.

13. Оцініть за чотирибальною шкалою ступінь задоволеності отриманою допомогою щодо соціальної адаптації та інтеграції, де один — це повне невдоволення, а чотири — максимальна задоволеність якістю наданої соціальної підтримки.

1 2 3 4

14. Чи потребує Ваша сім'я подальшої участі в комплексній програмі?

Так

Ні

Важко відповісти

Дякую Вам за участь в анкетуванні!

Фокус-група

із фахівцями недержавних організацій з метою отримання зовнішньої професійної оцінки дієвості впровадженої Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС», а також отримання рекомендацій щодо її покращення та впровадження в майбутньому.

1. Якою мірою зміст, форми та методи програми відповідали реальним проблемам та потребам сімей учасників АТО/ООС?
2. Чи охопили фахівці організацій, які надавали різні види соціальної підтримки в межах реалізації програми, найуразливіших сімей учасників АТО/ООС?
3. Чи розв'язали проблеми та задовольнили потреби сімей учасників АТО/ООС? Якою мірою?
4. Чи досягла програма своєї загальної мети? Які були основні чинники успіху?
5. Чи дійсно діяльність в межах програми призвела до намічених позитивних результатів і змін?
6. Які були основні досягнення? Які сильні сторони програми?
7. До яких конкретних результатів привела робота з сім'ями учасників АТО/ООС.
8. Якою мірою до реалізації програми вдалося залучити активи місцевих громад (волонтери, пожертви в натуральній формі, фонди, взаємодія та ін.)?
9. Які були основні проблеми в реалізації програми?
10. Якою мірою пандемія COVID-19 вплинула на ефективність програми?

Дякуємо за Ваші відповіді!

Довідки впровадження результатів дисертації

CARITAS
Благодійний фонд
«Карітас - Київ»

Благодійна організація «Благодійний фонд «Карітас - Київ»
Код ЄДРПОУ 21477781, ЦФ ПАТ «Кредобанк»
МФО 325365, р/р 2600910299143
02139, м.Київ, вул. Микитенка, 7-Б, тел./факс (044) 502-00-85, 050-380-99-83
e-mail: info@caritas-kiev.org.ua, syrotych@ukr.net

від 29.06.21 № 40

АКТ

про впровадження результатів дисертації
Дулі Аліни Володимирівни
«Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників
антитерористичної операції»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 231 – Соціальна робота

Упродовж 2018-2021 років на базі Благодійної організації «Благодійний фонд «Карітас-Київ» здійснювалася апробація результатів дисертації Дулі Аліни Володимирівни з теми «Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції».

В Благодійній організації «Благодійний фонд «Карітас-Київ» з сім'ями учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил було проведено серію глибинних інтерв'ю та скринінг емоційного стану дружин і матерів учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; скринінг емоційних переживань та фізичного здоров'я учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; здійснено оцінку потреб дітей та проведено проєктивні методики: «Дитинство» (Childhood) та «Картки з емоціями» (Emotion cards) (Ю. Святенко). Методики використовувались, як для діагностики так і для терапевтичної/корекційної роботи. Проведено анкетування серед спеціалістів організації, щодо оцінки стану надання недержавними організаціями соціальної підтримки сім'ям учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

Дулею А. В. було проведено експериментальну роботу з впровадження змістово-технологічно забезпечення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників АТО/ООС. Презентоване змістово-технологічне забезпечення отримало високу оцінку при обговоренні експертами організації і було впроваджено в діяльність.

Для спеціалістів організації було проведено лекції з навчального змістового модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями», які сприяли

підвищенню рівня кваліфікації фахівців та формуванню в них готовності якісного і ефективного здійснення соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

Участь сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил у Комплексній програмі «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» сприяло підвищенню рівня поінформованості та правової обізнаності сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил з питань отримання соціальних послуг; покращенню психоемоційного стану учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та членів їхніх сімей; поліпшенню соціального благополуччя сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та зміцненню їх індивідуальної стійкості; формуванню навичок правильної поведінки дружин/матерів та дітей на реакції члена сім'ї, який повернувся із зони бойових дій; формуванню навички ефективної взаємодії в сім'ї; підвищенню рівня батьківської компетентності; соціальній адаптації учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та формуванню готовності долати соціальну ізоляцію.

Акт виданий для подання до спеціалізованої вченої ради.

Директор Благодійної організації
«Благодійний фонд «Карітас-Київ»

Роман СИРОТИЧ

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«РАДА ВЕТЕРАНІВ АТО ДНІПРОВСЬКОГО РАЙОНУ МІСТА КИЄВА»
 Код ЄДРПОУ 39902860. Київ-192, вулиця Андрія Малишка, 25/1, офіс 11
 Тел.: +38 (067) 365-40-19, +38 (067) 214-76-03, +38 (068) 465-00-61
 e-mail: rvato.dnibr@gmail.com, http://www.dnibr.org.ua

№ 66 в'їз 24. 12. 2020

Довідка про впровадження
 дисертаційного дослідження
 на тему: «Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників
 антитерористичної операції»
 здобувача наукового ступеня доктора філософії
 зі спеціальності 231 – Соціальна робота
 Дулі Аліни Володимирівни
 у діяльність громадської організації
 «Рада ветеранів АТО Дніпровського району міста Києва»

У 2019-2020 роках було розроблено, апробовано та впроваджено програму з соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС у діяльність громадської організації «Рада ветеранів АТО Дніпровського району міста Києва».

Програма ґрунтувалася на: виявлених проблемах та потребах членів сімей учасників АТО/ООС; матеріально-технічних можливостях недержавних організацій; наданні різних видів соціальної підтримки висококваліфікованими фахівцями.

Впровадження цієї програми мало успіх серед учасників АТО/ООС та членів їх сімей, а також сприяло підвищенню соціальної адаптації учасників АТО/ООС та членів їхніх сімей; поліпшенню морально-психологічного стану даної групи отримувачів соціальних послуг; зниженню особистісного та ситуативного рівня тривожності; вирішенню соціально-педагогічних та психологічних проблем.

Крім того, під час апробації програми учасники мали змогу відпрацювати навички подолання відчуття соціальної ізоляції та неусвідомлюваних внутрішніх конфліктів і переживань; партнерської взаємодії; діалогічного спілкування; конструктивної взаємодії батьків і дітей.

Участь у програмі дала змогу учасникам АТО/ООС та членам їх сімей активізувати подружні та сімейні ресурси для подолання труднощів адаптаційного періоду учасника АТО/ООС; налагодити сімейні відносини між усіма членами родини; сформуванню соціальної активності та бажання долучатись до суспільно-корисної діяльності в напрямку соціального захисту учасників АТО та членів їх сімей.

Голова ГО «Ради ветеранів АТО
 Дніпровського району м. Києва»

Сергієвський В.П.

Право на здоров'я

№ 1876

від 30 липня 2021 р.

Допомагаємо найбільш вразливим жити здоровим життям

АКТ
про впровадження результатів дисертації
Дулі Аліни Володимирівни
«Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників
антитерористичної операції»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 231 – Соціальна робота

Упродовж 2018-2021 років на базі представництва HealthRight International (Право на здоров'я) в Україні здійснювалася апробація результатів дисертаційного дослідження Дулі А. В. з теми: «Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції».

Дулею А. В. було проведено опитування сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил (серію глибоких інтерв'ю та скринінг емоційного стану дружин і матерів учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; скринінг емоційних переживань та фізичного здоров'я учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; оцінку потреб дітей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил) та опитування спеціалістів щодо стану надання недержавними організаціями соціальної підтримки сім'ям учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

На базі представництва HealthRight International (Право на здоров'я) в Україні було проведено круглий-стіл зі спеціалістами організації з метою обговорення та оцінювання розробленої Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС». Презентована Комплексна програма «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» отримала високу оцінку при обговоренні експертами і була впроваджена в діяльність організації.

Участь сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил у Комплексній програмі «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» сприяла підвищенню поінформованості та правової просвіти сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; покращенню психоемоційного стану учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та членів їхніх сімей; формуванню навичок саморегуляції та трансформації негативного досвіду в позитивний; соціальній адаптації учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та формуванню готовності долати соціальну ізоляцію; покращенню взаємовідносин у сім'ї; поліпшенню соціального благополуччя сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та зміцненню їх індивідуальної стійкості; формуванню активної життєвої позиції щодо самостійного вирішення своїх проблем та задоволення потреб.

Для спеціалістів організації було проведено лекції з навчального модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями», які сприяли підвищенню рівня кваліфікації фахівців щодо особливостей надання соціальної підтримки сім'ям учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

Акт виданий для подання до спеціалізованої вченої ради.

Директор представництва HealthRight International
 (Право на здоров'я) в Україні

Аліна СКІПАЛЬСЬКА

Допомагаємо найбільш вразливим жити здоровим життям

№ 4485/2 від 18 червня 2021 р.

АКТ
про впровадження результатів дисертації
Дулі Аліни Володимирівни
«Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників
антитерористичної операції»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 231 – Соціальна робота

Упродовж 2018-2021 на базі Міжнародного благодійного фонду «Українська фундація громадського здоров'я» здійснювалася апробація результатів дисертаційного дослідження А. В. Дулі з теми: «Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції».

На базі Міжнародного благодійного фонду «Українська фундація громадського здоров'я» Дулею А.В. було проведено констатувальний етап експерименту дисертаційного дослідження, який складався з двох частин. Перша частина констатувального етапу експерименту передбачала опитування сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил з метою визначення особливостей психоемоційного стану учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та членів їхніх сімей; рівня поінформованості щодо отримання соціальних пільг та послуг; матеріального становища та взаємовідносин в сім'ї; основних проблем та потреб різних типів сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил. Друга – опитування спеціалістів з метою оцінки стану надання недержавними організаціями соціальної підтримки сім'ям учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

На базі організації Дулею А. В. було проведено презентацію Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» та здійснено оцінку її ефективності. Розроблена Комплексна програма «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» була оцінена на високому рівні та рекомендована до впровадження у діяльність недержавних організацій і у підготовку фахівців з соціальної роботи.

Для спеціалістів організації було проведено лекції з навчального модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями», які сприяли підвищенню рівня кваліфікації фахівців та формування в них готовності якісного та ефективного здійснення соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

Акт виданий для подання до спеціалізованої вченої ради

Виконавчий директор
Міжнародного благодійного фонду
«Українська фундація громадського здоров'я»

Аліна СКІПАЛЬСЬКА

Україна
БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД «Час надії»
М. Черкаси, вул. Франка, 83
0935528232
fond@chasnadii.meximas.com

№ 6 від 23.06.2021

АКТ
про впровадження результатів дисертації
Дулі Аліни Володимирівни
«Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників
антитерористичної операції»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 231 – Соціальна робота

В рамках експериментальної роботи Дулею А.В. упродовж 2018-2020 років на базі громадської організації Благодійний фонд «Час надії» впроваджено результати дисертаційного дослідження з теми: «Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції».

Дулею А.В. було проведено серію глибинних інтерв'ю та скринінг емоційного стану дружин і матерів учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил з метою визначення психоемоційного стану членів сім'ї учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил (під час перебування одного із членів сімей в зоні бойових дій, при поверненні додому, розлученні, при пораненні чи загибелі учасника антитерористичної операції/операції об'єднаних сил); взаємовідносин членів сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; рівня психологічного травматизму членів сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; типових реакцій та особливостей мислення учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил після повернення із зони бойових дій; реакцій дітей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил на перебування одного із батьків в зоні бойових дій, після повернення додому, при розлученнях та втраті одного із батьків; матеріального становища сім'ї; належних умов життя; підтримку родичів; виховного потенціалу сім'ї; проблем з виховання дітей; проблем із здоров'я, як в учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, так і членів їх сімей та їх потребу в лікуванні, реабілітації та оздоровленні; проблем з оформленням статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни», «член сім'ї загиблого» та отриманням соціальних пільг та гарантів на які вони мають право.

Проведено анкетування спеціалістів з метою визначення стану надання недержавними організаціями соціальної підтримки сім'ям учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, визначення ефективних форм та методів роботи з сім'ями учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та покращення якості надання даних послуг.

Дулею А. В. було презентовано Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» та проведено оцінку її ефективності. Розроблена

Комплексна програма «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» була оцінена та високому рівні та рекомендована до впровадження у діяльність недержавних організацій, та у підготовку фахівців з соціальної роботи.

Для спеціалістів проведено лекції, семінари в онлайн-форматі з питань особливостей функціонування сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; специфічних проблем та потреб; особливостей соціальної роботи з учасниками антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та членами їхніх сімей; соціально-психологічного супроводу дітей учасників бойових дій які є складовою навчального змістового модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями». Проведені заходи сприяли підвищенню рівня кваліфікації фахівців та формуванню в них готовності якісного та ефективного здійснення соціальної підтримки сімей антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

Акт виданий для подання до спеціалізованої вченої ради.

Голова правління
Військовий капелан

Лариса Когут

ВИКОНАВЧИЙ ОРГАН КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ (КИЇВСЬКА МІСЬКА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ)
СЛУЖБА У СПРАВАХ ДІТЕЙ ТА СІМ'Ї

КИЇВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ЦЕНТР СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ

вул. О. Довженка, 2, м. Київ, 03057 тел. (044)458-27-67 E-mail: kmcsm@ukr.net Код ЄДРПОУ 19137032

01.09.2021р № 01/0262
на № _____

АКТ

**про впровадження результатів дисертації
Дулі Аліни Володимирівни
«Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників
антитерористичної операції»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 231 – Соціальна робота**

Упродовж 2018-2021 років на базі Київського міського центру соціальних служб здійснювалася апробація результатів дисертації Дулі Аліни Володимирівни з теми «Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції».

Дулею А.В. було проведено серію глибинних інтерв'ю членів сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил з метою визначення основних проблем та потреб функціонування сімей.

На підставі отриманих результатів констатувального етапу експерименту Дулею А.В. було розроблено змістово-технологічне забезпечення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції.

Проведено презентацію Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» та здійснено оцінку її ефективності. Розроблена Комплексна програма «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» була оцінена та високому рівні та рекомендована до впровадження у діяльність недержавних організацій і у підготовку фахівців з соціальної роботи.

За результатами дисертаційного дослідження для спеціалістів центру було проведено лекції, семінари в онлайн-форматі з навчального змістового модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями». Заняття сприяли підвищенню рівня кваліфікації фахівців та формування в них готовності якісного та ефективного здійснення соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

Матеріали дослідження, представленні Дулею А.В є актуальними, характеризуються логічно побудованою структурою, високим науково-методичним рівнем, практичною значущістю та рекомендуються до використання під час здійснення соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

Акт виданий для подання до спеціалізованої вченої ради.

Директор

Ярослава КОЛОБОВА

УКРАЇНА

МИКОЛАЇВСЬКА МІСЬКА РАДА

**МИКОЛАЇВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ЦЕНТР СОЦІАЛЬНИХ
СЛУЖБ ДЛЯ СІМ'Ї, ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ**

вул. Потьомкінська 95 –а, м. Миколаїв, 54001, тел. (0512) 46-37-08

E-mail: nik.soc.centre@ukr.net Код ЄДРПОУ 25374380

18.05.2021 № 547

АКТ

про впровадження результатів дисертації

Дулі Аліни Володимирівни

**«Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей
учасників антитерористичної операції»,**

**поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 231 – Соціальна робота**

У процесі експериментальної роботи Дулі А.В. на базі Миколаївського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді упродовж 2019-2021 років впроваджено результати дисертаційного дослідження з теми «Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції».

Дулею А.В. було проведено серію глибинних інтерв'ю та скринінг емоційного стану дружин і матерів учасників АТО/ООС з метою вивчення психоемоційного стану членів сім'ї учасників АТО/ООС; рівня психологічного травматизму членів сімей учасників АТО/ООС; типових реакцій та особливостей мислення учасників АТО/ООС після повернення із зони бойових дій; реакцій дітей учасників АТО/ООС на перебування одного із батьків в зоні бойових дій, після повернення додому, при розлученнях та втраті одного із батьків; причин та наслідків конфліктів, жорстокого поведіння та розлучень; матеріального становища сім'ї; належних умов життя; підтримку родичів; виховного потенціалу сім'ї; проблем з виховання дітей; проблем із здоров'я, як в учасників АТО/ООС, так і членів їх сімей та їх потребу в лікуванні, реабілітації та оздоровленні; проблем з оформленням статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни», «член сім'ї загиблого» та отриманням соціальних пільг та гарантів на які вони мають право.

На підставі отриманих результатів констатувального етапу експерименту Дулею А.В. було розроблено змістово-технологічне забезпечення соціальної підтримки недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції.

Проведено презентацію Комплексної програми «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» та здійснено оцінку її ефективності. Розроблена Комплексна програма «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» була оцінена та високому рівні та рекомендована до впровадження у діяльність недержавних організацій та у підготовку фахівців соціальної сфери.

За результатами дисертаційного дослідження для спеціалістів центру було проведено лекції, семінари в онлайн-форматі з питань особливостей функціонування сімей учасників АТО/ООС; специфічних проблем та потреб даної групи клієнтів; особливостей соціальної роботи з учасниками АТО/ООС та членами їх сімей; соціально-психологічного супроводу дітей учасників бойових дій які є складовою навчального змістового модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями». Вони сприяли підвищенню рівня кваліфікації фахівців та формуванню вміння використовувати широкий спектр прийомів і засобів розв'язання соціально-психологічних проблем сімей учасників АТО/ООС.

Матеріали дослідження, представлені Дулею А.В є актуальні, характеризуються логічно побудованою структурою, високим науково-методичним рівнем, практичною значущістю та рекомендуються до використання під час здійснення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС

Акт виданий для подання до спеціалізованої вченої ради.

Директор Миколаївського міського центру
соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

Віра ГОНЧАРУК

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ

вул. М. Залізняка, 10, м. Черкаси, 18036, тел. (0472) 63-05-54, тел./факс (0472) 63-54-97

E-mail: 21368945@mail.gov.ua Код ЄДРПОУ 21368945

№ 341 від 17.06.2021

АКТ

про впровадження результатів дисертації

Дулі Аліни Володимирівни

**«Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників
антитерористичної операції»,**

**поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 231 – Соціальна робота**

Упродовж 2018-2021 років на базі Черкаського обласного центру соціальних служб здійснювалася апробація результатів дисертації Дулі А.В. з теми: «Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції».

Зокрема, аспіранткою за вище вказаний період було здійснено наступні кроки щодо соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил в умовах нашого центру:

1. Проведено серію глибинних інтерв'ю та скринінг емоційного стану дружин і матерів учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил з метою визначення психоемоційного стану сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; взаємовідносин членів сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; матеріального становища сім'ї; виховного потенціалу сім'ї; проблем з оформленням статусу «учасник бойових дій», «інвалід війни», «член сім'ї загиблого» та отриманням соціальних пільг та гарантів, на які вони мають право.

2. Презентовано Комплексну програму «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» та проведено оцінку її ефективності. Розроблена Комплексна програма «Соціальна підтримка сімей учасників АТО/ООС» була оцінена на високому рівні та рекомендована до впровадження у діяльність недержавних організацій та у підготовку фахівців з соціальної роботи.

3. Проведено лекції, семінари в онлайн-форматі з питань особливостей функціонування сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; специфічних проблем та потреб даної групи клієнтів; особливостей соціальної роботи з учасниками антитерористичної операції/операції об'єднаних сил та членами їхніх сімей; соціально-психологічного супроводу дітей учасників бойових дій які є складовою навчального змістового модуля «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями». Вони сприяли підвищенню рівня кваліфікації фахівців та формуванню вміння використовувати широкий спектр

Впроваджені науково-методичні матеріали дисертаційного дослідження Дулі А.В. були апробованими та активно впроваджуються спеціалістами в умовах Черкаського обласного центру соціальних служб та рекомендовані до використання під час здійснення соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил.

Акт виданий для подання до спеціалізованої вченої ради.

Директор Черкаського обласного центру
соціальних служб

Богдан САНЖАРІВЕЦЬ

ВИКОНАВЧИЙ ОРГАН КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
(КИЇВСЬКА МІСЬКА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ)

**КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

Вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ,
Україна, 04053, тел./факс: +380 44 272-19-02
kubg.edu.ua, e-mail: kubg@kubg.edu.ua
ЄДРПОУ 02136554

EXECUTIVE BODY OF KYIV CITY COUNCIL
(KYIV CITY STATE ADMINISTRATION)

**BORYS GRINCHENKO
KYIV UNIVERSITY**

18/2 Bulvarno-Kudriavska St., Kyiv,
Ukraine, 04053, tel./fax: +380 44 272-19-02
kubg.edu.ua, e-mail: kubg@kubg.edu.ua

30.08.2024 № 26-Н

На № _____ від _____

АКТ

про впровадження результатів дисертації

Дулі Аліни Володимирівни

**«Соціальна підтримка недержавними організаціями
сімей учасників антитерористичної операції»,
поданої на здобуття ступеня доктора філософії
зі спеціальності 231 Соціальна робота**

Упродовж 2018-2021 років на базі кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка здійснювалась апробація результатів дисертації А.В. Дулі на тему: «Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції».

Дисертаційна робота А.В. Дулі виконана відповідно до наукових тем Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка «Особистість в умовах суспільних трансформацій сучасної України» (державний реєстраційний номер 0116U002960; 05.16 - 05.21) та «Соціалізація вразливих груп населення у контексті розвитку територіальних громад в Україні» (державний реєстраційний номер 0121U112043; 06.21-06.26).

Основні положення та висновки дисертації А.В. Дулі лягли в основу розробки робочої програми навчальної дисципліни «Соціальна робота з різними категоріями отримувачів послуг» (змістовий модуль «Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями») для студентів спеціальності 231 Соціальна робота освітньої програми 231 «Соціальна робота» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

У зміст робочої програми навчальної дисципліни «Соціальна робота з сім'єю» для студентів спеціальності 231 Соціальна робота освітньої програми «Соціальна робота» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти додано питання: особливості сімей учасників антитерористичної операції; проблеми та потреби різних сімей учасників антитерористичної операції; специфіка функціонування сімей учасників бойових дій.

Зміст, форми та методи соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції стали предметом аналізу при проведенні практичних занять у рамках навчальної дисципліни «Технології соціальної роботи» для студентів спеціальності 231 Соціальна робота освітньої програми «Соціальна робота» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Особливості професійної адаптації та працевлаштування учасників бойових дій; соціальне забезпечення та соціально-правові гарантії сімей учасників антитерористичної операції розглядалися в процесі викладання навчальної дисципліни «Соціальна робота в сфері зайнятості населення та соціальне забезпечення» для студентів спеціальності 231 Соціальна робота освітньої програми «Соціальна робота» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

Упровадження у професійну підготовку майбутніх соціальних працівників окремих положень дисертації сприяло розвитку готовності майбутніх фахівців соціальної сфери до

здійснення соціальної підтримки сімей учасників АТО/ООС. Зокрема, майбутні соціальні працівники опанували технології первинного консультування учасників АТО/ООС та оцінки потреб і проблем їхніх сімей; навчилися розробляти програми з моніторингу та оцінки дієвості наданої соціальної підтримки вище згаданій категорії отримувачів соціальних послуг; відпрацювали навички моделювання програм соціальної підтримки вразливих категорій сімей, а також налагоджувати мультидисциплінарну та міжвідомчу взаємодію з метою задоволення потреб учасників АТО/ООС та членів їх сімей.

Окремі результати дослідження А.В. Дулі включено в систему оптимізації навчання майбутніх соціальних працівників, використовуються під час розробки навчальних програм першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 231 Соціальна робота. Матеріали дисертаційної роботи є актуальними, мають вагомe теоретичне та практичне значення у процесі підготовки майбутніх соціальних працівників.

Результати дисертації А.В. Дулі отримали високу оцінку при обговоренні і були затверджені на засіданні кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка і рекомендовані до подальшого впровадження (протокол № 12 від 18.06.2021).

Акт виданий для подання до спеціалізованої вченої ради.

Проректор з науково-педагогічної
та міжнародної діяльності

Лілія ГРИНЕВИЧ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025, тел. (0332) 24-10-07, (0332) 72-01-23
e-mail: post@vnu.edu.ua, web: http://www.vnu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125102

08.09.2021 № 03-28/01/2621

на № _____ від _____

Г

Г

АКТ

**про впровадження результатів дисертації Дулі Аліни Володимирівни
«Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної
операції», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 231 – Соціальна робота**

У Волинському національному університеті імені Лесі Українки на базі факультету педагогічної освіти та соціальної роботи упродовж 2019-2021 років здійснювалася апробація основних положень дисертаційного дослідження А.В. Дулі з теми: «Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції».

Основні положення та висновки дисертації А.В. Дулі апробувались під час викладання дисциплін для студентів факультету педагогічної освіти та соціальної роботи першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Особливості соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції; потреби і проблеми сімей учасників антитерористичної операції; стан надання соціальної підтримки недержавними організаціями сім'ям учасників антитерористичної операції були розглянуті при викладанні навчальних дисциплін: «Соціальна робота з групами ризику» для студентів спеціальності 231 Соціальна робота (освітня програма Соціальна педагогіка, соціально-виховна робота); «Соціальна допомога різним категоріям населення» для студентів спеціальності 232 «Соціальне забезпечення» (освітня програма Соціальне забезпечення). Питання функціонування сімей учасників антитерористичної операції; оцінки потреб дитини та сім'ї учасників антитерористичної операції та їх соціальний супровід опрацьовували в рамках навчальної дисципліни «Соціальний супровід сім'ї» для студентів спеціальності 231 Соціальна робота (освітня програма Соціальна педагогіка, соціально-виховна робота). Теоретико-методичний аналіз здійснення соціальної підтримки сімей учасників антитерористичної операції в зарубіжних країнах стали предметом аналізу при проведенні практичних занять під час вивчення дисципліни: «Технології соціальної роботи в зарубіжних країнах» для студентів спеціальності 231 Соціальна робота (освітня програма Соціальна педагогіка, соціально-виховна робота).

Матеріали дослідження А.В. Дулі включено в систему оптимізації навчання майбутніх соціальних працівників, спеціалістів з соціального забезпечення, використано викладачами Факультету педагогічної освіти та соціальної роботи для оновлення змісту навчальних програм першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальностей «Соціальна робота» та «Соціальне забезпечення».

Результати впровадження дисертації А.В. Дулі були обговорені та схвалені на засіданні кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи Факультету педагогічної освіти та соціальної роботи Волинського національного університету імені Лесі Українки та рекомендовані до подальшого впровадження (протокол № 1 від 30 серпня 2021 року).

Ректор

Анатолій ЦЬОСЬ